

FITZ JÓZSEF

**A MAGYAR NYOMDÁSZAT
KÖNYVKIADÁS ÉS
KÖNYVKERESKEDELEM
TÖRTÉNETE**

I. A MOHÁCSI VÉSZ ELŐTT

TARTALOM

BEVEZETÉS

A nyomdászat jelentősége
A nyomdászattörténet forrásai
Módszertani megjegyzések
A könyv történetének fő korszakai
A nyomdászattörténet korszakai
A magyar nyomdászattörténet irodalma
Könyvészet

ELŐTÖRTÉNET

A könyv Magyarországon és Európában a könyvnyomtatás előtt
Nyomdászatuk külföldi előzményei

NYOMDÁSZATUNK A RENESZÁNSZ FÉNYKORÁBAN (1472-1526)

Mátyás király viszonya a nyomdászathoz
Karai László
A budai nyomda berendezése
Hess András kiadványai
A rejtélyes Confessionale nyomdája
Magyar ősnymdászok külföldön
Budai kiadók és könyvkereskedők
Külföldi nyomdászok és kiadók a magyar könyvkiadás szolgálatában
Hamisítványok, koholások

A GYAKORLAT

Régi könyvekkel való foglalkozás
Rövidítések

BEVEZETÉS

A nyomdászat jelentősége

Miért foglalkozunk nyomdászattörténettel?

Azért, mert a nyomdászat termékei végigkísérik az újkori ember életét, alakítólag hatnak a népek sorsára, szabályozzák azt és előmozdítják az egész emberiség haladását.

Ha a nyomdászat története csupán az iparág múltját tárgyalná, alig érdekelne mást, mint a vele foglalkozót. A nyomda működése azonban összefügg valamennyiünk életével. Nyomda-termékek szegélyezik utunkat a bábajelentéstől és születési anyakönyvi kivonattól kezdve az oltási meg újraoltási és az iskolai bizonyítványokon, kinevezési okmányokon, lakás-bejelentő lapokon, házassági levélen, gyermekeink iratain át egészen a gyászjelentésig. Közben szolgáltatja azt, ami sokunk szellemi életének lényege: az olvasmányokat meg tanulmányaink vezérfonalait. S azt is, ami fizikai létünk kísérő jelensége. A napnak szinte minden órájában nyomdatermkekkel van dolgunk: villamosjeggyel, postabélyeggel, bankjeggyel. Hivatalos értesítvények, űrlapok és magánnyomtatványok végtelen sorban fordulnak meg kezünkön. Effélék elképesztő áradata hömpölyög végig minden egyes ember életén.

Mi mindent írtak már össze a nyomdászatnak az egyén sorsába való beavatkozásáról! Például, hogy Gutenberg óta az emberi szem meggyöngyült miatta. Viszont lelki szemünk élesebb lett. Kiszámították, hogy az átlagos műveltségű ember évente körülbelül 60 kötetet, 10 000 könyvoldalt és 300 hírlapszámot olvas el, - hosszú élet 50 évi szellemi tevékenysége alatt 3000 könyvet, félmillió oldalt, 15 000 vagy 20 000 hírlapszámot. S a keveset olvasó kisember is naponta legalább 2 órát, ébrenléte egynolcadát tölti nyomtatványokkal, újságjával, feliratok és figyelmeztetések olvasásával, űrlapokkal, árjegyzékkel stb.

Ilyenekkel a nyomdászat nagyban hozzájárul életünk elbürokratizálásához, viszont segíti szabályozni a közéletet. Nyomtatásban közzétett hirdetmények, rendeletek, törvények, szabályok és a sajtó tájékoztató szolgálata nélkül a modern állami élet elképzelhetetlen.

A könyvek és a sajtó révén pedig az emberiség egészének haladása kapcsolatban van a nyomdászattal. Számatalan változatban tükrözik a népek életét, az emberi sorsot, a vágyak és törekvések harcát. Tartalmukat az irodalomtörténet elemzi, előállításukat a nyomdászattörténet mondja el. Mindkettő lényeges felvilágosításokkal szolgál egymásnak. Az irodalomtörténet érteti meg velünk a nyomdász törekvését, sikerét vagy sikertelenségét, a nyomdászat viszont szövegrögzítésével megbízható alapot nyújtott az irodalomtörténetnek. A középkori szövegek minden kéziratos másolata tele volt változatokkal; ezzel szemben a nyomtatott kiadás minden példánya egyforma. S ha mutatkoztak is későbbi kiadásokban az eredetiekkel szemben változatok, - pl. Heltai Gáspár Tinódi halála után annak egyes históriás énekeibe protestáns propagandisztikus célzattal olyan betoldásokat illesztett, melyek Tinódi eredeti szövegében nem voltak meg, - meg tudjuk különböztetni az irodalomtörténeti szempontból gyengébb hatékonyságú kiadásokat az író szándékát hívebben tükröző ún. „prima editio”-tól (első kiadásoktól) és a „princeps editio”-tól, vagyis a hitelesnek elismert kiadásoktól. A kéziratos másolattal szemben a nyomdai sokszorosítás az irodalom lényegét, a szerző elgondolását tudja hívebben érvényre juttatni.

Ezen kívül a nyomdászat irodalmi folytonosságot teremtett. A papírusz korszakban (az ókori Alexandriában és Rómában) is virágzott ugyan élénk irodalmi élet, - a könyvtárak révén, - a középkorban és a reneszánsz idején is hatottak kiemelkedő nagy írók (pl. Dante, Petrarca, Boccaccio, vagy nálunk Janus Pannonius, Galeotto, Bonfini), de csak hozzájuk hasonló szellemekre, - hogy úgy mondjam - csak irodalmi és olvasói társaskörökre. A közönség széles rétegeivel nem volt közvetlen kapcsolatuk. A nyomdászat olcsóbban, gyorsabban és nagy példányszámban egyszerre, sok olvasó kezébe juttatta a műveket; nyomukban irodalmi közvélemény keletkezhetett. Az írók ízlése és felfogása átáradt a tömegekbe s azokban azonnal visszhangra talált. Ez azelőtt elképzelhetetlen volt. Viszont az írók is önkéntelenül vagy tudatosan a közönség pillanatnyi irányát, hangulatát fejezték ki, - míg azelőtt csak a fejedelemre, mecénásra vagy az egyháza kellett tekintettel lenniük.

Magyar helyesírásunk is a nyomtatványok útján, a nyomdászok határozott állásfoglalása és következetessége folytán állandósult és fejlődött törvényszerűen tovább, Heltai Gáspártól máig. A kéziratkorban ez sem volt lehetséges.

A nyomdászat átalakította a nevelést is. Szenczi Molnár Albert írja: a könyvnyomtatás előtt, vagy ahol nyomda nem működött, a tanítók a biblia olvasatása helyett bibliai tárgyú elbeszélő verseket, történelem helyett verses krónikákat magoltattak a gyerekekkel. A kézíratos iskola-könyveket csak a tanítók használták, - a gyerekek kezébe a nyomdászat adott tankönyveket. (*Postilla Scultetica*, 1617.)

A nyomdásztól kaptuk olvasmányaink megszokott külalakját. A középkor nehézkes, fatáblás kódexe helyébe a könnyed nyolcadréteket, a sorozatokat, füzeteket, folyóiratokat, a hírlapot, plakátot, metszetet, litográfiát, színnyomatot. Ez mind a nyomdászok találmánya.

Az irodalom a nyomdászatnak leginkább a történelmi jelentőségét méltatta. Goethe szerint a könyvnyomtatással a világtörténetnek egy új fejezete kezdődött: megszüntette a középkort, vele kezdődik az újkor. Ballagi Aladár nyomdásztörténetében azt hangoztatta, hogy Gutenberg találmányával a gondolatszabadságot bocsátotta útjára. A gondolat ezerszeresen kinyomtatva dacol minden üldözéssel. Az olcsó nyomtatott könyv többet ért el minden szónoki és prédikatori hatásnál. Hogy a reneszánsz kori humanizmus, majd a reformáció, az ellenreformáció, a 18. századi felvilágosodás, a haladás eszméi, a 19. századi politikai szabadságmozgalmak, a nemzeti ébredés és végül a szocializmus aránylag oly gyorsan és szélesen terjedhetett, az elsősorban annak köszönhető, hogy a nyomdászat volt a szekere, szállítója, postása, ügynöke, szócsöve. Az újkor történelem alakulását a sajtó irányította. A napi eseményeket, melyekből a történelem lesz, köztudomásra hozta, tájékoztatott a politikusok szándékairól, közölte beszédeiket s mindezzel mozgatta a történelmet intéző tömegeket.

A városi kultúra, művelődési központjaival, a nyomdák közreműködése nélkül nem fejlődhetett volna mai színvonalára. Ma várost nyomda nélkül el sem tudunk képzelni. Modern tudományt sem. A tudomány nem lehet el kiadó nélkül. S ekként a nyomda nemcsak a saját műhelymunkásai, hanem írók, tudósok, kiadók, szerkesztők, könyvkereskedők, rikkancsok kenyerét és létét biztosítja. Tömérdek anyaga gyártásával (papír, festék, betűfémek, szerszámok, nyomdagépek stb.) számos más ipart foglalkoztat.

A legszorosabb kapcsolatban lévén az élettel, története az általános érdekű tanulmányok közé tartozik.

A nyomdászattörténet forrásai

Fejtegetéseimben nem az adatokra fogom a fősúlyt helyezni, hanem arra, honnan tudjuk az adatokat.

A könyv történetében ugyanis sok kétes adattal találkozunk, a szakirodalomban emiatt tömerek az ellentmondások és gyakori a bizonytalanság a tények hitelessége és sorrendje tekintetében.

Tudásunkban minden a források ismeretén múlik. Honnan merítették a szakírók állításaikat? Megbízható-e a forrásuk? Minden egyes adatnál először ezt kell vizsgálnunk. S a vizsgálat gyakran okoz majd meglepetéseket.

A nyomdászattörténet forrásai: *a)* a nyomdák termékei; - *b)* az őket számbevevő bibliográfia; - *c)* a nyomdákra vonatkozó levéltári iratok; - *d)* a nyomdáról meg működésükről feljegyzett egyéb korukbeli nyilatkozatok. - Utókorai hagyományokat és következtetéseket nem tekinthetünk forrásoknak.

De az említett négy forrás mindegyikével baj van.

A legtöbbet a nyomdák termékeiből tudjuk meg. Belőlük ítéljük meg a nyomda fontosságát, teljesítőképességét, eszközeit. Vizsgálatukat azonban megnehezíti ritkaságuk. Nincs olyan régi nyomda, melynek valamennyi terméke valahol együtt volna. Sőt termékeik nagyobb része nem is létezik már. Elveszett, elpusztult. A megmaradtak közül sok csak egyetlen példányban, ún. unikumban maradt fenn. Az ilyenek tanulmányozására bajos nekünk Krakkóba, Stockholmba vagy Hágába utaznunk. A könyvtárak és múzeumok ugyanis unikumokat nem adnak kölcsön.

Szerencsére a legfontosabb ritkaságokat utazásunk megtakarítására hasonmás-kiadásokban - latin műszóval: faksimilékban - tették közzé. A modern hasonmás-technika kifogástalannak látszik, a hasonmás szinte megtévesztően hasonlít az eredetire, s mégis, nem szabad bízunk a méreteiben. Ha a nyomtatvány vagy töredéke egyleveles, vízszintes és függőleges sorméretei a hasonmás megfelelő sorméreteivel egyezhetnek, de ha az eredeti kötésben van, a hasonmás vízszintes méretei hamisak. A kötés folytán ugyanis a lefényképezendő lap csak bizonyos domborulattal üthető fel és állítható a fényképezőgép lencséje alá s emiatt az eredeti vízszintes sormérete a hasonmásban megrövidül. Habár a különbség csupán egy vagy másfél milliméternyi, a méret mégis megváltozott, s ha a fénykép alapján közöljük a betűk, betűközök és sorhossz méreteit, téves adatokat szolgáltatunk.

A hasonmások körül más baj is van. A Gutenberg-biblia vagy a Hess-féle *Chronica Hungarorum* színtónusaiban is remek faksimile, azonban papírjukban nem láthatjuk az eredeti vízjegyeit. Pedig a vízjegy megállapítása régi nyomtatványok vizsgálatában egyike a döntő tényezőknek. Belőle merítjük az adatokat egyrészt arra, honnan, milyen minőségben szerezte be a nyomdász a papírt, másrészt pedig milyen ív- és füzetösszetételben, milyen rétalakban, hány menetben, hány sajtón s mekkora példányszámban nyomtatta a kiadást.

A régi nyomdatermékek nagy részének megvizsgálása abba a nehézségbe is ütközik, hogy sajtóságaik tisztázásához még hiányzanak az előmunkálatok. Még nélkülözzük a 16. és későbbi századok betűtípusainak és nyomdai díszítő eszközeinek a repertóriumát, melynek segítségével összehasonlítható elemzés tisztázhatná azok eredetét és a felhasználásuk során bekövetkezett változások okait. Csak a 15. századra áll rendelkezésünkre Haebler bámulatos szorgalommal és terjedelmes kötetek egész sorában összeállított típusrepertórium. Viszont igen keveset tudunk arról, hogy a 16. századtól fogva melyik nyomdász honnan szerezte a betűt? Maga öntötte-e, vásárolta-e? E kérdésekre szolgáltatná a bizonyítékokat a típusrepertórium.

Hasonlóképpen nélkülözzük a Magyarországon nyomtatott könyvek papírjában előforduló vízjegyek Briquet-szerű rajzos gyűjteményét és előfordulásaik kimutatását. Enélkül nem ismerhetjük a papírgyártmányok szűkebb hazáját és a papírkereskedelem és szállítás körülményeit.

E hiányosságok miatt alapvető részletkérdések titkairól még alig-alig lebbent fel a fátyol s ez kalandos feltevésekre, elképzelésekre csábította nyomdászattörténészeinket.

Második főforrásunk, a bibliográfia, noha nélkülözhetetlen, hézagos és hamis képet ad a régi nyomdák termeléséről, mert sok kiadvány veszett el. Legsorgalmasabb könyvészeink, Szabó Károly, Petrik, id. Szinnyei József művei a nyomavesztett nyomtatványok miatt torzók maradtak. Minden könyvtárosunk a szolgálata folyamán talál olyan régibb magyar írókat, kikről Szinnyei nem tud. Elképesztő, hány irodalminak látszó műről jegyzi meg Szabó Károly, hogy „ma már egy példánya sem ismeretes”. S mekkora az egyetlen példányok, az unikumok, meg a régi kötéstáblákból kiáztatott unikumtöredékek száma! Fraknoi Vilmos kis kötetet töltött meg a csupán saját maga által kiáztatott darabok leírásával. A fennmaradt példányok közt is alig akad teljesen ép. Voltak írók, kiknek egyetlen munkája sem maradt ránk. Csak régi hivatkozásokból van róluk tudomásunk. Külön tanulmány foglalkozik az oly nagytekintélyű, nagyhatású, sokat olvasott híres reformátor, mint Mélius Péter nyomavesztett és ma ismeretlen munkáival. A véletlen, mely a világtörténelem folyásában és az egyes emberek - minden ember - életében oly sorsfordító szerepet játszik, a könyvek fennmaradása vagy fenn nem maradása tekintetében is döntő tényező.

A nyomdászattörténet szempontjából a bibliográfia fogyatékosai közé tartozik az is, hogy csak a könyveket és folyóiratokat, vagyis az igényesebb szellemi termékeket írja le, s nem törődik az ún. akcideneciákkal. Fali és zsebnaptárakat, hírközlő röpcédulákat, hivatalos és nemhivatalos hirdetményeket, reklámokat, formulárakat, plakátokat, műsorokat, szentképeket, számológédulákat a bibliográfia nem ír le. Ha e napi használatra szánt apróságok elvesztették időszerűségüket, eldobták őket. Ma, a kötelespéldány-rendszer idejében sem őrzik meg a sajtótermékeknek ezt a tömegét, s miután a bibliográfia nem ad számot róluk, még az emlékü is elvész. Pedig elsősorban belőlük él a nyomdász. Kenyeret akar keresni, s ha megfizetik, kinyomtatja azt is, aminek semmi köze az örökkévalósághoz. A legtöbb kis vidéki nyomda főjövedelme nem könyvek és a helyi újság előállításából származik, hanem akcideneciákból.

A bibliográfia utóbbiak mellőzése miatt tulajdonképpen nem is a nyomdászattörténetnek, hanem csak egyik részének, a könyvkiadás történetének segédeszköze és forrása.

Az aprónyomtatványok sokszor szembetűnőbben jellemzik a nyomda minőségét, mint a könyvek. A nyilván nem tartott akcideneciák közé ragyogó gyöngyszemek, a nyomtató művészet remekei tartoznak. Tessék csak a gyomai Kner nyomda exlibriseire, olvasójegyeire, levelezőlapjaira, borítékszáró bélyegeire, csomagzáró vignettáira gondolni! Nagyszerű grafikaművészeti kiállítást lehetne belőlük rendezni.

A bibliográfia hiányossága miatt a nyomtatványstatisztikának is kevés és megtévesztő a szemléltető ereje. Nemcsak azért, mert az akcideneciákat nem veszi számba, hanem azért is, mert a valóságban megjelent, de a századok folyamán elvesztett könyveket nem vehette tudomásul. Mit ér pl. az az adat, hogy Magyarországon a 16. században, 1529-től 1600-ig 661 nyomtatvány jelent meg s ezek együttes terjedelme megközelíti az 50 000 oldalt? Ennyiből a 21 ismert nyomda 71 év alatt nem élhetett meg. A statisztikus megfélekedett arról, hogy a nyomdászat elsősorban ipar, üzlet, mely sok költséggel jár. A 16. századból ránk maradt nyomdatermékek árából nyomdát fenntartani, személyzetet, papírárat, betűöntést fizetni, sőt ráadásul még élni is, nem lehetett.

A fennmaradt művek címleírásait pedig óvatosan kell fogadnunk. Csak akkor szabad nekik hinnünk, ha a bibliográfus a leírt példányt a saját szemével látta, vagyis - a szaknyelv kifejezése szerint - a leírást autopszia alapján készítette.

Alig van bibliográfia, mely nem vett át címeket más munkákból. Lelkiismeretes könyvész, mint Szabó Károly, Sztripszky Hiador, ezt mindenkor megjegyzi. Hain megcsillagozza azokat a címleírásokat, melyeket maga autopszia alapján készített, s csillagtalanul közli azokat, melyeket mások idézetéből vett át.

Ismerjük az idézetek természetrajzát. Tudjuk, milyen sokszor idéznek emlékezetből, kapásból, könnyelműen és hamisan. Idézések alapján a bibliográfiák ezrével közlik soha meg nem jelent könyvek címeit. Érdemes munkát végezne, aki a magyarországi könyvészet efféle hamisságait összeállítaná.

De még az autopszia, a példány közvetlen megvizsgálása alapján készült leírás forrásértéke sem feltétlen. A bibliográfus tévedhetett. Ballagi Aladár *Buda és Pest a világirodalomban* c. nagy műve bibliográfiai jegyzeteiben minduntalan helyreigazítja más bibliográfusok tévedéseit. Közben ő maga is téved, főleg a lelőhelyek feltüntetésében. Disszertációt lehetne írni az efféle félreütések pszichológiájáról. Ballagit jól ismertem, famulusa voltam, volt alkalmam megcsodálni a 70 éves öregúr agilitását, amint a létra legmagasabb fokain állva az Egyetemi Könyvtár mennyezetig érő állványainak tetőpolcain búvárkodott. Megbámultam emlékezőtehetségét, pedig éppen ebben volt a hiba. Öregkorban az ember nemcsak sokra emlékszik, hanem feledékeny is. Ballagi a jegyzeteit minduntalan otthelyezte a polcokon. Hányszor vittem utána a lakására. S ki tudja, mennyi vesztett el. Emlékezetből pótolta őket, de ilyenkor megesett, hogy összetévesztette a kiadásokat.

Jó volna, ha valaki az angol ősnymtatvány-Conspectus mintájára a magyar és magyar vonatkozású bibliográfiák számkonkordanciáját összeállítaná, s ebben Szabó Károly, Apponyi, Ballagi stb. címleírásainak sorszámaikat egymás mellé jegyeznék. E konkordanciából kiindulva aztán meg lehetne írni a hazai bibliográfiai eltérések és tévedések történetét.

A címleíró - mondom - tévedhet; - de ha nem is téved, akkor is csak azt írhatja le, amit a példányon lát. S bizony, nem mindig igaz, amit a címlap vagy az előszó vagy a kolofon a mű megjelenési helyéről, idejéről és egyéb körülményeiről mond. Nemcsak sajtóhibák fordulnak elő, s nemcsak a szerző nevezi meg magát alkalmasint álneven, hanem a nyomdász is szükség esetén koholt impresszummal vezeti félre az olvasót. A cenzorok és könyvvizitátorok megtévesztésére alkalmazták őket. Manlius első magyar nyelvű könyve „nyomatot Velágos Varat”, ahol semmiként nem nyomtathatott, nemcsak azért, mert ott a török volt az úr, hanem azért is, mert azidőben más nyelvű könyvei Németújvárt jelentek meg, hova a nyomdász egy évvel korábban telepedett át Laibachból.

Perneszi András Bornemiszt is hamis impresszum használatával vádolta „Az te ördögi kísértettről való könyvednek a kezdetire im nem rigen azt merted nyomtatni, hogy Sempten 1578 esztendőben nyomtattad, kiben tudod, hogy semmi ninch, mert távol voltál semptetül, midőn az új praefatiokat ki bohattad oly titoc helyen, kinek igazán nevét meg sem merőd nevezni. Semptéről mind nyomtató szerszámmal egyetembe elpironkodtál immár.”

S a szakírók (Kanyaró Ferenc, Gulyás Pál) nem hisznek a *Balassi Menyhárt árultatásáról* szóló komédia impresszumának sem. Azt bizonyítják, hogy Karádi nem Abrudbányán nyomatta, hanem félve Balassi rokonainak bosszújától, koholta a nyomdahely megnevezését. Sőt áljelzésnek vélik még a nyomdász nevét is. Hoffhalter Rudolfot sejtik benne.

Az üldözések idejében valósággal divat volt a veszélyesnek érzett nyomtatványokat szándékosan félrevezető impresszum-adatokkal ellátni.

A nyomdákra vonatkozó levéltári anyag még a bibliográfiánál is hiányosabb. Kezdve a budai ősnyomdán, több nyomdánkról egyetlen oklevél vagy más feljegyzés nem maradt fenn. Csupán még ismert nyomtatványaik tanúskodnak róluk.

E hiányosságnak több oka van. Először is, sok levéltárunk háborúk és szerencsétlenségek következtében a századok folyamán egészen vagy részben elpusztult. Másodszor, nem mindent foglaltak oklevélbe, jegyzékbe vagy jelentésbe. Az oklevél jogi instrumentum, ha jogi kérdés nem állt fenn, nem volt ok rá, hogy az esetről levéltári feljegyzést csináljanak. Rendészeti intézkedéseket sem foglaltak mindenkor aktába. Elegendő volt pl., ha a cenzor a nyomdai kézíratra rájegyezte, hogy „engedélyezem” vagy „nem engedélyezem.” S végül: időnként selejtezték. Elévült adólajstromokat, melyek lényeges felvilágosításokat adhattak volna a nyomdászattörténésznek, zúzdába küldték.

A levéltári kutatás a levéltárak szétszórtsága miatt sem könnyű. A budapestieket Iványi Béla és Gárdonyi Albert nyomdászattörténeti szempontból átbúvárolta, hasonlóképpen Csűrös Ferenc a debrecenieket, Ferenczi Zoltán a kolozsváriakat, de aztán vannak az akkori Magyarország területén levéltárak Brassótól és Szebentől Lőcséig és Pozsonyig, ahol még sokféle adatot lehetne találni. Továbbá Ausztriában, hol különösen a bécsi Hadilevéltár és a Pénzügyi Levéltár rejtett magában hihetetlen tömegű magyar vonatkozású jelentést. Nem szólva arról, hogy régi nyomdászaink Krakkótól Lübeckig, Konstantinápolytól az Atlanti-óceánig, meg a Balti-tengertől Nápolyig, a 19. és 20. században pedig szerte Amerikában barangoltak, tanultak, összeköttetéseket szerveztek, sőt itt-ott nyomdászkoztak. E távoli helyek levéltárainak átkutatását egyetlen ember nem végezhetné. Kiterjedt munkaközösség, sok ösztöndíjas és egymást felváltó kiküldetés kellene hozzá, szövetkezés külföldi kartársakkal, s akkor is csak hosszú időbe telő rendszeres munkával bányászhatnának ki - többnyire szerényke, kisebb jelentőségű - új adatokat.

A levéltárak használatában mindenekelőtt az oklevelek nyelvének tudása és írásának olvasása a fontos. Aki könyvtörténettel foglalkozik, nem nélkülözheti a latin nyelv és paleográfia ismeretét.

Néha ez sem elég. A magyar és a balkáni nyomdászat történetében, pl. fontos a török hódoltság nyomdai lehetőségeinek kérdése. Fordításból ismerjük Bajazid szultán rendeletét, mely halálbüntetés terhe mellett megtiltja a nyomdászat gyakorlását. De nálunk emlegetnek egy egyébként ismeretlen szegedi nyomtatványt a török uralom idejéből s a Balkánon egy-két szláv tetraevangélium és héber nyomtatvány jelent meg. Volt-e rá kivételes engedély? Csak turkológus deríthetné fel e rejtélyeket. Bővebb adatokat kellene tudnunk a magyar renegátról, Ibrahimról is, aki a 18. században, immár szultáni rendelkezésre, az első török nyomdát létesítette.

A nyomdászati emlékek, a bibliográfia és a levéltári anyag után forrásként következnek a korabeli szemtanúk nyilatkozatai. Számuk igen kevés. Íróink sokat írtak és vitatkoztak az idejükben megjelent művek tartalmáról és szerzőikről, de mindig csak irodalmi vagy politikai szempontból. A nyomdászban, miként Tótfalusi írja, nem láttak mást, mint „hitvány vasművest”. Maguk a könyvnyomtatók a munkájukról ritkán nyilatkoztak. Hess András egy lapos előszót írt az első magyarországi nyomtatványhoz, a *Chronica Hungarorum*-hoz; Abádi Benedek ugyanily rövid utószót az Újtestamentum újszigeti kiadásához; szemtanú források még ugyane nyomda szellemi vezetőjének, Sylvester Jánosnak levelei pártfogójához, Nádasdy Tamáshoz. Mazsolázgathatjuk a Bornemisza Péter egyik munkájába beleszótt önéletrajzi adatokat; Szenczi Molnár Albert, a Károli Gáspár körül inaskodó küldönc egy-két elejtett szavát a vizsolyi biblia készültéről; szórványos megemlékezéseket régi kalendáriumok kronológiai részében. S hasonlókat. Ujjainkon számolhatjuk meg őket. A legtöbbet Tótfalusi

Kis Miklós önvallomásából, a 17. század végén megjelent *Mentség*-éből tudunk meg. Ez is csak a pusztá véletlen kegyéből maradt ránk, mert annak idején megsemmisítésre, példányai elégetésére ítélték. Mekkora a veszteségünk ilyesfélékben még a saját korunk nyomdái tekintetében is! A gyomai Kner nyomda tulajdonosai szorgalmas levélírók voltak, leveleztek hazai, amerikai, angol, német és svéd kiadókkal, nyomdai szakemberekkel, illusztrátorokkal, papír- és szerszámszállítókkal, magyar szerzőkkel, s e levelek fontos tényként, bibliofil és nyomdagazdasági elgondolásokat, nyomdájuk belső életére vonatkozó adatokat zártak magukba. Lesz-e valaha nyomdászattörténészünk, aki akárcsak egy századrészüket el fogja olvashatni?

Bármily fontos is a forrásanyag, a hiánya nem bizonyíték.

A nyomdászat bonyolult iparához szükséges anyagokról, elsősorban a papírtermelésről és szállításról, a 17. század legvégéig, Tótfalusi *Mentség*-éig nincs komoly forrásunk. Hiperkritikus történetírók csak azt fogadják el, ami okmányyszerűen bizonyítva van. Hanem hát okmányok a már említett okok miatt milliósámra pusztultak el. Mégis szakirodalmunkba belérögződött, hogy Magyarországon csupán a 16. század közepén és második felében keletkeztek az első papírmalmok, s akkor is csak Brassóban, Bártfán és Kolozsvárt.

A hiperkritika - kritikátlanság. Magyarországon minden pusztulás ellenére mérhetetlenül sok 15. és 16. századi papírkézirat (magánlevél, fogalmazvány és levéltári irat), valamint a 16. századból nyomtatott papírtömeg maradt fenn. Ahol a papírral való ellátás nem volt biztosítva, ott nem lehetett nyomdát alapítani. A hivatalok csak kivételesen használtak pergament s azt is csupán az örökkévalóságra szánt okiratok ünnepies kiállítására. Pedig Magyarország állattenyésztő ország, ahol bőségesen van állatbőr, a pergamen alapanyaga. A papír mégis olcsóbb az íróhártyánál. Lehetett volna-e olcsóbb, ha messziről, Németországból, Olaszországból vagy Lengyelországból szekéren szállítják? Súlyos a tömegében, egyetlen középterjedelmű kiadványhoz több szekérre való kellett belőle.

Ezen kívül a legegyszerűbb ipar. Nyersanyaga (rongy, fa, szalma) mindenütt kapható. Eszközei a legmindennapibbak: kád, szita, kanál, kézhenger. Csak annyiban van helyhez kötve, - miként a búzát őrő malomipar is, - hogy folyóvízre van szüksége. Tótfalusi szerint nem kell hozzá más, mint a merítőlegényeket irányító mesterember.

Itt tehát az oklevélhiány nem lehet bizonyíték arra, hogy nem volt.

Egy pillantást kell vetnünk arra a kérdésre is, hogy a szakirodalmi művek, a különféle nyomdászattörténetek forrásoknak tekinthetők-e?

Elvben nem. Csak útjelzők a forrásokhoz. De ismernünk kell őket feltevéseik (hipotéziseik) miatt. Láttuk, a forrásokból megállapítható ténybeli adatok száma kevés. Adat és adat közt rések vannak, melyeket elképzelésekkel, analógiákból vont következtetésekkel igyekszünk áthidalni. Az emberi szellem sajátsága, hogy a jelenségek okait és összefüggéseit látni akarja. Ha nem látja, elképzezi őket. Az összefüggések nélkül nem érti a történelmet.

Ne felejtjük el: a tudomány fő tartóoszlopai a hitelesen megállapított tények, a tényeket összekötő gerendázat pedig többnyire csak következtetés, feltevés. Ezekért az összekötő feltevésekért olvassuk a szakirodalmat. De amikor ezt tesszük, jó lesz mindenkor megkülönböztetnünk a forrásból megállapított tényt a szakíró egyéni következtetéseitől.

Időnként össze-összeroppan egy-egy elkorhadt elképzelés, de hibái, éppen felderítésük által, mégis előbbre lendítették a tudományt.

A szakirodalom általában gyorsan avul el, ezért ajánlatos minél több szakkönyvet olvasnunk. Elsősorban a legújabbakat, de nem szabad elhanyagolnunk a régieket sem, mert belőlük látjuk, miként fejlődött tudományunk. Minden nyomdászattörténet széttekintés egy-egy lépcsőfokról. A saját koráig feltárt forrásokból megállapítja, hogy ez vagy amaz a nyomda hol és mikor működött, s melyek azok a nyomtatványok, melyekről tudomást tudott szerezni. Olvasója azonban gondoljon arra is, hogy lehettek nyomdák, melyek létéről adatok és példányok hiányában semmit sem tud.

Alighogy megjelenik valamelyik szakmunka, máris újabb források kerülnek napfényre. A szakírónak, aki új eredményekről akar képet adni, előbb a mások által elért lépcsőfokra kell följutnia, hogy onnan tovább léphessen.

Hol lelhetők fel a források és a legfontosabb szakmunkák?

Nagy könyvtáraink ún. segédkönyvtáraiban, elsősorban a budapesti Egyetemi Könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban, továbbá tudományunk speciális gyűjteményeiben, amilyen az Országos Széchényi Könyvtár Múzeum utcai Módszertani Osztályának Könyvtára.

A levéltári anyagot részint a nagy könyvtárak kéziratáraiban, részint az Országos Levéltárban, továbbá a budapesti és vidéki állami meg egyházi levéltárakban találhatjuk meg. De ez az anyag - mint már mondtam - szétszórtabb és nincsen úgy együtt, mint a nyomtatott könyveké a segédkönyvtárakban. A használata is körülményesebb. Először a levéltár indexeihez fordulunk, melyek keresett témánkhoz továbbigazítanak.

A szakirodalomhoz a fontosabb folyóiratok, mint az *Irodalomtörténeti Közlemények*, *Irodalomtörténet*, *Századok*, *Akadémiai Értesítő*, de mindenekelőtt a *Magyar Könyvszemle* évfolyamainak tartalomjegyzékei, név- és tárgymutatói vezetnek. Az e folyóiratoknál régibb magyar anyagot Szinnyi József folyóiratrepertóriumára sorolja fel.

Munkamódszerünk a cédulázás. Minden adatot és minden feltevést meg véleményt, külön cédulára jegyzünk, feltüntetve rajta a forrást is, melyből feljegyzésünket merítettük. (A „forrás” itt azt jelenti: a művet és a tárgyunkkal foglalkozó lapok számát.) Összegyűjtött céduláinkat időnként, pl. minden vasárnap rendezzük, még pedig témák (nem szerzők) szerint, csoportokba osztjuk és borítékoljuk. A borítékokat megszámozzuk, és számkulcsos mutatót készítünk hozzájuk.

Cédulagyűjteményünk nyersanyag. Rendezése, csoportosítása közben alakulnak ki munkánk körvonalai.

A módszer egyszerű, de mégis kényes. Ha elhanyagoljuk, zűrzavar támad, nemcsak adatgyűjteményünkben, hanem fogalmazó munkánkban, sőt még tudásunkban is.

Módszertani megjegyzések

A nyomdászattörténet viszonylag ifjú tudomány. Első megnyilatkozásakor, 1640-ben, az általános történelmi szemlélet régóta túljutott a krónikaszerűségen, valamint az ókori remek történelemelőadás referáló módján. Az oknyomozó historizmus idejében keletkezett, amikor a múlt maradványainak felkutatására már nyilvántartották a források lelőhelyeit: a levéltárakat és könyvtárakat. Tárgyi emlékeket is kerestek, egyelőre - ipartörténeti múzeumok hiánya miatt - lomtárakban s a múltból fennmaradt műhelyek kamráiban, valamint tulajdonosaik hagyatékában. A nyomdákra vonatkozó oklevelek, a régi nyomdatermékek és az eszközmaradványok tanulmányozásából született meg a történelem egyik új részterületéeként a nyomdai ipar történelme.

Eredményesen csak úgy tudott fejlődni, hogy az egyre tüzetesebben művelt segédtudományokra támaszkodott: a paleográfia segítségével kísérte figyelemmel a betűk alakulását, az éremtanéval a betűbélyegzők eredetét, a pecséttanban tanulmányozhatta a matricakészítést, a címertanra pedig az első könyvillusztrációk, a nyomdászjelvények vizsgálatához volt szüksége. Azóta más iparok történetét is figyelemmel kísérjük, pl. a szövetnyomásé támpontot ad a sajtó első elgondolása felmerüléséhez. S alkalmak adtán egyéb tudományágakhoz fordulunk. A nyelvészethez a címlapokon és kolofonokban előforduló névváltozatok magyarázásakor, valamint a nyomdai helyesírás kialakulásának fejtegetésében; - a művészettörténethez az illusztrációk értékelésében; - egy-egy korszak történetéhez, hogy a munkánkban éppen sorra kerülő nyomda működését az akkori mozgalmak keretébe illesszük; - a helytörténethez a környezet szemléltetésére; - s mindenekelőtt a különféle szellemtörténetekhez, hogy a nyomdász, a szerzők, a mecénások vezető eszméit kövessük s a nyomdai működést akadályozó hatóságok indító okait feltárjuk. Lehetetlen elősorolni minden mellékstudiumunkat. Az esetenként előforduló címeknél, részleteknél, technikai kérdéseknél adódhatnak problémák, melyek eldöntésére szakkönyvhöz kell nyúlnunk. Nem mernék nekifogni egyetlen fejezet írásának, ha nem volna kezem ügyében valamelyik modern nagy lexikon.

Minden történetírás két műveletből áll: első - mint előmunkálat - a források felkutatása és bíráló átszitalása; második maga a megírás. Az első eredménye az egyén felfogásától és képességeitől függ, általános menetében azonban minden korban egyforma. A második a színét korának felfogásától, stílusától, érdeklődésétől kapja.

A nyomdászattörténet hat kérdést tárgyal: *hol, mikor, ki, mit* nyomtatott, *hogyan* nyomtatta és *milyen eszközökkel* dolgozott?

A szempontok magyaráznak, - magyarázzák a feleletet e hat alapkérdésre. Értékelnek, - pl. amikor a „hogyan”-ban fontosabbnak mondják az ízlés, a gondolat, az ötletesség megszólalását, mint a technikai ügyességet. A „milyen eszközökkel” látszólag a pusztán technikai fejlődésre világít, pedig az eszközökben csak a nyomda feladatai, tervei végrehajtására alkalmazott dolgokat látjuk. Nem az anyagiak döntők a nyomdák értékelésében, hanem az emberiség, a nép és az egyén szellemi szükségleteinek kielégítése. A nyomda alapfeladata nem az, hogy árufajtákat termeljen, hogy betűjelekkel tarkított papíriveket adjon ki, hanem az, hogy közléseket terjesszen. Lényege a nyomtatvány szellemi tartalmának útrabocsátása.

Ha az eszközök tárgyalásában ügyelünk is az ipar- és gazdaságtörténeti szempontokra, ne feledkezzünk meg a vezető szellemi fonálról, mely függetlenül az anyagiaktól átfut a legkülönbözőbb helyeken és körülölel hosszú fejlődési időszakokat. A közgazdászok és a gazdaságtörténeti írók a nyomdászatanban legszerényebb iparágaink egyikét látják, mely ma és a múltban ipari termelésünk értékének még másfél százalékát sem érte el. Munkásainak száma is elenyésző a gyárak létszámához viszonyítva. De kicsinyes dolog lenne csupán a nyomtatványok árával és a kifizetett bérek összegével számolni. A filléres hírlapok és egyforintos könyvek a közéletre - főleg forradalmi időkben - nagyobb hatást gyakorolnak, mint a vasutak és a vasipar minden bevétele.

Ne nézzük a technikát önmagában. A kereslet a piacon, mint mennyiség jelentkezik. Ezt kell a technikának előállítania. Arra törekszik, hogy termelvényeinek tömege és annak eladási ára fordított viszonyban álljon egymással. Minél többet vesz fel a piac egy-egy hírlapból vagy egy-egy könyvből, annál olcsóbban lehet azt eladni. Igen ám, de ezzel a technika súlypontja az előállításról áttolódik a terjesztésre. Pedig az nem tőle függ, - öneki kell alkalmazkodnia a terjesztés lehetőségeihez. S ismét odaérkezünk a szellemi rész elsőbbségéhez.

A szempontokról ennyi elég. Témájuk kimeríthetetlen. Amit felhoztam, azt csak a példa kedvéért említettem.

Ami a módszereket illeti, a nyomdászattörténetnek vannak általános és esetenkénti eljárásai.

Az általánosak kiterjesztik a kört. A tárgyalásba bevonják a papír- és festékgyártás, a könyvkötészet, könyvkiadás és könyvkereskedelem kapcsolatait is. A papír az az anyag, *amelyre*, a festék pedig az, *amellyel* sokszorosítunk. A könyvkötészet módosítja a nyomda „*hogyan*”-ját, a könyvkiadás és könyvkereskedelem pedig a „*mit*” sorsát intézi.

Általános továbbá a tárgyi (eszközbeli, felszerelési) és személyi, valamint helyi (lényegében jogi) összefüggések tisztázása. A nyomdai készlet, - betűk és metszetdúcok, - gyakran meglepő vándorutakat tettek meg: a római Lauer matricáit ott találjuk Budán Hessnél, Sylvester fadúcait Huszár Gálnál és Bornemisznál. Van eset, hogy a betűkészlet elvándorol, s mégis ott marad, ahonnan távozott. Másodpéldányokká oszlik két tulajdonos közt, azután újra oszlik, három-négy egymástól távoleső helyen tűnik fel.

Haebler típusrepertórium módszere e tekintetben alapvető volna, de nem teszi fölöslegessé a személyi kapcsolatok tisztázását. Ezek miatt, pl. a 16. századi vándornyomdák kérdése annyira összebonyolódott, hogy bajos megmondani, hány nyomdáról van tulajdonképpen szó? Feltételezzük, hogy a segéd néha a saját számlájára adott ki könyvet, - mert különben úgy tűnnék, mintha az 5-6 nyomda élén egy időben 10-11 vezető állna.

Itt a részleteket történelmi módszerrel igyekezzük tisztázni: a levéltári emlékek és egyéb található korukbeli források összehasonlítása révén.

Az esetenkénti módszertani eljárások változnak a nyomdászattörténeti műfajok szerint. Miféle műfajok? Vannak *egyes nyomdászokat* tárgyaló monográfiák (pl. Hessről, Bornemiszaról, Manliusról) s ide sorozzuk az emlékiratokat is (pl. Tótfalusiét); azután vannak *egyes nyomdáknak* külön történetei (pl. a Nagyszombat-Buda-Budapesti Egyetemi Nyomdának); továbbá *egyes városok* (Debrecen, Kolozsvár stb.) nyomdászattörténetei; *egyes korszakoké* (pl. a 15-16. századé); s végül összefoglaló *általános* vagy összefoglaló *nemzeti* nyomdászattörténetek.

Szerkezet tekintetében az egyes nyomdászok és egyes nyomdák monográfiái egyszerűek. Csak kronológiai fonaluk van. A városok tipográfiájának tárgyalása azonban már szétvág fontos összefüggéseket. Kuszálódnak a szálak, melyeket a külföld, a másutt kifejlődött technika, a mesterségtanulás és anyagszállítás bocsátott ki magyar városok egész hálózatára. Bonyolódnak és eltűnnek előlünk személyi kapcsolatok. Nem látjuk tisztán pl. Hoffhalter Rafael bécsi, debreceni, váradi, gyulafehérvári hatását Huszár Gál magyaróvári, debreceni, komjáti, valamint Bornemiszsa semptei, detrekői, rárboki fejlődésére, és közvetve, Bornemisznál át, Mantskovit vizsolyi és Klösz bártfai nyomdáinak alakulására.

A városok nyomdászattörténetét a tárgyi és személyi rejtélyeken felül jogi kérdések is homályosítják. A debreceni nyomdára vonatkozólag például két vélemény áll egymással szemben. Az egyik Csűrös Ferencé, aki azt vitatja, hogy a nyomda Huszár Gál távozása óta „a város dispoziója alá került”, amint egy régi hiteles feljegyzés mondja, vagyis Huszár nyomdáját a város magához váltotta, tulajdonosa lett s tőle függött, ki legyen a művezető. A másik Gulyás Pálé, aki szerint a nyomda magántulajdon maradt s csupán a város támogatását élvezte. Okleveles bizonyítékok híján Csűrös mellett szól a hagyomány és a folytonosság, a nyomda megszakítatlan működése, melynek során a nyomdászok egymást hosszabb szüneteltetés nélkül váltották fel. Gulyás nézetét az támogatja, hogy az impresszumok és kolofonok a nyomdászt egyéni vállalkozónak tüntetik fel, meg hogy az előszók és ajánlások is hallgatnak a város tulajdonjogáról, viszont a pénzbeli támogatást többnyire egyéneknek

köszönik meg. S ami a fő, a nyomda öröklődött. A mester halála után az özvegye vagy a fia veszi át. Hoffhalter Rudolf azáltal szerezte meg, hogy elvette feleségül az előbbi nyomdász, Komlós András özvegyét. Ha pedig máshová költözik, például Hoffhalter Rafael Váradra, majd Gyulafehérvárra, a betűket, köztük Huszár Gál egykori készlete egy részét is, magával viszi.

Sok kérdőjel mered ránk s hiteles adatok híján, feltevésekkel kell elképzelnünk a folyamatot.

A korszakok és az összefoglaló nyomdászattörténetnek túl széles és szétfutó területén ütköznek ki leginkább a módszertani zavarok: az időbeli és helybeli, kronológiai és földrajzi motívumok összeegyeztethetetlenül keverednek. Emiatt a történet fonala, okai és egymással való vonatkozásai meg következményei nem tárulhatnak egységes szövevényben az olvasó elé.

Szerkezeti nehézségeinket maga a tárgy, az anyag eloszlása okozza. Legnehezebb módszertani problémánk a nyomdászattörténet kor- és helybeosztása.

Mielőtt erre rátérek, a módszerről még csak azt jegyzem meg, hogy ez ne legyen valahogy öncélú. Nincs értelme sem a mechanikus méréseknek (pl. 20 szövegsor, vagy a laptükör méretei közlésének), sem a nyers bibliográfiai leíró adatoknak, ha nem használjuk fel őket következtetések bizonyítására vagy munkafolyamatok szemléltetésére.

A könyv történetének fő korszakai

A könyv történetét két fő korszakra szoktuk osztani: a kéziratos könyv és a nyomtatott könyv korszakaira.

De van előtörténete is, mely nem a könyvvel, hanem a könyv előfeltételének, az *írásnak* kialakulásával foglalkozik. Ez visszanyúlik a geológiai időkbe, kőből vagy fából állított emlékeztető jelekre, pl. útjelzőkre, melyek még nem kapcsolódtak hangokhoz, szavakhoz. A további fejlődés aztán ábrákban, rajzokban, képláncolatokban jelentkezik - üzenetek, figyelmeztetések, s ha nem is szavak, mégis már gondolatsorok, következtetések kifejezésére. Hiába próbáljuk a szórványos geológiai leletekből találgatni, időszámításunk előtt hány ezer esztendővel jutottak erre a fokra. Wirth 30 000 esztendő írást sejtető barlangrajzokról beszél.

A tulajdonképpeni írás akkor kezdődött, amikor az egyes képecskék szavakra utaltak. Szavakra, nem pedig ma betűkkel kifejezhető egyes hangzókra (- magánhangzókra vagy mássalhangzókra). A fejlődés e fokáról már tanúskodnak ősi kínai, sumér és egyiptomi írásemlékek. A képecskék a gyorsabb írásban vagy a megszokásban sematikusá váltak; elvesztették képjellegüket s átalakultak merev vonalas vagy hajlított írásjelekké. Jó részük még mindig szavakat jelentett, de voltak már szótagjelek is s miután sok szótag egyetlen hangzóból, magánhangzóból vagy önállóan hangozható mássalhangzóból, pl. r-ből, s-ből állt, részben már hangzókat is jelentettek. E szó, szótag és kivételesen egyes hangzók fokán látjuk a kb. 4000 év előtti időből fennmaradt kínai és egyiptomi kevert hieroglifás és a tömérdek asszír-babiloni ékírásos emléket.

A betűírás, mely a több száz kínai, egyiptomi és asszír-babiloni írásjelet 25-25 kis- és nagybetűre redukálta, a görög elemző szellem alkotása. Időszámításunk előtt ezer esztendővel már kialakult. Homérosz hatalmas eposzai betűírásban szálltak az utókorra.

A betűírás azóta máig is csak stílusban változott. A miénk az ókori római írásnak a 15. században, a reneszánsz humanista tudósainak hatása alatt újjáéledt formája. Közben a középkorban hegyes, hosszú gót írás alakult, melyből aztán a németek írása és a fraktúr nyomdabetű fejlődött ki. De ez is, éppúgy, mint a cirill írás, csupán változat. Valamennyinek eredete a görög alfabétum.

Az írás a könyv alaki előfeltétele. A könyv írásba rögzített szövegeket tartalmaz. De nemcsak az írás és a szöveg alkotja a könyv meghatározásának elemeit. Falfeliratok, márvány- emléktáblák, kőbe vésett mózesi törvénytáblák meg hasonlók még nem könyvek. A könyvet az jellemzi, hogy hordozható, eljuttatható távollevőkhöz és hogy szövege folytatólagos lapokra van írva. A hordozhatóságot lehetővé tevő anyag és a folytatólagosságot biztosító alak adja az első főkorszak, a kéziratos könyv története további felosztásának alapját.

Eleinte merev anyagokból készült a könyv. A feltevések szerint legrégebbi a fa volt. Közvetlen bizonyítékunk nincs rá, mert példány nem maradt belőle. A fa elkorhad, elporlott, szétbomlasztotta a nedvesség, a föld, az idő, De következtetnek rá a hieroglifírás vonásaiból. A fennmaradt sumér kőtáblácskák hieroglifjeinek szögletes rajza nem az akadálytalanul véshető kőn válhatott megszokottá, hanem már előbb, a fa rostos felületén, melyen az akadozó kés alatt a görbe vonal szögletessé tört.

Ezenkívül az etimológia is a fa képzetét idézi. „Könyv” görögül „biblion”, latinul „liber”; - mindkét szó eredetileg faháncsot jelentett. A gót „bóka”, az angolszász „boc” s ezek származékai, a német „Buch” és az angol „book”: könyv, de eredetileg бүккfa.

Irodalmi hagyományok is fakönyvre emlékeznek. A homéroszi eposzokban egyetlen egyszer, az Iliász VI. énekében esik említés írásról, mikor Bellerophon két összehajtott fenyőfatáblára rótt levelet visz Lykia királyának. A germán Eddában és a Heliandban is fakönyvről van szó.

Határozott irodalmi forrásunk - de nem példányunk - az egykori kínai köteggönyvről van. Me Ti, a vándorló filozófus 3 kocsira rakott bambuszköteg könyvtárral járta be a mennyei birodalmat. A régi kínaiak keskeny bambuszszeletekre karcolták írásjeleiket, késsel, felülről lefelé, mindegyikre egy függőleges oszlopot, mégpedig a lemeznek mindig csak az egyik oldalára, üresen hagyva a másikat, nehogy sorrendi zavarok támadjanak. Az egymáshoz tartozó lemezeket összekötötték. S érdekes: a kínai még a múlt században is függőlegesen, felülről lefelé írt, a régi kínai nyomdász a szöveget a papírnak csak egyik oldalára nyomta, üresen hagyva a másikat, a fellapozott könyv pedig, egymás mellett függőleges elválasztó vonalak közt álló soroszlopaival, az olvasásra szétteretett lemezekre emlékeztet. Még a „könyv” szó jelölésére szolgáló hieroglif is az ősi bambuszköteg-könyvet ábrázolja évezredek óta.

A babilóniai agyagtéglákból már ezrével maradtak ránk példányok. Ezeket gyűrűkkel vagy kötelékekkel kapcsolták össze. El lehet képzelni, hogy hosszú szöveg esetén milyen súlyos volt az effajta könyv és mennyi helyet foglalt. Assurban, Ninivében és más városokban az agyagtéglákra rótt irodalom hatalmas könyvtárpalotákat töltött meg, - ma ugyanazok az ékírással írt szövegek nyomtatott papírkötetekben egyetlen állványon férnek el.

A fejlődés könnyű és helytakarító anyagot kívánt. Ilyent találtak a klasszikus ókorban a nilusi sásból készült papíruszban, majd amikor a népvándorlás korában a Nílus hozzáférhetetlenné vált, a középkorban használt pergamenben (- állatbőrből gyártott íróhártyán) és a reneszánsz kora óta a papírban.

A könyv alakja az anyag természetétől függött. Magassága valamennyi korban megfelelt a mi könyveink magasságának, - a merev anyagúaké általában a mai kiserűeknek, a simulékony anyagoké a nyolcad- és negyedérűeknek, kivételesen az ívrűeknek. A legnagyobb alakok, az

atlantok, a nyomdászatban fordulnak elő. Ami a szélességet illeti, a merev anyagú könyvek természetes alakja a lécz, illetőleg a tábla volt. A jól hajlítható, göngyölhető, de könnyen törő rostjai miatt össze nem hajtogatható papíruszkönyv alakja a tekercs. Kigöngyölve rendszerint 10-12 méter hosszú s a szövege átlag 200 keskeny, de 15-25 cm magas hasábot töltött meg. A hasáb felelt meg a mi könyvünk lapjainak. A papírusz hátránya, hogy gyártása helyhez - termőföldjéhez, Egyiptomhoz volt kötve, továbbá az, hogy akadálytalanul csak egyik - a vízszintes rostú - oldalára lehetett írni, mert a hátsó oldalon a toll beleakadt a függőleges rostokba.

A mindkét oldalán egyformán sima pergamennél a tekercsalak nem lett volna gazdaságos. Íveit tehát összehajtogatták s létrejött a könyv mai rétalakja. A papíruszkönyvtől egyelőre csak a hasábokat vette át, - a legrégebb kódexeknél egy-egy oldalra 3-4 hasáb esett, később kettő, - de idővel sorai végignyúltak az oldal egész hosszán s ez által is több teret nyert. Még inkább takarékoskodott azáltal, hogy a kétoldalas írás a papíruszét megduplázta s azon kívül a lapszám is 500-600, sőt ennél is több oldalas vastag kötetet tehetett ki, míg a papírusz-tekercsnek nem volt szabad túl hosszúnak lennie, mert olvasás közben könnyen kibomlott és akkor a földön, az olvasó lába előtt kígyózott. Innen az ókori közmondás: „a nagy könyv nagy baj.” Egyetlen pergamenkötetben egész sor papírusztekercs szövege fért el. Pl. az Iliász 24 tekercsre terjedt (minden éneke egy-egy tekercs), viszont elfért egyetlen kódexkötetben. A kódex alakja is térnyerőbb; a könyvespolcra hússzor-harmincszor annyi szöveget állíthattak pergamenkötetekben, mint amennyi a tokjaiban heverő, vagy edényekbe dugott tekercsekben helyet foglalt.

Csak hogy a pergamen drága s a növekvő könyvszükséglet számára nem lehetett eleget előteremteni. Egyetlen bibliakézirat egyetlen példányban való másolására egész juhnyáj, 100-200 bárány bőre kelt el. A pergamennel a könyv nem fejlődhetett volna kulturális tömegcikké. Az írnivaló mindig több lett, a könyvek áradata egyre nőtt s a fejlődés megakad, ha a középkor vége felé a pergament fel nem váltja az olcsó, bőségben gyártható papír. Ezzel nemcsak az anyag elapadásának veszélye hárult el, hanem a tömeges könyvgyártás - a könyvnyomtatás - gazdasági és technikai előfeltétele is adódott. A könyvnyomtatás a célját, a könyv gyors és nagy példányszámban való terjesztését, papír nélkül nem tudta volna elérni. Végeredményben a papírtermelés korlátlansága tette lehetővé az általános népművelést, s ezáltal ledöntötte az értelmi válaszfalat a művelt kisebbség s a szellemileg elhanyagolt többség közt.

Az első főkorszak anyagok szerinti megoszlását tovább aprózza a könyvstílusok története. A merev anyagok korában az írás is merev, sarkos, hangtömörítő, míg a három simulékony anyagon az írás is simulékony és hangelemző. A papíruszon, melynek egyik - vízszintes rostú - felületén könnyedén, folyékonyan lehetett írni, megszületett a betűírás. A tekercskorszakban három válfaj váltotta fel egymást: az egyiptomi hieroglifírás egyszerűsítéséből keletkezett hieratikus folyóírású papírusz, a görög papírusz és a római betűs latin papírusz. A pergamen-korszakot ugyancsak az írás, de azon kívül a könyv díszítése (lapszéli folyondárdísz, festett kezdőbetűk, miniaturák és kötés) szempontjából tagoljuk stíluskorszakokra. Volt román stílus, gót stílus, reneszánsz stílus pergamenkódex. (Kódex a. m. két fatábla - latinul caudex - közé kötött könyv. A díszkódexek fatábláit mintás bőrrel vonták be.) Hasonlóképpen a papír-kéziratokat is írásuk, majd nyelvük szerint különböztetjük meg: vannak gót stílusú, azután humanista írású, továbbá cikornyás újkori írású latin, magyar, német, cirillbetűs szláv stb. kéziratok.

A korszakokat nem lehet élesen körülhatárolni. Nem mondhatjuk határozottan, hogy a könyv ilyen meg ilyen alakja akkor meg akkor keletkezett s ekkor meg ekkor szűnt meg. Az asszír-babilon agyagtábla s az egyiptomi papírusztekercs sokáig kortársa volt egymásnak. Mikor az

egyik forma győzött, a régibb még soká élt az új mellett. A pergamenkódex időszámításunk után három századon át versengett a papírusztekercssel, míg a negyedikben végül diadal-maskodott fölötte. A középkor végén nemcsak drága pergamen-, hanem olcsó papírkódexeket is másoltak. S Gutenberg előtt is nyomtak könyveket s Gutenberg után is írtak pergamenkódexeket. Minden korszak elején és végén mutatkozik az ingadozás, s mégis, ha áttekintjük a könyv hosszú menetének útvonalát: a fejlődés irányát a merev táblakönyvtől a papírusztekercsen s pergamenkódexen át a papírnyomtatványig egyenesnek látjuk. A szövegközlés szélesebb körű és gyorsabb módja mindig győzött a szűkebb körű s lassúbb fölött, a célravezetőbb eljárás a kezdetlegesebb fölött.

A kéziratos könyv múltja több ezer éves; a nyomtatott könyvé csak 500 éves. De az utóbbi 500 év alatt sokszorosan több könyvet termeltek, mint előzőleg az évezredek alatt. S nemcsak mennyiség, hanem minőség és jelentőség tekintetében is nagyot fordult a nyomtatással a könyv története.

A kéziratos könyv, bár az esetek túlnyomó részében másolat, lehetett kivételesen eredeti fogalmazvány (pl. napló). A nyomtatvány sohasem fogalmazvány, hanem mindig többes-példány, másolat. A kéziratkorban egyenként kézi másolással sokszorosították a szöveget, s minden egyes másolat más, mint a többi. Az írnok hol rosszul olvasott, hol tévesen értette, s helytelenül javította a lemásolandó szöveget, hol meg a maga írásában ejtett hibát. Nincs két kézirat, mely ugyanabban a szövegben, ha csak csekélységekben is, el nem térne egymástól. Ezzel szemben a nyomdászat gépies sokszorosító módja egyszerre és nagy példányszámban teljesen egyező szövegeket adott ki.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, az irodalmi fejlődés első és kezdő foka az volt, hogy az emberiség elmeszüleményei terjesztésében és az utókorra hagyományozásában áttért a szóbeliségről az írásbeliségre. Ennek időpontja nemzetenként változott. A Közel-Keleten és Keleten ókori évezredek homályából ered, nálunk egybeesik a kereszténység felvételével: Szent István uralkodása elején kezdődött.

A második fok: áttérés a kéziratosságról a nyomtatásra. Nálunk ez 1473-ban kezdődik, de az átmenet eltart 1526-ig. Addig hol nyomtatott, hol kézírásos könyvekben jelenik meg a szöveg.

A harmadik fokon (Olasz- és Németországban 1500, nálunk 1526 óta) az irodalom megjelenésének uralkodó formája a nyomtatvány. A szöveg, mely minden kéziratos másolatban többé-kevésbé változott, most állandósul.

A nyomdásztörténet korszakai

A nyomdásztörténet a könyvtörténetnek időben a legrövidebb, anyagában a leghosszabb része. Öt évszázada szemben áll az előtörténet közel öt évezredével. Anyaga viszont oly bőséges, hogy az áttekintés és a részletek tanulmányozása miatt további szakaszokra kell tagolnunk. Művelői általában a történelem és irodalomtörténet korszakbeosztását vették mintának.

Az első világháború előtt a történetírók, irodalomtörténetírók és nyomdásztörténészek összefoglaló műveik anyagát a szellemi mozgalmak változásai szerint csoportosították, megkülönböztetve egymástól a reneszánsz, a reformáció, az ellenreformáció, az abszolutizmus, a felvilágosodás stb. korát. Magyarországon az 1526, 1711, 1849, 1867. évet határsorompóknak tekintették, - még a bibliográfiában is. Marczali Henrik, Beöthy Zsolt, Ballagi

Aladár ilyenformán tagolták a múltat. Ebben nagyjában, - legföljebb egy-két évtizednyi eltéréssel - megegyeztek a külföldi tudósokkal.

A nyomdászattörténészek éppen csak az ősnymotatványkornak szabtak mechanisztikus határvonalat. Először még 1640-ben Bernardus de Mallinckrot (*De ortu et progressu artis typographicae*) jelölte meg az ősnymotatványok felső korhatárát a szép kerek „annus saecularis”-ban, az 1500. évben. Cornelius a Beughem (*Incunabula typographiae*, 1688), az első ősnymotatvány-bibliográfia szerzője követte, s azóta 1500 maradt a nyomdászattörténet kezdő fejezetének záróéve. Véglegesen Ludovicus Hain (*Repertorium bibliographicum*, 1826-1838) rögzítette a korhatárt; munkája mindmáig e tárgykör leghasználtabb segédkönyve, s a tőle való eltérés zavart meg nehézségeket okozna.

A későbbi időre azonban rideg évszám-sorompók nélkül tárgyalták a reformáció, az ellenreformáció stb. nyomdászatát.

Az első világháború után más korfelosztás jött divatba. Az újkor anyagát gépiesen a 15., a 16., a 17., a 18., a 19. század korára csoportosították. Például nálunk Szekfü Gyula a Magyar Történet-ben, Pintér Jenő nagy irodalomtörténetében (noha ugyanő az első világháború előtt még a régi korfelosztást követte) s Novák László ötkötetes nyomdászattörténetében. Külföldi minták után indultak, - pl. Sven Dahl 1928-ban megjelent könyvtörténete is ezt a beosztást követi. Talán kényelemszeretetből. A szerző gépiesen, fejtörés nélkül rakosgathatja a céduláit.

De az ilyen elrendezés se nem logikus, se nem természetes. 1601-ben egyetlen olyan nyomda sem szűnt meg, mely 1599-ben létezett; valamennyi hosszabb-rövidebb ideig tovább működött a 17. században. Újat sem alapítottak a határvében. Mi értelme, hogy a Heltai-nyomda történetét 1600-ban megszakítsuk - visszatérve 1558-ra, Huszár Gál magyaróvári sajtójára - s csak a 17. századot tárgyaló később következő részben folytassuk? 1599 és 1601 közt belső életében nem történt változás, irányától sem tért el s anyagi helyzete is ugyanaz.

De mit válasszunk a gépies évszázados beosztás helyett?

Bogeng, a legújabb korig terjedő általános és egyetemes nyomdászattörténet szerkesztője I. kötetében a 15. századdal foglalkozik, a II.-ban pedig sorra vesz egyes országokat s mindegyiknél a történetet újra kezdve valamennyinél külön-külön 1940-nel zárja.

Ezzel az időrendi és földrajzi elv következetlen összekeverésének elriasztó példáját adja. Hasonló lenne hozzá az olyan magyarországi nyomdászattörténet, mely öt évszázadra terjedő anyagát kortagolás nélkül a nyomdászékhelyek sorrendjében közölné. Akár a városok betűrendjét, akár nyomdaalapításaik idejét, akár pedig az égtájak, vagy országrészek egységét követné, nem a nyomdászat fejlődését látnók magunk előtt, hanem valamely vidék, város művelődéstörténetének egyik kiszakított fejezetét olvasnók. Holott az összefoglaló nyomdászattörténetben a lényeges éppen a tipográfia egységes fejlődésének a szemléltetése. A különféle helyeken és különféle nyomdákban, egyazon időben ugyanazokat a módszereket követték, ugyanolyan eszközökkel éltek, a haladást azonban egyéni kezdeményezésekkel érték el. Hogy ezt láthassuk, az ugyanazon korszakban működőket egymással összefüggésben kell tárgyalnunk, tudnunk kell, mit tanultak egymástól s minőségi teljesítményeiket meg azok okait össze kell hasonlítani.

Vannak, akik a stílusok szerint tagolják a nyomdászattörténetet: nyomon követik a gótika és reneszánsz versenyt, a reneszánsz átmenetét a barokkba, aztán a rokokó, az empire, a romantika, a biedermeier, a bizonytalankodó eklektizmus, a mindenkitől távolodó szecesszió s végül a mai nap könyvstílusát. A korhatárok ez esetben ingadozók. Az átmenetek elmosódnak, a stílusok egymás mellett éltek, mert a szegényebb nyomdák ritkábban frissíthették fel készleteiket s anyagi okokból el-elmaradtak az irodalom, zene és képzőművészet gyorsabb

ütemű átalakulása mögött. Az írónak vigyáznia kell, nehogy munkájában bibliofil szempontok jussanak túlsúlyba: akaratlanul is meghamisítaná velük az elsősorban a mindennapi szükségleteknek szolgáló nyomdászat tényleges képét.

A nyomdásztörténeteszek legtöbbször a történelem és az azzal párhuzamosan haladó irodalomtörténet korsorompóihoz igazodtak. Eljárásunkat indokolja az, hogy a tipográfia mindenkor a köznapi életet és a korabeli olvasót szolgálta. Nem szakítható ki a korából. Története azonban, mint az imént említettem, elhomályosodik, ha erőszakosan mechanikus keretbe szorítjuk, pl. ha valamely év csupán azért korhatár, mert a számjegye két nullára végződik. Az évszázadok szerinti gépies beosztás nem hangsúlyozza a változásokat, minden történelem lényegét, s megszakítja a fejlődés szemléltetését, noha ez minden történelem főfeladata.

Nem volna-e célszerű és természetes, ha ahelyett, hogy más tudományágakhoz igazodnánk, olyan korfelosztást választanánk, mely megfelel a nyomdászat sajátos természetének, mibenléte különlegességeinek?

E kérdés eldöntésére mindenekelőtt meg kell állapítanunk, miféle megkülönböztető vonások illenek kormeghatározása alapjául? A technikai fejlődés kritériumai, vagy pedig a szellemi indítékok?

A technikának kétségkívül nagy az ipar- és társadalomátalakító szerepe, de nem eredeti ok, neki magának is oka van, mégpedig szellemi oka, s ez utóbbiból indul ki a fejlődés vonala. A technikai változásokat valamilyen gondolat szüli. A technikához vezető gondolat előbb volt, mint az új technika felfedezése.

A technikai találmányt választani kiindulópontul már azért is indokolatlan, mert sok előzménye van, fokozatosan, változatokban születik, nem készen pattan ki Minerva fejéből. Elég alkalmunk volt megtanulni azt az igazságot, hogy minden első előtt volt egy legelső s minden legelső előtt egy legeslegelső.

Lássuk, miként tagolhatjuk a nyomdásztörténetet, ha az eszméket választjuk kiindulópontul.

Mindenekelőtt két főkorszakot különböztetünk meg. Az elsőt, a haladást megkönnyíteni kívánó ama gondolat indítja meg, hogy kívánatos, ha a szöveget egyszerre többen és több helyen olvassák. Kivitelezése fokozatosan történt: kezdetben egész rövid egylapos szövegek (pl. imák, búcsúlevelek) és szentképek átkéfélléssel végrehajtott sokszorosítása kifaragott fatáblákról; később ugyancsak kéfélléssel, de már mozaiktechnikájú szedésnyomással Coster 20-30 leveles iskolakönyveket adott ki; s végül sajtóval, mellyel Gutenberg a bibliát két hatalmas kötetben tudta közzétenni. Utódai szinte változatlanul 350 esztendőn át az ő technikáját követték.

A második főkorszak azzal a felismeréssel kezdődik, hogy a tudnivalókat, különösen a híreket, a hírlapokat, de a sajtótermékeket általában is gyorsan kell az olvasók kezébe juttatni. S a gyorsaság gondolatát egész sereg találmány 18 éven belül megvalósította: 1796-ban Senefelder litográfiája, 3 évvel utána Robert bálapapírgyártó gépe, 1800-ban Stanhope vassajtója, 1812-ben König gyorsajtója - síneken ide-oda mozgó szedésformákkal, festékező hengerrel, a nyomást végző forgóhengerrel. S a fejlődést 1814-ben betetőzi Stevenson gőzmozdonya, mely a szállítást gyorsította meg.

S mindezek a gyorsaság gondolatát kivitelező gépek a példányszám emelésének szinte korlátlan lehetőségével megvalósították a gondolatterjesztés olcsóbbodását is.

E két főkorszakon belül a rövidebb alkorszakokat könyvmorfológiai változások jellemzik.

Kiindulnak az előző kor formáiból, de ezeket az olvasás célszerűségi és a kiadók gazdasági szempontjai szerint átalakítják. Az ősnymtatványkor átvette a kódexek külsőségeit: a vaskos rétalakot, a betűtípusokat, az iniciálékot, a kolofont, az őrszót, mely a könyvkötőnek jelzi, hogy a következő levél milyen szóval kezdődik, és a mai lapszámozást pótló betűszignatúrákat. A változás mindössze az, hogy nem kézírásban, hanem nyomtatásban adja őket. A könyvvásárló nem tett különbséget kéziratot meg nyomtatott könyv közt, s a nyomdász maga is csak mesterséges kéziratot látott a kiadványban. Ha hártára nyomtatta s pazar lapszéli folyondárdíszot, aranylemezes kezdőbetűket és ragyogó színű miniatúrákat festett rá, miben sem látszott különbözni a díszes pergamenkéziratoktól. Nem volt ebben csalási szándék. A szemlélő csak a szépség tényét érezte.

A reformáció nyomdászataiban általánossá válik a címlap, a könyv elkészítésére vonatkozó adatok a kötet végéről, a kolofonból átkerülnek a címoldalra, az oldalakat megszámozzák, a szöveget apróbb betűkkel, sok helyt újfajta típusokkal (kurzívával meg fraktúrral) nyomják. Az ellenreformációban a könyv barokk stílusú, a címlap fecsegő, a fametszetet kiszorítja a rézmetszet és a rézkarc. A felvilágosodás korában a címlapon megjelenik a rokokó bájos vignettája s kedvéért az azelőtt az egész címoldalt betöltő 20-30 soros könyvcím fokozatosan megrövidül, míg végül az egy-két soros cím lesz a leggyakoribb. A 19. században a második főkorszakot indító találmányoktól kapja a könyv mai modern alakját. „Gépkönyv”-vé válik. Míg a közel 400 évig tartó első főkorszakban a nyomdászok munkája kézimunka, s a felszerelésük, az eszközeik is alig változtak, (a gutenbergi kézi műszerrel öntötték a betűket, a szedést ugyanúgy rakosgatták, egyengették és tömítették papírszeletekkel, a korom- és olajvegyületből otthon főtt festéket ugyanolyan lószőrrel tömött bőrlabdával kenték a szedésre, a papírt a szedésformából kiálló punktúrákba rögzítették, s mindenütt emberi erővel mozgatott fasajtón nyomtak), addig a második főkorszakban minden tevékenységet fokozatosan a gőzzel, majd villamossággal hajtott gép vett át, a papírgyártástól és betűöntéstől egészen a gépszedésig és a rotációs nyomásig. A könyv új képet kapott tőle. Rápillantással meg tudjuk állapítani, hogy más, mint az előző korszaké.

Minden nemzeti nyomdászattörténet morfológiai kezdőévei mások. Olaszországban az ősnymtatványkor 1500-ban ér véget, mert Aldus Manutius Velencében 1501 óta nyomatta az iskolák felsőbb osztályainak tanulói számára zsebre tehető alakú, kéregbélés kötésű könnyű és olcsó klasszikus kiadásait, melyekben feltűnik új betűfajtája, a kurzíva is. Tőle indult ki s terjedt el világszerte az új könyvalak. A következő évtizedben északnyugaton Bázélben innen Párizsba ér, észak felé 1518-20 közt Wittenbergben, Luther munkáiban, s itt már további következményeiben, addig nem ismert többzetres példányszámú és nemzeti nyelvű kiadásokban, továbbá a germán ízlésnek megfelelő fraktúr típusokban jelentkezik. Magyarországon csak 1535-ben Honter brassói kiadványaiban tűnik fel, mégpedig az eredeti aldusi formában, - baseli, frobeniusi mintára.

Az egyetemes nyomdászattörténet ezeket az egyes nemzeteknél eltérő kezdő éveket átmeneti korban fogja össze. Az ősnymtatványkort, úgy amint Mallinckrot és Hain látta, 1500-zal lezárja s utána néhány évtizeden át figyelni, miként állandósul az 1501-ben elindult új forma.

Az egyes nemzeteknél a kezdő évszámnak nem kell egybeesnie az új alakban elsőként megjelent könyv impresszumának évszámával. Alkalmasint lehet ennél korábbi, az előkészület idejéből, amikor a nyomdász megszervezte újdonságát s amikor az olvasók már vásároltak s megkedveltek külföldön megjelent újformájú könyveket. Vitatható, hogy kell-e egyáltalán pontos évszám. A szakírók és olvasók az emlékezőképesség megtámasztása kedvéért szeretik a korszakokat határozott évszámok közé szorítani. Sőt arra ügyelnek, hogy ezek lehetőleg élesek legyenek: zárják le az előző korszakot valami katasztrófával, pl. a mohácsi vésszel

vagy a szatmári békével, vagy pedig indítsák meg az új változásokat okozó felfedezéssel, mint pl. a gyorsajtó találmányával.

A mi magyar könyvtörténetünkben a mohácsi vész valóban világos választóvonalnak tűnik. 1526: a budai királyi vár fénye hirtelenül kialszik, a kor legszebb könyvtára, a Korvina feloszlik. A budai könyvkiadók, kik között magyar származásúak, mint Wardia István és Szekszárdi Lénárt működtek, egy csapásra és maradéktalanul eltűntek. Maga a könyv megváltozik. 1526 után már igen-igen ritkán kalligrafálnak miniatűrös hártakódexeket. A szép, tartós kemény ősnymtatvány-papírt részben pótanyagokból gyártott bolyhosabb papír váltja fel, az incunabula-ívrét és a fatáblakötés kimegy a divatból. Nagyalakú betűk helyett apró típusokkal nyomtatnak. A humanisták tudós szellemét háttérbe szorítja a reformáció fürge és verekedős propagandája. A mecénásokat már nem a könyv szépsége érdekli, hanem a hatékonysága, toborzó ereje. Más könyvvilág ez, mint volt az 1526 előtti.

Azonban nem minden korszakot záró vagy kezdő évszám sorompójellege ilyen meggyőző. A reformációt követő korszakot, az ellenreformációt, 1578-tól Telegdi nagyszombati nyomdája megalapításától számítják. Csakhogy a hitújítás erélyes nyomdászai tovább működnek, 1578-cal távolról sem zárul le a hőskoruk. A működésük csak fokozatosan kap más színt, amikor is a református felekezetek nem egymásban, hanem az újjáéledő és egyre kötekedőbbé váló katolicizmusban látják az ellenséget. Abban a mértékben, amelyben ez erősebbnek bizonyul, csendesedik a tollharc s a nyomdák a megrendeléseket prédikátorok helyett egyre inkább a barokk kor tudósaitól kapják. A hitújítás író-nyomdászait nyomdai mesteremberek váltják fel. Józanabbak, számítóbbak, mint a régiek, kisszerűbbek, nyárspolgárok. Az ellenreformáció az a korszak, melyben ez a nyomdásztípus az uralkodó. Melyik évben kezdődött? Nem tudjuk megmondani. Határozott évszámhoz nem köthetünk hosszú fokozatos átmenetet. 1526 annyiban tekinthető fordulathoz, hogy az átmenet az új formák felé rohamosan következett be, de 1578 után még soká tartott, amíg az előző kor jellemvonásai elhalványodtak.

Hosszú átmenethez csak határozatlan, nem pedig pontos évszámok közé szorított korhatárokat állapíthatunk meg.

Különleges alkorszaka a magyar nyomdásztörténetnek, mely, mint ilyen az egyetemesben nem számít, az 1686 és 1711 közt, a törökök kiűzésétől a kuruc szabadságharc bukásáig eltelt negyedszázad. Ismét a történelem egyik alkorszakával esik egybe, tárgyunkban azonban nem a mozgalmas események, nem az ország szökőkútszerű fellendülése meg leomlása miatt különítettük el, - noha a nyomdászok ezektől és a korszellemtől nem függetleníthették magukat, sőt e két tényező döntő sorsfordulatokat is okozott egyes nyomdászok életében és egyes nyomdák létében, - hanem azért, mert az akkor vezető hollandiai tipográfia eszméinek és példáinak hatására a magyar nyomdászat átalakult. Más, mint volt az előző, s mint lesz a következő időszakban. A holland hatást tárgyalón kívül külön fejezet még az első magyarországi hírlap története, valamint Tótfalusi és Vince - akkori nyomdászatunkat fényesítőként megvilágító - tragédiája. E fejezetek terjedelme is indokolja, hogy a felszabadulás és lebukás ez izgalmas 25 esztendejét külön korszaknak tekintsük. Igaz, egyetlen emberöltő is hosszabb nála. Aki 1686-ban 25 éves volt, 1711-ben még aránylag fiatal, - 50 éves. Mégis tömördek változást látott, nemcsak a politikai életben, hanem a nyomdászatban is. Az is magasba lendült és mélybe hanyatlott.

A következő alkorszak, 1712-től a 18. század végéig, újra egészen más világ. Jönnek a nyugat felől bevándorló német nyomdászok. Alapos mesterségbeli szakismeretet és pezsgő vállalkozókedvet hoznak magukkal. Szűz vidékekre is elmerészkednek s az új nyomdászékhelyekkel (Sopron, Győr, Vác, Pécs, Temesvár) az ország szellemi képe is átalakul. A jövevények bámulatosan tudnak alkalmazkodni. Alázatosak és engedelmesek a megyéspüspökök iránt,

kiket mecénásul meghódítanak maguknak, de ugyanakkor a felvilágosodás szolgálatába is állnak. Részük van benne, hogy a magyar irodalom megújul. A magyar könyvek száma a hazai latin és német kiadványokkal szemben öröndetesen szaporodik. Az új eszmék helyet kapnak bennük. A Martinovics-per áldozatai közt nyomdász is akad, aki az éjszaka leple alatt a forradalmi kátét szedi ki. Könyvek külseje, megjelenési formája is más, mint az előző korszaké. A barokk stílus megnemesedett. A papír ellenállóbb, keményebb, a könyvek kötéséhez finomabban kidolgozott bőrt használnak, még a jelentéktelen apró nyomtatványoknak is színes, csillogó papírborításokat adnak. A gazdagodás, a növekvő jólét jele.

A második főkorszak kezdő átmeneti ideje a nyugati országokban évtizedekkel rövidebb, mint nálunk. Angliában Stanhope lord vassajtóját Walker gépész a londoni Bulmer-nyomdában már 1800-ban alkalmazta. Elgondolásai azonnal meghódították az ottani nyomdai ipart. Célja a munkateljesítmény fokozása, jelszavai: nagyobb mennyiséget kevesebb idő alatt, több könyvet hamarabb, olcsóbb termelést nagyobb nyereséggel!

A vas ellenálló képességének és súlyának erő kifejtése lehetővé tette, hogy a „stanhope”-nak kétszerakkora nyomótalpa legyen, mint a faszajtónak s hogy egyetlen nyomással egész ívet nyomtathassanak vele. (A faszajtóval teljes ívet csak két munkamenetben, részletekben lehetett nyomni.)

A tőkeerős országokban, Angliában, Franciaországban és Németországban a stanhope gyorsan elterjedt. A maradék Magyarországon, hol „lélek nélkül való gép”-nek, „betűgyilkos”-nak minősítették, csak 1835-ben szerezte be első példányát a pesti Trattner-Károlyi nyomda.

Pedig akkor külföldön már új találmány szorította, ki. Stanhope gépe még kézisajtó volt, s König Frigyes első, 1803-ban Suhlban szerkesztett automatikus gyorsajtója is, mely fogaskerékátvitellel festékezett, az íveket pedig emberi kéz segítségével be- és kihajtotta, nyomta és kirakta. Néhány évvel később Angliában Bauer nevű munkatársával olyan gépet állított üzembe, mely óránként 400 nyomást végzett, - óránként többet, mint a faszajtó egész nap alatt. S ezt a csodát is túlszárnyalta 1812-ben cilindres gyorsajtójával. Óránként két nyomóhengerrel 240 nyomást teljesített. Ez az „ívsikkasztó” gép csak 1840-ben vonult be Magyarországra, szintén Károlyi István nyomdájába.

A nyomás meggyorsulásának előfeltétele a szedés meggyorsítása. A szedőszemélyzet túlságos szaporítása azonban megdrágította volna az üzemet és vele a termékeit. Angliában ezért 1812 óta áttértek a gépszedésre. A szedés gyorsasága viszont nagyobb betűmennyiséget kívánt, - következésként, ugyancsak Angliában, szabadalmazták az első betűöntő gépet, mely naponta 20 000, sőt későbbi tökéletesítése után 40 000 betűt öntött ki magából. A régi betűöntő műszer ugyanazon idő alatt legföljebb 5000 betűt tudott termelni.

Mindezek ellenére a második főkorszakot nyomdászattörténetünkben mégis 1800-zal kezdetjük, mert ez óta - bár óvatosabban, mint a gazdagabb nyugaton - nálunk is érvényesült az a gazdasági törvény, mely szerint fejlettebb technikával olcsóbban, jobb gépi segítő-mechanizmussal könnyebben boldogul az a nyomdász, aki él az új találmányokkal és fortélyokkal. E felismerés első jele, hogy Laszlovszky József budai polgármester 1800-ban, Bécsben Senefelder-féle nyomógépet vásárolt s azt a budai városháza pincéjében a várbeli börtön rabjaival kezelte. Hivatalos hirdetményeket, polgármesteri rendeleteket, kézírásos körleveleket sokszorosított vele. A nyomdák is hamarosan ráébredtek, mennyire olcsóbban illusztrálthatják a litográfiával folyóirataikat meg könyveiket. 1820 körül már úgy látszott, hogy a rézmetszet és rézkarc - minden mélynyomás - végképp letűnt.

Nem számít, hogy Magyarország eleinte hátul kullogott azért, mert nyomdászainak többsége szegény ember, aki az újdonságokat, mert anyagilag nem bírja őket, gyanakvó szemmel nézi, s óvatosságból kitart meglevő ócskaságai mellett. Másutt is így volt. Balzac, az egykori nyomdász, maradi regényalakja jut eszünkbe: görcsösen ragaszkodik rozszant fasajtójához, és szármalmas hátrányba kerül merészebb versenytársával szemben, aki Stanhope akkori újdonságával legyőzi.

Az eszmék egyesek ellenállása ellenére utat törtek maguknak s megindították az új korszakot.

Ha a 19. század első évtizedeiben lassan is haladt nálunk a technikai megújulás, tipográfiaiink annál készségesebben alkalmazkodnak a korszellemhez. Nyomdászattörténetünk egyik legszebb fejezetében az élenjárók közt látjuk őket. Az 1848. március 12-i népgyűlésen elfogadott „Mit kíván a magyar nemzet?” 12 pontjának elseje a sajtószabadságot és a cenzúra eltörlését követelte. Március 15-én e kívánságokat a Landerer-Heckenast nyomda valósította meg, amikor a 12 pontot és Petőfi *Nemzeti dal*-át cenzúra és hatósági engedély nélkül kinyomtatta. Ő tette meg az első forradalmi lépést.

Az utolsó korszak 1867-tel kezdődött. Nem azért, mert nálunk történelmi választóvonal s nem is azért, mert kendőzés nélküli sajtószabadságot létesített, hanem azért, mert ismét a nyomdászati technika tért új utakra. 1800-ig kizárólagos kézműipar, 1800-tól 1867-ig egyre elhatalmasodó gépipar, 1867-től kezdve nagyüzemeiben gyáripár. Lényegében, az eszmét tekintve, csak fokozása az előbbinek. Még mindig a gyorsaság és mennyiség növelése a cél. Külföldön kísérleti intézetek kutatták, miként lehetne a sajtó termelésében helyet, időt, kiadásokat takarítani, az előállítási költségeket csökkenteni, viszont a minőséget s a számbeli eredmények színvonalát emelni. A kutatás a rotációs elv mellett kötött ki. Kimondta, hogy a nyomdagépeknek a termelés szempontjából meddő mozgásait ki kell küszöbölni. A Königsle gyorssajtók ide-oda, fel-le mozgásait a szünet nélküli körforgás váltja fel. A szedést már nem helyezik síklapra, hanem hengerre öntik, a vég nélküli bálapapír forgó hengerek közt fut át, - a hengerek nemcsak nyomóformák, hanem papírvezetők is, - s a körforgás sokkal sebesebb, mint az ide-oda mozgás. A statikus (egyensúlyozó) erő dinamikus (mozgó-feszülő) energiává változott át s a rotációs óránként végez kb. 20 000, sőt, ha iker gép, 35 000 nyomást. A gyorsvonalat elbújhat mögötte.

A fejlődést ebbe az irányba a hírlapirodalom terelte. Az újságoknak a szerkesztőségi záróra után néhány órával és százezernyi vagy még több példányban kell megjelennie. Az első rotációt 1805-ben, a Times géptermében állították fel s az 1867-es kiegyezés után csakhamar Falk Miksa Pester Lloyd-ja is ilyen „szörnyetegen” készült. Segítségével naponta kétszer tudott megjelenni.

A tipográfiát sokféle mellékágának a fejlődése is modernizálja. Felhasználják és tökéletesítik az előző alkorszak kémiai lánctalálmányait: a fotolitográfiát, a fotomechanikai sokszorosító eljárásokat, a cinkográfiát, a fototípiát, a még Stanhope által elgondolt szövegmatricázó tömöntést (stereotípiát), melyen a rotációs géppel való nyomás lehetősége alapszik stb. A villanyerő, mint gépmozgató idővel még a könyvkötőüzemeket is korszerűsíti, pl. Budapesten a Gottermayer cégét. A hírszolgálat gyorsítására megszervezik a távirati irodákat.

Emellett folyvást új gépeket szerkesztenek. A Nelson-kolosszusok az íveket kinyomják, felszabdallják, összehajtogatják és fűző meg könyvkötő munkát is végezve, teljesen kész kötött könyveket potyogtatnak ki magukból. Az ingyencek irtóznak ezektől a könnyen kettéváló termékektől, melyekben néha hiányzik valamelyik ív, viszont valamelyik másik kétszer van meg, de a kevés pénzű olvasótömeg olcsón jut hozzájuk és mohón falja őket.

Az általános fejlődés terén magyarok is közreműködtek. Sikerrel Petzvál József, a fényképészet hasznosítása terén. Sikertelenül a félreismeret lángész, Bonyhádi Kliegl József magyar testőrtiszt, mérnök, festőművész és feltaláló, aki már az 1840-es pozsonyi diétán bemutatta úttörő billentyűs szedőgépét, de támogatás hiányában sem ezt, sem egyéb, akkor hallatlan találmányát (búvárhajó, sínlerakó-vasút, hangjegyzőgép stb.) nem tudta értékesíteni. Negyvenötven évvel később Amerikából kaptuk a monotype-ot, melyeken mai szedőink virtuóz módon - óránként öt-hatezer betűt küldve sajtó alá - zongoráznak.

A korszak jellegzetességét ezúttal sem az általánosabb gyakorlat, hanem az új eszméket felkarolt kivétel adja meg. Nem minden nyomdából vált gyár. A legtöbb továbbra is, ma is, kevés személyzettel, egyszerűbb felszereléssel dolgozik. Gépeik többsége nem rotációs, hanem gyorsajtó és a vasból modernizált gutenbergi típus, a kis tégelysajtó. A nyomtatványok áralakító tényezőjét sem a drága gépek árának törlesztési ezreléke, hanem elsősorban a munkabér szabja meg.

A statisztika azonban az utolsó alkorszakból meglepő számszerű fejlődésről ad képet. Míg 1817-ben Magyarországon 52 nyomda működött s félszázaddal később, 1866-ban Budán és Pesten 17, vidéken 89, addig 1880-ban egymagában Budapesten 75 s tíz évvel később ugyanitt 149 tipográfiát tartottak számon. Több mint nyolcszor annyi, mint negyedszázaddal előbb. Újabb húsz év múlva, 1900-ban az egész országban 531 s végül 1939-ben, amikor a statisztika megjelent, Magyarország 161 városában és községében 912 könyv- és hírlapnyomda, valamint 48 kő- és offsetnyomda volt. Mindezek együtt 6537 munkást és 129 tanoncot foglalkoztattak. (De rajtuk kívül a statisztika 1466 munkanélküli nyomdai munkást tartott nyilván!) Az üzemekben 559 szedőgép és 2898 nyomógép működött; utóbbiak közt 1436 a tégelynyomó, 1126 a gyorsajtó, 64 az automata, 66 a rotációs és 206 a könyomdai és offsetgép. A nyomtatványok ez évi együttes értéke 52,9 millió pengőre rúgott, amihez a statisztikus megjegyzi, hogy ez az összeg az ország összes gyáripari termelése értékének másfél százalékát sem érte el.

Azt is kiszámították, hogy Magyarországon 1935-ben minden 10 000 lakosra 4 és fél új könyv esett. Tekintélyes termelésnek látszik, számos más országot előztünk meg vele. Romániában ugyanakkor csak 2 és fél könyvújdonság jut 10 000 emberre, Bulgáriában 3, az Északamerikai Egyesült Államokban meg éppen csak 0,7, mert ott a nép könyv helyett inkább újságot olvas.

Minél nagyobb a termelés, annál kevésbé egységes a nyomdászati stílus. Kisebb műhelyek gazdái, pl. Kner Gyomán, Teván Békéscsabán, tudnak maguknak saját stílust teremteni és meg is tudják őrizni. A nagynyomdákban azonban a tömérdek személyzet, a sok külső munkatárs különféle teendői megosztása megakadályozza az egységes ízlés és akarat kialakulását. Író, illusztrátor, szedő, nyomtató, könyvkötő más-más világban él s nehezen hangolódik össze. A korrektor, a szerkesztő kénytelen minduntalanul megalkudni a munkatársak felfogásával, a vezetőt pedig nagyvonalú tervek és üzleti gondok foglalják el.

A munka javarésze hírlapok és folyóiratok előállítására esik. Ebben is különbözik az új korszak a régebbitől, melyben a súlypont a könyveknek, a befejezett alkotásoknak jutott. Most a soha be nem fejezett, a mindig folyó munka van előtérben. Ez hozzá tartozik a tömegelvre alapozott fejlődéshez. A nyomdászat a hírlappal és folyóirattal vesz részt legerőteljesebben az emberiség szellemi forradalmában.

Néha az a sejtelmünk támad, hogy a meglevőből már kialakulnak a majd következő korszak körvonalai. Mostanában a technika haladását dokumentáló cikkekben és fordításaikban egyre gyakrabban esik szó az automata mechanizmusról. Előre megállapított sorrendben minden munkát külső beavatkozás nélkül végez. Gyárak munkások nélkül. A rotációs már ma is

ilyesféle automata fok, egyéb nyomdai fogást is végezhetnének önműködő készülékek. Csak azt nem tudom elképzelni, hogy íródhatik mű író nélkül s megjelenhetik könyv nyomdász nélkül.

Ám ez már nem a múlt, nem a történelem kérdése, hanem a jövőé.

A magyar nyomdászattörténet irodalma

Pápai Páriz Ferenc orvosdoktor, mint szerző, első összefoglaló nyomdászattörténetünknek az *Életnek Könyve* címet adta (1702). E 78 versszakos dőcögő költemény - alcíme szerint is - tulajdonképpen Misztótfalusi Kis Miklós halálát siratja, de nagyobbik felében e kiváló mester működésének előzményeit vázolja. Úgy tudja, az első magyarországi nyomdát Pozsonyban állították, a másodikat pedig - hol lehetne másutt, mint családja származási helyén - Pápán, „hol Török Bálint szerzé.” Vezető szempontja a hazaszeretet. A nyomdászatból „sok szép haszon Nemzetünkre szálla.” Ha pedig betűkészlete „mint árva, csak fogya, kopék, nem ujula... e’ Nemzetnek érkezék sok kára.”

Több mint száz évvel később Németh János Vas megyei falusi pap foglalta össze ismereteinket nyomdászatunk múltjáról. Ekkor az *Ungrisches Magazin* egyik 1782. évi közleményéből már tudták, hogy Mátyás király idejében Budán kinyomtatták a magyarok latin nyelvű krónikáját. Németh is latinul adta ki a szorgalmáról tanúskodó 174 oldalas munkáját: *Memoria typographiarum... Hungariae et Transsilvaniae* (Pest 1818). Voltaképp csupán a városok betűrendjébe rendezett bibliográfia a nyomdák termékeiről. A 19. század végéig kiadott magyar nyomdászattörténeteknek s ezek fogyatékosságának Németh a forrása.

Közel félszázad múlva, 1860-ban, az Athenaeum alapítójának és Petőfi egykori kiadójának 17 éves fia, ifj. Emich Gusztáv magyar nyelven írta meg - atyja könyvelőjének, Szabó Józsefnek segítségével - a hazai nyomdászat történetét „emlékül ügyfeleiknek.” Hajlandók lennénk e művecskét a szerző ifjúságával és a tudományos kutatásban járatlan társszerző tapasztalatlanságával mentegetni, - de íme, hosszú élete alkonyán Toldy Ferenc, a filozófia és orvostudomány doktora, akadémikus, a magyar irodalomtörténet egyetemi tanára, könyvtárigazgató, bár mélyre és átfogóan lát, lényegében nem tud többet, mint ők. 1873-ban, a Budai krónika 400 éves emléke megünnepléseként akadémiai felolvasásban vázolta nyomdászatunk múltját. Az irodalom szolgálatát látja benne, felfogása szerint a nyomdászattörténet az irodalomtörténet egyik segédtudománya.

Utána ismét fiatalember lép a porondra. Még alig lehetett valami sok ideje kutatásra. A 24 éves Ballagi Aladár, aki már előzőleg a magyar testőrség történetéről írt közel 500 oldalas könyvet, 1878-ban kiadta magyar nyomdászattörténetét. Ez tárgykörünk legszellemesebb és legszélesebb látókörű előadása. A nyomdászattörténetnek a tudományban csak szerény helyet jelöl ki, mint a művelődéstörténet egyik részletének. Önmagában nincs jelentősége, mert a társadalmat összes szervezetében kívánjuk látni, ami persze csak akkor lehetséges, ha a részleteket látjuk. A nyomdászattörténet tehát csupán egy „porszem” művelődéstörténetünk nagy épületében. Ezért illeszti be, ha csak röviden, viszonyítva, és nem önmagukért, az erdélyi szász és román, valamint a felvidéki szlovák és a bácskai szerb nyomdákat a hazai keretbe, mert bár nem voltak magyar vállalkozások, sokféle vonatkozásban álltak mind az országgal, melybe tartoztak, mind a magyar nemzettel, mellyel közös műveltségi szervezetben éltek. Természetesen nem szabad őket elvitatni nemzetüktől, de utalnunk kell a szálakra, melyek összekapcsolják őket saját történetünkkel.

Ballagi Aladár, a későbbi radikális politikus, ez ifjúkori könyvében a haladás útjának és a szabadságeszmékért vívott küzdelemnek példáit csillogtatta meg. Ő tanított bennünket arra, hogy a nyomdászok a gondolat terjesztése által szükségképpen a gondolatszabadság úttörőivé válnak. Előadásában a főhangsúly a cenzúra és a privilégiumok elleni küzdelemre, a sajtószabadság kivívására és a korlátozó törekvések visszautasítására esett. A nyomdászat-történetet a szabadságeszme dicsőítésére alkalmazta. Művét emelkedett szelleme teszi értékké. Hiányai és ténybeli tévedései miatt azonban már egy évvel megjelenése után elavult.

1879-ben ugyanis Szabó Károly kolozsvári egyetemi tanár, akadémikus, útnak engedte *Régi Magyar Könyvtár*-át, korai nyomdászatunk főforrását, termékei kimutatását. Később senki sem ismerte ezt a kincsesbányát jobban, mint éppen Ballagi. Személyes tapasztalatból tudom, hogy öregkorában is könyv nélkül idézte mind a négy, illetőleg Sztripszky Hiador kiegészítéseivel ötre szaporodott testes kötete bármelyik adatát.

Utódai nem követték példáját; nem törődtek a bibliográfiával. Aigner Károly 19 éves könyvkereskedősegéd más szavakkal újra megírta a már megírtat. Firtinger Károly betűszedő és nyomdai korrektor, a *Typographia* c. szaklap szerkesztője, rövid összefoglalásokat és népszerű, de átvett téves adatokkal bővelkedő ismeretterjesztő cikkeket írt. Hasznos dolgot művelt, amikor a millennium alkalmára térképben megrajzolta a múlt nyomdászatának helyi eloszlását.

A *Régi Magyar Könyvtár*-on kívül más, bár nem oly közvetlenül használható segédeszközt kapott a nyomdászat-történet Petrik Géza *Magyarország bibliographiája 1712-1860* (Bp. 1888-1892) c. négykötetes könyvészetében, melyet hivatalával, a Pallas r. t.-vel adatott ki. Tiszteletet keltő szorgalom eredménye, Szabó Károlynál sokkal több címleírást közöl, mégis hiányos. Nyomdászat-történeti kiaknázását megnehezíti betűrendes szerkezete. Esküdött a betűrendre. Szabó az időrendjével megkönnyítette a történetírók munkáját. Petrik, a volt könyvkereskedő-antikvárius, bár 1712-es kezdő évszámával éppen Szabót kívánta folytatni, nem a kutatókra gondolt, hanem a könyvvásárlókra. Szabó kettős nyilvántartást vezetett: az időrendhez betűrendes indexet csatolt. Petrik a maga egyetlen nyilvántartását megduplázza: negyedik kötetében betűrendes művéhez nem kronológiát, hanem betűrendes indexet fűz! (Hogy a társszerzők és cikkírók neveit is megtalálhassuk.) Lényegében ezt a munkát elvégezte - sokkal egységesebben - Szinnyei József, bibliográfus, könyvtáros és akadémikus *Magyar írók* c. lexikona (14 kötet, 1890-1914). Irodalomtörténetünk e fontos segédeszközét alkalomadtán, közvetve, miként Petrikét, használhatja a nyomdászat-történész is. Velük szemben Szabó Károly munkáját az 1712 előtti korra vonatkozólag rendszeresen, állandóan forgatja.

Könnyű közlési lehetőségeket s részlettanulmányokat nyújtottak a szaklapok (- az első, a *Guttenberg*, 1865-ben indult meg Egerben -), a nyomdászévkönyvek és a tudományos közlönyök, elsősorban - 1876 óta - a *Magyar Könyvszemle*. (Régibb folyóiratok, mint a múlt század első felében a *Tudományos Gyűjtemény* és a század közepén az *Új Magyar Múzeum* szintén közöltek több maradandó értékű nyomdászat-történeti tanulmányt, pl. Jankovich Miklóstól, Horváth Istvántól, gr. Kemény Józseftől stb.)

A nyomdász szaklapok és évkönyvek ismeretterjesztő cikkeket, a tudományos folyóiratok pedig új kutatások eredményeként mélyreható tanulmányokat adtak ki. Ez utóbbiak vitték előre tudományunkat, belőlük nőtték ki az egyes nyomdászokról, nyomdákra és városok nyomdászatáról írt monográfiák. A szaklapok és évkönyvek népszerűsítő anyagából viszont a nyomdász-szakirányos iparostanonc-iskolák számára írt tankönyveket Krasznay István (1914) és Steinhofér Károly (1915).

Legterjedelmesebb - nemcsak magyar, hanem általános - nyomdászattörténetünk, hét kis kötetben, tíz évvel az első világháború után jelent meg. Ismét nyomdászszerezőtől, Novák Lászlótól. Szakmabeli műhelymegfigyeléseivel minden gondját a nyomdászat technikai fejlődésére fordította. Megmagyarázta, miként tökéletesedtek a nyomdászat eszközei, gépei, fogásai. Megmutatta, hogy a múlt tipográfusainak példáján buzdulva miként terebélyesedett el mesterségük fejlettségének mai fokára. Meggyőződése, hogy a technika csak a technika múltjának ismerete útján haladhat tovább újításokhoz és újabb felfedezésekhez. E beállítottsága folytán a magyar nyomdászatot is csupán az egyetemes nyomdászat függvényének tudja és csak ennek keretében tárgyalja. Helyes, - az összefüggés hangsúlyozása fontos, minduntalan szemelőttisége hasznos. Kár, hogy a nyomdászat irodalomtörténeti, politikatörténeti, szóval eszmei meg művelődéstörténeti jelentőségét elhanyagolja.

Utána, már a második világháború idején, még egy nyomdai szakember idevágó munkáját olvastuk, Kertész Árpád könyvét: *A nyomtatott betű története és útja Magyarországon*. (Bp. 1941.) Fölösleges volt időt fordítani rá. Önálló kutatásai nincsenek, csak megismétli a már annyiszor megismételteket, a réges-régi és rég megcáfolt feltevéseket. Művét legalább egy évtizeddel a közzététele előtt írhatta, mert forrásai közt a legifjabb - Novák. Az újabb feltárásokat nem veszi figyelembe, adatai megfogalmazásuk pillanatában elavultak.

Ez egyébként nemcsak az ő sajátsága. Valamennyi külföldi nyomdászattörténetből kirí a rólunk szóló rengeteg tévedés. S ha ott legalább jóhiszemű tévedésekről volna szó. Csak egyetlen példát említek. 1927-ben Londonban R. A. Peddie szerkesztésében megjelent *Printing, a short history of the art*-ban L. C. Wharton arról tájékoztatja olvasóit, hogy a magyar könyvek jelentős részét külföldön nyomtatták, főleg Prágában, - „itt többet, mint Bécsben” -, sőt Pozsonyban, Szlovákia fővárosában is sok magyar könyv jelent meg...

Érthető, ha a külföldiek elvárják, hogy nyomdászatunkról tőlünk kapjanak helytálló képet. A *Gutenberg-Jahrbuch* adott is erre teret, - de csak részlettanulmányokra.

Ami végül is szerencse. Mert összefoglaló tudomány csak részlettanulmányokból születhetik. Az utolsó száz év a részlettanulmányok kora volt. A részletkutatás mennyiségben is, súlyban is, felülmúlja az összefoglalásokat. De ha a részleteredmények zsúfolódnak, szükségessé válik összegezésük, a további iránymutatás kedvéért és művelődéstörténetünk kiegészítésére. A lényeges az, hogy a részletkutatás ne álljon meg, bár tudjuk, hogy sohasem fog végeredményekre jutni, mert felderítetlen rejtélyek mindig maradnak.

Az egyes korszakok, városok, műhelyek és egyének nyomdászattörténet-írói nemcsak részleteket boncoltak és többé-kevésbé tisztáztak, hanem megmutatták az irányt is, melyben a további munkálatoknak haladniuk kellene.

A levéltárosok sem jutottak nagyobb eredményekre. Noha a régi Fejér-féle *Codex diplomaticus*-tól és az ifjabb okmánytárgyaktól várni lehetett volna, hogy Szabó, Sztripszky, Petrik és Szinnyi bibliográfiáihoz hasonló kútforrássá váljanak, Iványi Béla mégis csak vékony füzetre valót tudott összeszedni a nyomdára, könyvtárakra és általában könyvekre vonatkozó 1600 előtti levéltári anyagból.

A gazdaságtörténet sem derített fel valami sokat, ámbár Mihalik Gusztáv rövid tanulmánya élesen és élvezetesen világított rá nyomdáink gazdasági s ennek következtében művelődési jelentőségére. Városi - ami annyit is jelent, hogy központi - kultúrák át- és kialakításában a reformáció óta szinte döntő szerepük volt. Ha nyomdáról beszélünk - mondja -, önkéntelenül is várost látunk magunk előtt.

Leginkább a nyelvészek, irodalomtörténészek, bibliofilek és művészettörténészek könnyítették meg talányaink megoldását. Nádai Pál, Szentkuty Pál, Kner Imre megrajzolták betűtípusaink és betűízlésünk útját nyugatról hozzánk. A nyomdabetűk a 15. században Olaszországból érkeztek, a reformáció idején Bécsből és Észak-Németországból, az ellenreformáció korában Hollandiából, a 18. században ismét erősen Bécsből. A művészettörténeti vonatkozásokat - címlapkeretek, iniciálék, díszítő lécek, illusztráló metszetek eredetét - először Czakó Elemér pedzette, 1902-ben, a Ráth-féle *Iparművészet könyve* első kötetében. Újabban Soltész Zoltánné ért el meglepő eredményeket a 16. századi könyvdíszekről írt tanulmányaiban. Megtudtuk tőle, hogy akkor melyik illusztráció készült itthon s melyeknek dúcai származnak külföldről. Sárvár-Ujsziget, Debrecen és a vándornyomdászok beszerzési forrása Bécs, Kolozsváré Wittenberg. S nemcsak dúcokat vagy legalábbis mintákat szereztek onnan, hanem stílust és szellemet is. Nyomdászaink voltak a barokk stílus első kifejezői Magyarországon.

Míg az irodalomtörténet inkább adatokat, indokokat, keltezési lehetőségeket szolgáltatott (e téren különösen Dézsi Lajosnak köszönünk sokat), addig a nyelvészet új módszertani irányokat mutatott nekünk. Trócsányi Zoltán több értekezésében a hangjelölés változásainak, a betűk hangértéke módosulásainak és megállapodásának történetével bebizonyította, hogy nyomdászaink teremtették meg - három évszázadig tartó keresés és kísérletezés közben - nyelvünk mai betűrendszerét. Ők rajzolták és metszették a más nyelvek jeleitől különböző különleges magyar ékezetes betűket. Trócsányi módszerével egyszerű ránézésből, a hangjelölés alakjáról, meg tudjuk mondani, körülbelül melyik emberöltőben és gyakran azt is, hol nyomtattak egy-egy eddig meghatározhatatlannak látszott töredéket, vagy pedig a megjelenés helyének, korának és a nyomdász nevének megjelölése nélkül megjelent kiadványt.

Könyvészet

Az alábbiakban a magyar nyomdászat *egészére* és történetére *általában* vonatkozó irodalomból a továbbkutatáshoz figyelembe vehető művek válogatott jegyzékét adom. Az egyes korokról, városokról, nyomdákról vagy nyomdászokról szóló *részletmunkákat* nem itt, hanem a róluk szóló későbbi fejezetek záradékában fogom idézni.

Szakkifejezések szótára

Frecskay János: Mesterségek szótára. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából. Bp.

Hornýánszky, é. n.

6. füzet: Könyvnyomtatás. 30 l.

2. " Fametszés, formametszés, rézmetszés. 16 l.

18. " Könyvkötőmesterség. 24 l.

Magyar-német és német-magyar szakszótárral.

Lexikonok

Pusztai Ferenc: Nyomdászati enciklopédia. Bp. Pallas r. t. (1902) 595+11 l.

Betűrendes. Nyomdászok életrajzi adatai, eszközeik és munkaeljárásaik leírása, szakkifejezések magyarázata, szervezetek és szakirodalom ismertetése. Cikkeihez a fontosabb külföldi irodalmat is idézi. Függelékül: magyar-német szakszótár, végül német-francia-angol-magyar szakszótár.

Nyomdászati lexikon. Szerk. Biró Miklós, Kertész Árpád, Novák László. Bp. Biró Miklós kiadása, 1936, 546 l.

Szintén betűrendes. Bibliográfiai hivatkozásokban szegény. A szakirodalomról nincs cikke.

A nyomdászati szakirodalom könyvészete

Index alter Bibliothecae Hungaricae Francisci com. Széchényi in Czenk. Pest 1800.
467-458. I: De arte typographica.

id. Szinnyi József: Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertórium. I. osztály: Történelem és segédtudományai. Bp. 1874-1885.

I. köt. 179-187. és 1075-1077. h.

II. köt. 1312-1313. h.

Firtinger Károly: Újabbkori szakirodalmunk. (Magyar Nyomdászok Évkönyve 1894, 39-57. l.)
Ehhez évi pótlások uo. 1895-1904. évf.

Pusztai Ferencz fent idézett Enciklopédiája (1902) 368-378. l.

Novák László: A nyomdászat története, I. könyv. Bp. 1927. 125-132. l.: Kútfőink.

Pávó Elemér: A m. k. József nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Műszaki Technológiai Intézete könyvtárának sokszorosítóipari szakkönyvjegyzéke. Bp. 1935, az Intézet kiadása, 95 l.

Részletekre vonatkozó irodalmat közöl a legtöbb nyomdásztörténeti szakdolgozat, így pl. mindazok, melyek a MKSz-ben jelentek meg.

A nyomdák névjegyzékei

Stripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Bp. 1912, lithogr.

616-710. I.: Index urbium et typographorum, 1472-1711.

(Markos Béla:) Magyarországi nyomdahelyek, nyomdák és kiadók 1712 és 1850 között. Bp. Orsz. Széchényi Könyvtár Házisokszorosítója, 1956, 60 l. Rotaprint.

Németh János: A' magyar országi és erdélyi könyvnyomtatóknak neveik és a' helyek a' hol, és az idő, a' meddig nyomtattak. (Tudományos Gyűjtemény 1817, XI. köt. 76-85. l.)

Németh Joannes: Memoria typographiarum incltyi regni Hungariae et magni principatus Transsilvaniae. Pesthini, Trattner, 1818, 174 l.

A városok betűrendjében.

Alphabetisches Verzeichnis der jetzt in Ungarn, Kroazien, Slavonien und Siebenbürgen bestehenden Buchdruckereien. (Merkur von Ungarn 1786, 219. l.)

Magyar nyomdák 1787-ben. (Vasárnapi Ujság 1869, 8. sz.)

Neue Buchdruckereien in Ungarn. (Zeitschrift von und für Ungarn 1804, 66. l.)

Trattner János Tamás: A Magyar országi könyvnyomtató Műhelyek' 1817-dikbeli állapotjuk. (Tudományos Gyűjtemény 1817, XII. köt. 78-86. l.)

Felsorolás a nyomtatóhelyek betűrendjében.

Kováts László: Könyvnyomdánk a jelen század harmadik tizedében. (MKSz 1899, 359-366. l.)

A nyomdászékhelyek betűrendjében, utána nyelvszerinti statisztika.

A Pesten létező könyv- és könyvnyomdák. (Országos Nagy Képes Naptár 1862, 287. l.)

A magyar korona területén levő kő- és könyvnyomdák jegyzéke. (MKSz 1878, 153-159. l.)

Magyarország és társországainak könyvnyomdái. (Magyar Nyomdászok Évkönyve 1883-1904.)

Évenként, változó cím alatt.

A hazai nyomdák. (MKSz melléklete, 1898-1914.)

Évenként.

Változások a Magyarország területén levő nyomdák nál. (MKSz 1899-1919. és 1922-1930. minden számában.)

Szóllás Ella: A magyarországi nyomdák és sokszorosító vállalatok jegyzéke 1936-1941. (Magyar Könyvészet. Szerk. Droszt Olga, Bp. 1939-1944, I-VI. kötetében.)

Minden nyomda neve mellett közli alapítása évét is. Bevezetéseiben statisztikát ad. Az alábbi táblázat szerint volt:

	Év					
	1936	1937	1938	1939	1940	1941
Nyomda Budapesten	353	372	375	378	384	389
" vidéken	470	487	572	582	731	761
" összesen	823	859	947	960	1 115	1 150
Összes kiadványaik száma	37 991	40 380	46 469	53 629	63 040	84 802
Ebből könyv	7 974	8 332	9 326	9 150	11 255	13 095
Utóbbiak együttes lapszáma	538 444	750 256	743 499	741 643	790 653	1 249 508

A hazai nyomdák elterjedésének térképe

Firtinger Károly: A magyar állam nyomdászati-történelmi térképe. Magyarázó szöveggel. A millennium alkalmából kiadta a Könyvnyomdászok Szakköre. Bp. 1896 28 l. és 1 térk.

A szövegben a nyomdákat időrendben sorolja fel, Horvát- és Szlavonországaikat külön, majd statisztikai kimutatást közöl, az 1895-ben működött nyomdákat pedig a városok betűrendjében említi, személyzeti adatokkal, a gyorssajtók számával, s végül egyleti és egyéb nyomdásztársadalmi ügyekről szól.

Nyomdászati statisztika

Magyarországi könyvnyomdász statisztika. Felvétel az 1894. év október, november és december hónapjaiban. Kiadta a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egylete. Bp. 1895, 4° 36 l.

Magyar és német szöveggel.

György Lajos: A romániai könyv- és nyomdák statisztikája. (Erdélyi Irodalmi Szemle 1926, III. 87. l.)

Elekes Dezső: A magyar nyomdaipar statisztikája. (Magyar Statisztikai Szemle 1928, 991-1008. l.)

Régibb statisztikai adatokat is közöl, de részletesen csak az 1913. és 1921-1927. éveket. Adatai kiterjednek a nyomdák, nyomdagépek, üzemnapok és munkások számára, a munkáslétszám összetételére (férfi, nő, gyermek), a személyi kiadások összegére (művezető, munkás, tanonc jövedelmére), a munkás átlagos évi keresetére, a termelésben felhasznált nyersanyag értékére, a rezsiköltségre (fűtés, világítás stb.), az előállított összes kiadványok értékére, viszonyítva a kiadásokhoz, megállapítja, hogy a termelvények értékének hány százaléka esik személyi kiadásokra, s végül, hány lakosra jut egy könyv.

Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a Pragmatica Sanctio korában. (MKSz 1944, 1-18. l.)

Függelékében 6 katalógus az 1712-től 1734-ig terjedő időből.

Gárdonyi Albert: Hazai könyvtermelésünk a könyvkereskedelem önállósítása korában. (MKSz 1944, 148-166. l.)

Nottensteintől az 1775-ig terjedő időből.

Csapodi Csaba: A magyarországi nyomtatványok nyelvi megoszlása 1800-ig. (MKSz 1946, 98-104. l.)

1531-től kezdődő évtizedes kimutatások.

Nyomdászlapok

Gutenberg. A nyomdászat és rokonszalmak közlönye. Eger. Szerk. és kiadja Tóth István érsek-lyceumi nyomdász. 1865. okt. 15.-1867. dec. 1. 4°

Megjelent havonta kétszer.

Typographia. A magyarországi könyvnyomdászok és betűöntők közlönye. Organ der Buchdrucker und Schriftgiesser Ungarns. Bp. Kiadja a pestbudai Könyvnyomdászok Önképzőegylete. 1869-1944.; 1945. júl. 6.-1953. márc.

Megjelent hetenként, 1884-ig magyar és német nyelven, 1885-1919-ig Gutenberg c. német mellékklappal. Első szerkesztője Buschmann Ferenc volt, a későbbiek közt legtovább szerkesztette Firtinger Károly.

Savanyu. Szeged. Szerk. és kiadta Dadai Géza. 1870. máj.-dec. Könyomatú nyomdász-élclap.

Megjelent havonként háromszor. Az élclap a nyomdászirodalom egyik kedvelt műfaja. Pusztai a szakirodalmat kimutató enciklopédia-cikkében tucatjával sorol fel hasonlókat.

Nyomdászok Közönye. Bp. Szerk. Pusztai Ferencz, majd (1885-ben) Ács Mihály. Kiadja Katits Antal. 1883-1885.

Megjelent havonta kétszer.

Grapicha. Az összes műiparágak közlönye. Bp. Szerk. és kiadja Szöllősy Mihály. 1883. ápr.-1886. jan., majd új folyamban 1889-1912.

Megjelent havonta.

Graphikai Közlöny. Bp. Szerk. és kiadja Czettel H. Dávid. 1884-1885.

Gutenberg. Bp. Szerk. Hölzel József, kiadja Schlenker Samu. 1885. jún. és júl.

A Nyomdászok Közlönyének ideológiai ellenlábasa.

Magyar Nyomdászat. A sokszorosító ipar és rokonszakmainak havi közlönye. Bp. Szerk. és kiadja Pusztai Ferencz, - utóbb szerk. Janovits Ferenc, kiadja a Jászok Grafikus Művezetők Egyesülete. 1888-1914, majd új folyamban 1921-1924.

Legyen Világosság! Bp. Szerk. Láng József Lipót, kiadja Kalmár Lajos, illetőleg a „Százás Bizottság”. 1888. okt.-1889. márc.

Havonta kétszer, német melléklettel.

Grafikai Szemle. A Könyvnyomdászok Szakkörének hivatalos közlönye. Bp. Szerk. Tanay József, kiadja a Könyvnyomdászok Szakköre. 1891-1914, majd 14 évi szünetelés után (a 25. évfolyammal indulva) 1928-1929, szerk. Novák László és Wankó Vilmos; és harmadik folyamban 1936-1939, szerk. Novák László.

Megjelent havonként, műmellékletekkel.

Grafische Skizzen. Bp. Szerk. és kiadja Kulbe Károly. 1893. jan.

Egyetlen száma jelent meg.

Nyomdászok Lapja. Bp. Szerk. Saper Kajetán. 1894. ápr.-dec.

Hetilap, a „Typographia” ideológiai ellenlábasa.

Világosság. Bp. Szerk. és kiadja Rothenstein Mór. 1896. szept.-1897.

Hetenként megjelenő agitáló szocialista szaklap, szintén a „Typographia” ellenlábasa.

Papír. Szaklap a papír- és írószer-kereskedelemben, könyvkötészet és rokonszakmák számára. Bp. Szerk. és kiadja Landau József és Barta Lajos. 1897-1914.

Megjelent havonta kétszer, majd havonként. 1910-ben címét „Papír Szaklap”-ra változtatta.

Nyomdászipar Magyarországon. A vidéki nyomdászat és rokonszakmák érdekeit felölelő havi folyóirat. Szekszárd. Szerk. és nyomtatja Molnár Mór. 1902-1903.

Nyomdászok Élcslapja. Bp. Főszerk.: Tenákulum, szerk.: Darázs. 1903.

Havonta kétszer jelent meg.

Litografia. Bp. Szerk. Hollósi Gyula. 1904-1944. 1945-1948. 1948. máj. 1-én a Könyvkötők Lapjával együtt beolvad a „Betű”-be.

Megjelent havonként.

A Nyomda- és Rokonipar. A Magyarországi Grafikai és Rokoniparosok Főnökegyesületének hivatalos lapja. Bp. Szerk. és kiadja Székely Artur, majd (1933 óta) Nyirő Tibor. 1920-1944.

Kéthetenként jelent meg.

Typograph. Erdély és a Bánát Nyomdász Egyesületének hivatalos közlönye. Nagyszeben-Sibiu. Szerk. Jordánszky Lajos, majd Terhes Gyula. 1919-1924. A VIII-IX. évf.
„Gutenberg-Typograph” címen Kolozsvárt jelent meg 1925-1927-ben, szerk. Jumanca József.

Megjelent havonta kétszer, magyar-német-román nyelven. 1931-ben a román rész különvált s Bucurestiben adták ki.

Typographia. A szlovenszkói grafikai munkások és rokonszakmabeliek hivatalos közlönye. Pozsony-Bratislava. Szerk. Landesman Lipót, kiadta a Szakegyesület. Ind. 1919. szept. 28.

Megjelent hetenként, magyar nyelven.

Magyar Grafika. Bp. Szerk. és kiadja Biró Miklós. 1920-1933.

Havi folyóirat. Nyomdászati tanulmányokon kívül a nyomdaiparra, a nyomdásztársadalomra, kiállításokra, szakoktatásra, technikai újításokra, új betűkre és díszekre vonatkozó híreket közölt, volt korrektori és könyvismertető rovata s minden számában bemutatott mintaszedéseket meg reklám-műmelléleteket.

Újra indult a Művelődésügyi Minisztérium kiadásában, 1957-ben. Szerk. Lengyel Lajos, Szántó Tibor. Társlapja a „Papíripar”.

Grafika. Kolozsvár-Cluj. Szerk. Lengyel Sándor, kiadják Lengyel Testvérek. 1921. jún.-1922. márc.

Megjelent minden hat hétben.

Grafikai Ipar. A sokszorosítóipar minden ágával foglalkozó kereskedelmi szaklap Kolozsvár-Cluj. Szerk. és kiadja Fuchs Imre. 1923.

Egyetlen száma jelent meg.

Grafika. A Szlovenszkói és Kárpátaljai Grafikai Grémiumok Főnökegyesületének magyar nyelvű hivatalos közlönye: Pozsony-Bratislava. Szerk. Angermayer Károly. Indult?

Grafikai Munkás. Bp. Szerk. Meleg László, majd Vekov Ádám. 1924-1939.

Megjelent havonként.

Grafikus Művészet. Bp. Szerk. Müller Sándor, majd Karátsony Imre és végül Venkovits Károly. 1927-1938.

Megjelent havonként.

Magyar Nyomdaipar. Bp. Szerk. Held János. 1935.

A Litográfia. Bp. Szerk. Dobozi Lőrinc. 1939.

Megjelent havonként.

Keresztény Grafikai Munkások. Bp. Szerk. Vekov Ádám. 1939.

Megjelent havonként.

Vidéki Nyomdaipar. Szombathely. Felelős kiadók Arany Károly és Németh István. 1941.

A 4. számmal megszűnt.

Betű. A Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyesületének hivatala közlönye. Bp. 1945. júl. 6.

Magyar Grafikai Kérdések. Bp. 1946. Szerk. Kun Mihály.

Rendszertelenül jelent meg. Folytatása:

Magyar Grafikai Szaklap. Bp. 1947-1948. Szerk. Kun Mihály.

Folytatása:

Papír- és Nyomdatechnika. A papíriparok és a grafikai iparok dolgozóinak szaklapja. Bp. 1948. nov.-1956. okt. Szerk. Lengyel Lajos, Haiman György, Vámos György, kiadja a M. Mérnökök és Technikusok Sz. Szakszervezete Papír- és Nyomdaipari Tud. Egyesülete.

Megjelent havonta.

Nyomdászévkönyvek

Zsebleltár. Nyomdászati író- és jegyzék-naptár. 1867. Szerk. és kiadta Barázda (Záhonyi) Alajos. Pest 1866, Gyurián és Deutsch Testvérek ny. 4° 160 l.

Magyar Nyomdászok Évkönyve. 1883, szerk. és kiadja Tanay József; 1887-1890, szerk. Ács Mihály, kiadja a Budapesti Könyvnyomdászok Társasköre; 1891-1910, gyakori szerkesztőváltozásokkal kiadja a Könyvnyomdászok Szakköre. Bp. 16°

Történeti és bibliográfiai vonatkozású cikkeket is közöl, pl. 1892-ben jegyzéket a könyvnyomdászok lapjairól.

Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Évkönyve. Szerk. az első évben a Typographia szerkesztőbizottsága, a másodikban Zaka Lajos. Kiadja a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Egyletének budapesti önképző osztálya. Bp. 1890-1891. 8°

1890-ben cikket közölt a Landerer-családról, 1891-ben a Werfer-nyomdáról és az első nyomdák keletkezéséről Magyarországon a 16. és 17. században.

Nyomdász-Évkönyv és Úti Kalauz. Szerk. Novitzky N. László, majd Lerner Dezső, végül Halász Alfréd. Kiadta 1919-ig a Magyarországi Könyvnyomdászok és Betűöntők Szakegyesülete, ez után a Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete. Bp. 1898-1936. 16°

Nyomdatulajdonosok Évkönyve. Szerk. Molnár Mór. Bp. 1912 (?)

Nyomda és Rokonipar Évkönyve. Kiadja „a Nyomda és Rokonipar”. Bp. 1936-1937. és 1940.

Albumok, alkalmi, jubileumi kiadványok több szerző tanulmányaival

Gutenberg Album. Szerk. Novitzky N. László. Bp. Krausz és Társa, 1900. 48 l.

Tanulmányt közöl Hellebrant Árpádtól a nyomdászat terén működött magyarokról, Leitner Páltól az első magyar szedőgépről stb.

Magyar Nemzeti Nyomtatványkiállítás. (Szerk. Asztalos Miklós.) Kiadta a Kiállítás rendezősége. Bp. 1937. 152 l. 12 t. 1 térk.

A „Vezető” a magyar nyomdászat történelmi emlékeit mutatja és magyarázza.

Nyomdászatunk 500 esztendeje. Emlékkönyv a könyvnyomtatás feltalálásának félévezredes jubileumára. Szerk. Novák László. Kiadta a Magyarországi Könyvnyomdai Munkások Egyesülete. Bp. 1940. 4° 160 l.

Tartalma: Novák László: Gutenberg találmánya és a magyar könyvnyomtatás történetének vázlata. - Venkovits Károly: A nyelv fejlődése, szelleme és a magyar helyesírás. - Piscator: Honvédelem, mártíriumok és magyar nyomdászat.

Tíz írás a nyomdászatról. Kilencedik Hungária könyv. Bp. 1943, 219 l.

Tartalma: Bárczy István: Előszó. - Fitz József: A kezdet. - Szentkuty Pál: A könyvillusztráció. Kozma Lajos: Az írás stílusváltozásai az építészet megvilágításában. - Durand Félix: A papiros. - Ferdinandy Gejza: A papirosszabvány. - Bródy László: A nyomdai eljárások. - Haiman-Kner György: Nyomtatott betű, mai betű, magyar betű. - Boér Pál: A klisé. - Magyary István: Mit „kell” tudnia a megrendelőnek a könyvkötészetéről? - Kner Imre: Gondolatok a nyomdaiparról.

Tíz év tipográfiája. 1936-1946. Bp. Orsz. Széchényi Könyvtár, 1946. 18 t.

Kiállítási útmutató.

A magyar nyomdászat általános története

Pápai Páriz Ferencz: Életnek könyve. Melybe bé-íratott példás emlékezetre méltó Neve a nemzetes, tiszteletes, tudós M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak.

Költemény 78 négysoros versszakban, mely első részében a magyar nyomdászat általános történetét tárgyalja. Első kiadása (1702) nem maradt fenn. A másodikat közzétette Bod Péter „Erdélyi Feniks” címen 1767-ben. Újabb kiadta Dézsi Lajos: Magyar író és könyvnyomtató a XVII. században, Bp. 1899, a Magyar Történelmi Társulat kiadásában (Magyar Történelmi Életrajzok, XIV. évf. 5. füzet, 315-322. l.)

Németh Joannes: Memoria typographiarum incltyti regni Hungariae et magni principatus Transsilvaniae. Pest, Trattner, 1818, 174 l.

Ifj. Emich Gusztáv és Szabó József: A könyvnyomdászat története Magyarországon, emlékül ügyfeleiknek. Pest 1860, Emich, 39 l.

Aranyossy Lajos: A magyar nyomdászat jelen állása. Nagy-Kanizsa 1863, Wajdits J. ny. 56 l.

Szabó József: A könyvnyomdászat hanyatlásának egyik oka. (Pesti Napló 1865, 188, 189, 194, 195. sz.)

Toldy Ferenc: Visszatekintés a nyomdászat négyszáz éves történetére Magyarországon. (Magyar Tud. Akadémia Évkönyvei, XIV. köt. 2. sz. 51. l. - és Reform 1873, 145. sz.)

Vajda Viktor: A magyar könyvnyomtatás történetéből. (Fővárosi Lapok 1876, 220. sz.)

Bendtnér József: Emlékkönyv a magyarországi nyomdai termékek 1878. évi kiállításáról. Bp. 1878, Pesti Könyvnyomda r. t. 79. l.

Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történelmi fejlődése 1472-1877. Bp. Franklin Társulat, 248 l.

Aigner Károly: A könyvnyomdászat történetének vázlata. (Corvina 1882: 35, 38, 42, 46, 50, 54, 70, 75, 79, 93, 119, 122, 126, 130. l. - 1883: 10-11, 14-15, 18-20. l.)

Ugyanez megjelent külön is:

Aigner Károly: A könyvnyomdászat történetének vázlata. I. rész. (Adatok jegyzéke. A nyomdászat általános és a magyar nyomdászat története a 18. század végéig.) Bp. 1883. Wilckens és Waidl ny. 168 l.

Folytatása:

Aigner Károly: A magyar nyomdászat fejlődése a XIX. században. (Corvina 1889: 38, 41-43, 46, 49-51, 54-56, 57-59, 62-63, 67-68, 70-72, 74-75, 77-79 és 82. l.)

Ács Michel et Charles Firtinger: Esquisse sommaire de l'état actuel et passé de l'imprimerie en Hongrie, publiée à l'occasion de l'exposition internationale ouvrière de Paris par la Société des Typographes et Fondateurs de caractères de Budapest. Bp. 1886. Buschmann F. ny. 14 l.

A szöveget Sorsvári Ármin fordította franciára.

Firtinger Károly: Hazánk könyvnyomtatói Hunyadi Mátyás idejétől 1848-49-ig. (Grafikai Szemle 1892-1894).

Cikksorozat.

Lubik Zoltán: A magyar nyomdászat korszakai. (Grafikai Szemle 1896, 10-12. sz. és 1897, 1-3. sz.)

Krasznay István: A nyomdászat. Olvasókönyv a nyomdászszakirányos iparostanonc-iskola számára. Bp. 1914. Lampel R. r. t. 77+75 l.

Steinhofer Károly: A könyv története. I. rész. A magyar könyvnyomtatás és könyvkereskedelem rövid története a legrégibb időktől napjainkig. Bp. 1915, Lampel R. r. t. (Iparosok Olvasótára, XXI. évf. 1-3. sz.) 124 l.

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. (MKSz 1923-1924.)

Az 1924. évf.-ban csak a könyvtártörténetet tárgyalja.

Novák László: A nyomdászat története. 7 kötetben (I-VII. könyv.) Bp. 1927-1929, Grafikai Művészetek Könyvtára VII-XIII.

Kertész Árpád: Az írás megszületésétől a fényszedőgépig. (A Sajtó V-VI. évf. 1931-1932.)

Kertész Árpád: A nyomtatott betű története és útja Magyarországon. Kiadja a Magyar Nyomdászok Társasága. Bp. 1941. 300 l.

Székely Artur: A könyvnyomtatás kézikönyve az utánpótlás nevelésére. Bp. (1949) Athenaeum 188 l.

Horvai József, Molnár Dániel és társaik: Offsetnyomás. Bp. 1954. Könnyűipari Kiadó.

Csak példaként említem. 49. lapján a régi magyar könyvnyomtatásról ejt néhány szót. Valamennyi adata téves. Németh János 140 év előtti közlései helytállóbbak voltak.

Könyvterjesztők Kézikönyve. Szerk. Zala Imre és Parczér Ferenc. Bp. 1955. Állami Könyvterjesztő Vállalat. 491 l.

Első fejezetében röviden szól a magyar nyomdászat múltjáról.

Tevan Andor: A könyv évezredes útja. Bp. 1956. Művelt Nép 358 l. 16 t.

A cenzúra története

- Molnár Imre: A cenzúra története Magyarországon 1600-ig. Bp. 1912. Élet ny. 70 l.
- Schermann Egyed: Az egyházi könyvtilalom és könyvbírálat magyarázata. (A Pannonhalmi Főapátsági Főiskola Évkönyve az 1912-13. tanévre. Pannonhalma 1913.)
- Géczy József: Az egyházi könyvtilalom és könyvbírálat. Nagyvárad 1915, Szt. László ny. 208 l.
- Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig. (MKSz 1923, 66-67 és 184-186. l.: A cenzúra.)
- Schermann Egyed: Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig. Bp. 1928. A Szt. István Akadémia Hittud.-Bölcséleti Osztályának felolvasásai, II. köt. 2. sz., 57 l.
- Maros Andor: A cenzúra. A haladó eszmék üldözésének története. Történelmi áttekintés az ókortól a XIX. századig. Bp. é. n. Népszava kiadása 118 l. 8 t.
- Olay Ferenc: A magyar sajtó és az utódállamok, 1918-1928. Magy. Nemzeti Szövetség kiadása, Bp. 1929, 32 l. 18 képpel.
- Olay Ferenc: A magyar színjátszás története az utódállamok területén, 1918-1928. Bp. 1929, Klny. a Budapesti Szemle 1929. novemberi füzetéből, 29 l.
- Szól a cenzúráról is. - U. e. franciául: Le théâtre hongrois dans les états successeurs de 1918 à 1928. Bp. 1930. Extrait de la Revue de Hongrie. 29 l
- Szimonidesz Lajos: A magyarországi anabaptisták irodalma és könyveik. (MKSz 1944, 134-147. l.)
- Cenzúratörténet 1527-től 1782-ig.

A nyomdászat gazdaságtörténeti vonatkozásai

- Mihalik Gusztáv: A könyvnyomtatás jelentősége és szerepe gazdasági életünkben. Bp. 1941, Klny. a Városi Szemle XXVII. kötetéből, 30 l.

Betűtörténet

- Kner Imre: Válasz Csipio Paprikánusznak. (Magyar Grafika 1927, 522-538. l.)
- Vitakozó cikk a Leipziger Internationale Buchkunstausstellung katalógusának magyar része elé írt előszó ellen. Jellemzi a magyar betűalkotást, főleg Falkát és Richtert.
- Csipio Paprikánusz (Czakó Elemér): Betűtörténet. (Magyar Grafika 1928, 1-2. l.)
- Kner azt állította, hogy a magyar betűfejlődésben a német minta került túlsúlyba. Czakó ennek ellenkezőjét bizonyítja.
- Kner Imre: A régi magyar betűtermelés önállóságáról. (Magyar Grafika 1928, 82-91. l.)
- Kitart álláspontja mellett.
- Szentkuty Pál: Régi hazai nyomdák mintakönyvei. Adalékok a magyar betű és a nyomdai „cifra” történetéhez. Bp. 1940, Magyar Bibliophil Társaság, 114 l.

Kéki Béla: Nyomdabetűink fejlődése. (A Könyvtáros IV. évf. 8-9. sz. 1954. szept. 16-20. l.)

Kner Imre: A könyv művészete. Tanulmányok. Szerk. és bev. Haiman György. Bp. Bibliotheca Corvina 1957, 161 l.

Az illusztráció története

Czakó Elemér: A könyvnyomtatás és könyvdíszítés iparművészete. (MKSz 1901, 126-149, 225-255. és 348-363. l., 3 t., 77 szöveggéppel.) - Különlenyomatban is megjelent.

A hazai illusztrációról a 348-363. l. szól.

Czakó Elemér: A sokszorosító művészet. (Az Iparművészet Könyve, szerk. Ráth György, I. köt. Bp. Athenaeum 465-518. l. számos ábrával és műmelléklettel.

Dukai Károly és Novák László: Grafikai rajz és metszés. Bp. Világosság ny. 1926, 136 l. (Grafikai Művészetek Könyvtára IV. köt.)

Kolb Jenő: Régi játékkártyák. Bp. Hungária ny. 1939, 80 l.

Szentkuty Pál: A könyvillusztráció. (Tíz írás a nyomdászatról. Bp. Hungária ny. 1943, 27-39. l.)

Kéki Béla: A fametszet. (A Könyvtáros 1954. 11. sz. 8-11. l.)

Kéki Béla: A rézmetszet mint könyvillusztráció. (A Könyv 1955. 1. sz. 13-17. l.)

Pataky Dénes: A magyar rézmetszés története a XVI. századtól 1850-ig. Bp. Közoktatásügyi Kiadó 1951, 415 l.

Kéki Béla: A litográfia. (A Könyv 1955, 3. sz. 112-115. l.)

Kéki Béla: A megújult fametszés. (A Könyv 1955, 5. sz. 226-229. l.)

Kéki Béla: A könyvillusztrálás modern eszközei. (A Könyv 1955, 7. sz. 321-324. l.)

A nyomdászat anyaga: a papír

(Gr. Kemény József cikkei Kurz Magazin-ja I. kötetében, 1844.

Ueber das in der Diplomatie des Auslandes und Ungarns mit Inbegriff Siebenbürgens erscheinende älteste Linnenpapier. - Die ältesten Papiermühlen des Auslandes, Ungarns und Siebenbürgens und die Papierzeichen der beiden letzteren. - Számos vízjegy rajzával. - A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár őrzi kiadatlan munkáját I. Mátyás, II. Ulászló, II. Lajos korabeli levelek; Erdélynek XVI. századbeli országos végzései; az oklevelek papirosának belső vízjegyei azok valóságának kiismerése végett 1308-tól 1799-ig. 2 kötet és ehhez adalékul kb. 800 vízjegy rajza.)

Freund Jenő: Papiros a grafikában. Bp. Világosság ny. 1927, 117 l.+99 papírminta.

13-15. l.: A papír története.

Durand Félix: A papiros. (Tíz írás a nyomdászatról. Bp., Hungária ny. 1943, 87-115. l.)

A nyomdászat eszközei, gépei

(Kliegl Józsefről, a zongorabillentyűs szedőgép feltalálójáról és szedőgépéről: Vasárnapi Ujság 1856, nov. 2. és 1857. ápr. 5. sz. - Szabó József Kliegl életrajzi adatait közli uo. 1862, 4. sz.)

Bártfai Szabó László: Széchenyi, Petőfi és az Ellenzéki Kör 1848-ban. (MKSz 1930.)

24-28. l.: Kliegl József szedőgépéről.

Lengyel Lajos: A könyvgyártásról. (A Könyv 1955, 8. sz. 355-357. l.)

Szól a modern szedő- és nyomdagépekről.

Nyomdászati technika

Novák László: Betűszedés. Bp. Világosság ny. 1930, 135 l. (Grafikai Művészetek Könyvtára XIV.)

Fejezetei: A szedő munkaanyaga. - Sorszedés. - Könyvszedés. - Táblás szedés.
Hirdetésszedés. - Akcidenziák szedése. - Mesterszedés. - Korrektúra.

Offsetnyomtatás. Szerk. Horvai József. Bp. Könnyűipari Kiadó 1954, 208 l. 14 t.

Kovács György és Ránki András: Képletszedési ismeretek. Útmutató könyvkiadói és nyomdai dolgozóknak. Bp. Tankönyv Kiadó 1955, 67. l.

Tölgyesi Béla: A mélynyomás. Bp. Könnyűipari Kiadó 1951, 232 l.

Höffner Sándor és Schein Béla: A klisékészítés technológiája. Bp. Könnyűipari Kiadó 1953, 147 l. 12 t.

A nyomdai helyesírás története

Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok változatai. (Akadémiai Értesítő 1918, 323-330. l.)

Trócsányi Zoltán: Régi magyar nyomtatványok meghatározása. (Könyvgyűjtők Évkönyve 1919, 14-23. l.)

Trócsányi Zoltán: Helyesírás és könyvmeghatározás. (MKSz 1944, 56-57. l.)

Vö. Kniezsa István: Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig. Bp. Akadémiai Kiadó 1952, 204 l.

Könyvkiadás és könyvterjesztés

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégebb időktől napjainkig. (MKSz 1923.)

36-37. és 69-70. l.: A könyvek forgalomba hozatala.
65-66. és 186-192. l.: Kiadói viszonyok, könyvkiadás.
192-197. l.: A könyvkereskedelem.

Gárdonyi Albert: Régi pesti könyvkereskedők. Bp. 1930, 116 l. (OSzK kiadv. 2.)

Gárdonyi Albert: Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században. Bp. Lantos 1917, 64 l. 1 t. (Könyvtári Füzetek 2.)

Gulyás Pál: A könyvkiadás Magyarországon a XVI-XVIII. században (1527-1773). (MKSz 1944, 100-133. l.)

Kéki Béla: Könyvkiadás a XIX. században. (A Könyv 1955, 12. sz. 541-544. l.)

Könyvterjesztők Kézikönyve. Szerk. Zala Imre és Parczér Ferenc. Bp. Állami Könyvterjesztő 1955, 491 l.

13-66. l.: A könyv története a legrégebbi időktől az első világháborúig.

67-103. l.: A könyvkiadás és könyv kereskedelem... a századfordulótól a felszabadulásig.

(A könyvterjesztés történetére vonatkozó cikkek találhatók a kiadói és könyvkereskedelmi szaklapokban is. Az újabbak közt pl. a Diárium (1948-ig), az Irodalmi Szemle (1947-1950), a háromféle Könyvbarát (1946, 1950, 1951 óta máig), a Könyvtáros (1953 óta).)

A könyvkötés története

Gulyás Pál: A könyv sorsa Magyarországon a legrégebbi időktől napjainkig. (MKSz 1923, 70-72. és 197-199. l.)

Végh Gyula: Régi magyar könyvkötések rajzai az Országos Széchényi Könyvtárban. Bp. 1936. Orsz. Széchényi Könyvtár kiadása, 40 l. 8 t.

Végh Gyula: Régi kőszegi kötések. Szombathely 1939, klny. a Vasi Szemle VI. évf. 1-2. füzetéből, 11 l. (A Vasi Szemle Könyvei 132. sz.)

B. Koroknay Éva: Magyar könyvkötészet a mohácsi vészig. (A Könyv 1955, 8. sz. 368-371. l.)

B. Koroknay Éva: Magyar könyvkötészet a XVI-XVII. században. (A Könyv 1955, 9. sz. 412-416. l.)

B. Koroknay Éva: Győr régi könyvkötészete. (MKSz 1955, 88-105. l. 8 t.)

Romhányi Károly: A magyar könyvkötés művészete a XVIII-XIX. században. Bp. 1937.

(Vö. még a könyvkötői szaklapokat: Könyvkötő Mesterek Lapja (1947-1948), Könyvkötők Lapja (1899-1944. jún., majd 1945. jún.-1948.), Betű (1945-1948.))

ELŐTÖRTÉNET

A könyv Magyarországon és Európában a könyvnyomtatás előtt

Az ókori életformák kiveszése óta a 13. századig szinte kizárólag a kolostorok celláiban és közös írószobáiban másolták az egyházi szertartásokhoz, az iskolai oktatáshoz, a teológiai tanulmányokhoz, és az apátok közhatósági teendőihez szükségelt műveket. Az olvasók köre roppant szűk volt; csak egyháziak tudtak írni-olvasni s csak latin könyveket kívántak. A latin volt az egyház, a tudomány nemzetközi nyelve. Az útvonalaktól félreeső kolostorokban maguk a szerzetesek gyártották kecskebőrből az íróhártyát, főzték a tintát, vágták a lúdtollat, fűrészelték a vonalzót és öntötték a vonalozáshoz szükséges ólomkorongokat. A lemásolandó kódexeket kölcsönkérték egy másik kolostortól, az apát vagy a másolást irányító scriptuarius kijelölte a másoló barátokat, adagolta a leírandó részleteket s azután szigorú penitenciák fegyelme alatt neki kellett ülni a körmölésnek. „Hogy ihatnám!” - jegyzi fel kézirata margójára az egyik magyar szerzetes. Nem volt szabad félbeszakítania az írást, hogy szomszédját oltsa. Tíz-tizenkét leveles füzetenként másolták a szöveget. Gyakran a kódex minden fürete más-más kéz írása. Ilyenkor sürgős volt a munka, a leírók egymást váltva dolgoztak. Ha elkészült a másolat, a korrektor felülvizsgálta, ellátta piros rubrumjelekkel, a miniátor színes kezdőbetűket s díszesebb kéziratokba remek miniatúrákat festett, aztán jött a ligátor, a füzeteket összefűzte kötétté, a kötetet két kemény fatábla közé erősítette, a fatáblákat bevonta vastag bőrrel, ötvözött sarkokat és kapcsokat szögelt rá s végül átadta a könyvtárosnak, aki az új kódexet állományba vette s ha szövege különösen keresett, vagy kiállítása különösen díszes volt, hosszú láncra verte s így kapcsolta a polchoz. Az ilyen könyvet csak magában a könyvtárban, az állvány elé tolt asztalkán lehetett használni.

Sok hónapig tartó munka volt, amíg egyetlen könyvpéldány elkészült. Csak égi jutalom kecsegtetett érte, fizetés a másolónak és mindazoknak, kik a kódex létrejöttében közreműködtek, nem járt. A könyvkereskedelem, a könyvpiac - melyről ókori írók oly kedvesen tudtak csevegni - a középkor derekán ismeretlen fogalom.

A 13. században a nehézkes, de annyi ihletet árasztó barát kódex mellé egy fürgébb, de sokkal szerényebb, dísztelen, rendszerint nem drága hártyára, hanem az akkor divatba jött olcsóbb papírra írt kéziratos könyv lép. Új intézmények keletkeztek: az egyetemek. Előzönlük őket a tanulni vágyó klerikusok, távoli országok fiai gyűlnek össze, hogy meghallgassák a professzorok magyarázatait Arisztotelészről, a skolasztikus teológusok rendszereiről, meg a pápák és fejedelmek törvénykönyveiről. De hogy az előadásokat követhessék, s a szövegek tartalmából és magyarázatából vizsgát tehessenek, szükségük van a magyarázott szövegeket tartalmazó könyvekre. Nem egy, sok példány kell ugyanabból a szövegből, valamennyi hallgatónak egyszerre. Az előadás alatt is kell a szöveg, az órán együtt olvassák a tanárral. Megszületik az egyetemi kézikönyv, a pécia. Párizs és Bologna mintájára az egyetemek szervezeti szabályzatukban intézkednek alakjáról, írásmódjáról, forgalombahozataláról. Minden tanszéknek van megbízottja, aki megállapítja a szöveg hiteles alappéldányát. Ezt kiadja a felesküdt stationariusnak, hogy a kíváncsú és előírt példányszámban hű másolatokat készíttessen róla s a másolatokat az egyetem bármelyik hallgatójának rendszeresített kölcsönzési díj fejében meghatározott időre, rendelkezésére bocsássa. A másolást is hallgatók végzik, szegény klerikusok, kik a leírandó szöveget részletekben, füzetekre - pécikre (pécia a. m. darab, pièce) - szétszedve kapják ki. Minden pécia terjedelme 16 hasáb, minden hasábon

van 64 sor, minden sorban 32 betű, minden füzet 8 kéthasábos lapból áll. Ez a pontos beosztás megakadályozta, hogy a másoló, aki most már nem pusztán a lelki üdvösség kedvéért, hanem pénzért írja le a könyveket, ne csalhasson, ne rövidíthessen, ki ne hagyhasson, de be se toldhasson semmit. Péciánként 4 dénárt kap Páduában, 1331-ben. 36-40 évvel később talán Pécsen is, hiszen az egyetemek mindenütt egyformák. Ha a füzetet lemásolta és visszaadta, további munkát vihetett haza a szállására. A stationarius a másolatokat bemutatja az egyetemi bírálóbizottságnak, a petitionariusoknak, kik péciánként 2 dénárnyi tiszteletdíj fejében felülvizsgálják. Csak az ekképp jóváhagyott példányokat bocsáthatta kölcsönforgalomba a stationarius, akár egyes péciák, akár a péciák sorozatából összeállított kötetek alakjában.

Nagy forgalmat bonyolítottak le ezekkel a rövidítésekkel megterhelt, sietve írt könyvekkel, melyek díszítésére aranyfestéket használni tilos volt. Párizsban már a 14. század első felében 28 stationarius nyitott boltot az egyetem környékén s a stationariusokhoz még librariusok is csatlakoztak, kiknek a péciaköteteket szabad volt árusítaniok. Ők a középkor első könyvkereskedői.

A 15. században a városok polgárosodásával az olvasókedv egyre szélesebb köröket hódít meg. Ekkor lép a barátkódex és az egyetemi péciakötet mellé a laikus kódex. A könyvkereskedő kiadói vállalkozásba fog, hivatásos másolókat alkalmaz, s ezek gyors munkával, gyakori leírási hibákkal, drága, de ragyogóan szép kéziratokat kalligrafálnak gazdag megrendelők számára. Gutenberg kezdő korában két librarius-kiadó már európai hírnévnek örvend. Az egyik a flórenci Vespasiano da Bisticci, Vitéz János esztergomi érsek, Janus Pannonius és más magyar főpapok, továbbá számtalan olasz és más nemzetiségű könyvkedvelő szállítója. Gyöngybetűs latin írással, reneszánsz ízlésű folyondárdíszítéssel az ókori klasszikusok, az egyházatyák és a korabeli szellemes humanisták műveit bocsátotta világra elegáns köntösben. Egy ízben Cosimo dei Medici megrendelésére 45 íródeákkal 22 hónap alatt 200 kódexet másoltatott. Egy-egy másoló átlagban öt hónapot dolgozott egy könyvön s napi 2-3 lapnyi másolással két év alatt 4-5 kódexet készített.

Vespasiano da Bisticci szolgáltatta az alapmintát Mátyás király budai könyvmásoló műhelyéhez is. Ez azonban másolói és festői gárdájával csak a királyt szolgálta. Nem szánták üzletnek.

A másik librarius-kiadó Diebold Lauber, aki az elzászi Hagenau városában rendezte be műhelyét. A gótikus ízlés embere, gót betűkkel, darabos naiv miniatúrákkal díszített lovagkori olvasmányokat másoltat, latin és német nyelvű bibliai elbeszéléseket, legendákat, krónikákat, udvari eposzokat, - a megrendelőihez intézett üzleti levelei pedig hercegekhez, apátokhoz, gazdag lovagokhoz szólnak. A közönsége nem humanista tudósokból, tudóshajlamú fényűző fejedelmekből és főpapokból áll, mint Vespasianoé, hanem egyszerűen művelt emberekből. Az olvasni tudók száma immár rohamosan szaporodott.

S éppen, mert gyorsan szaporodott, több könyvet kívánt, mint amennyit a kódexkészítők le tudtak másolni. A tudósok zúgolódtak, hogy a másolatokban sok a hiba; másolat másolatról készült, az egyik másoló átvette a másik tévedéseit, s még tetézte is őket, amikor rövidítéseket rosszul oldott fel, vagy nem eléggé világos mondatokat félreértések közepette világosabban akart kifejezni. A tanulók, a klerikusok, a művelődni vágyó szegényebb polgárok zúgolódtak, hogy a kéziratok árát csak a dúsgazdagok tudják megfizetni. A humanisták azon keseregtek, hogy sok szövegből csak kevés példány lelhető, sok egykor híres munka ismeretlen helyen lappang, sok nyilván végleg elveszett.

A kor szellemének egyik legégetőbb kérdésévé vált, hogy mihamarabb olyan módszereket találjanak, melyekkel megbízható szövegeket több száz, teljesen egyező példányban gyorsan és lehetőleg olcsón lehessen közrebocsátani. Kézi másolással ez a feladat megoldhatatlan volt.

Irodalom. Zolnai Gyula: Nyelvemlékeink a könyvnyomtatás koráig. Bp. 1894, M. Tud. Akadémia kiadása, 4° IV+296 l. 28 t. - A könyv története. Bp. 1930, Magyar Szemle Társaság kiadása, 21-39. l.

Nyomdászatuk külföldi előzményei

A legrégebb adatok. Hol kezdődött a nyomdászat történeti folyamata? Induljunk el az első róla szóló feljegyzésekből, vagy legkorábbinak vélt ránk maradt termékeiből, vagy műszaki eszközei legrégebbnek látszó emlékeiből? Egyik sem származik a kezdet korából.

Az európai nyomdászat legrégebb adata Gutenberg 1439. évi strassburgi perirata. Pereskedni azonban nem valamely vállalkozás elején szoktak, hanem a végén. S ha a per tanúvallomásait elemezzük, csak az derül ki, hogy a vita tárgyává tett műveletek 1436-ban már folyamatban voltak. De nem tudjuk meg, mikor merült fel az első gondolat, mikor indult meg a tervezgetés, az előkészület, az első kísérlet?

Noha a per tanúvallomásai szerint a vállalkozás termékeit nagy titoktartással készítették s a résztvevőknek fogadalmat kellett tenniük, hogy az eljárás módját senkinek el nem árulják - Gutenberg módszere tehát valami egészen új dolog volt, melyet szabadalmi jog hiányában az akkori sokszorosító ipar versengésétől titoktartással féltettek, - mégsem állíthatjuk, hogy a nyomdászat feltalálója Gutenberg. A leghitelesebb szemtanú, Ulrichus Zell, aki mainzi klerikus-korában tanulta meg a könyvnyomtatást s másutt nem tanulhatta, mint az akkori mainzi nyomdaműhelyben, Gutenbergtől, s aki még Gutenberg életében alapította meg a maga kölni nyomdáját, Köln krónikájában arról tesz vallomást, hogy már Gutenberg előtt is jelentek meg nyomtatványok Hollandiában, - „so is doch die eyrste vurbyldung von den in Hollant vyss den Donaten.” S ezeket a Donatus-grammatikákat ott ugyanazzal a módszerrel nyomtatták („die selue manier”), amellyel lényegében Gutenberg is dolgozott. Ő csak tökéletesítette az eljárást („die kunst is vill meysterlicher ind subtilicher, und ye lenger ye mere kunstlicher wurden”), úgy, hogy 1450-ben hozzá tudott fogni nagy terjedelmű könyvek nyomtatásához is.

„Ugyanazon módszerrel”: ez aligha jelenthet mást, mint szedésnyomást. A Gutenberget megelőző hollandi nyomdászatról s mesteréről, Laurens Janszon Costerről szóló legrégebb feljegyzés, Hadrianus Junius *Batavia*-ja, valóban ezt is állítja. A baj csak az, hogy ez a mű 120 évvel Gutenberg halála után, 1588-ban jelent meg. Forrása csupán a legendaképző helyi szájhagyomány, unokák és dédunokák emlékezése arról, amit elődeik ifjúkorukban öreg emberektől hallottak másfél századdal előbb történt dolgokról.

A holland kereskedő- és hajósnép, hollandi üzletemberek gyakran fordultak meg a kínai partokon. A Keletnek nagy vonzóereje volt, Columbust is ez indította felfedező útjára, melyen szándéka és számításai ellenére a nyugati féltekén kötött ki. Marco Polo keleti útleírását mindenfelé olvasták. Számtalan másolatban terjedt el s a kalandjain jókat mulattak. Amolyan középkori Münchhausennek tartották, hiszen olyanokat mesélt, hogy látott földből felszökő vizet, melyet meg lehetett gyűjtani, és világításra használni, meg hogy Kínában fekete kövekkel fűtenek és hogy a kínaiak papírpénzzel fizetnek, melyből évente 30-40 millió bankjegyet *nyomatnak*. A firenzei Pegoletti is Baedeker-féle útmutatót írt az odautazó 14. századbéli kereskedők számára. A kereskedők pedig csodálatos dolgokkal tértek vissza onnan. Nemcsak a porcelán volt kínai találmány, hanem a lőpor és az iránytű is. Kína adományai

változtatták meg az európai történelem menetét, a lőpor robbantotta fel a középkori feudalizmust, s az iránytű tette világhatalommá a kereskedelmet. E kettő mellett a harmadik történelemalakító tényező a nyomdászat volt, mely az egyház hatásköréből kiragadta a szellemi élet irányítását. Ezt is évszázadokkal Gutenberg előtt ismerték a kínaiak. Számos hiteles feljegyzés tanúskodik róla: 1403-ban kelt királyi rendelet száz meg százezer nyomdai bronzbetű öntéséről gondoskodik koreai könyvek nyomtatása céljából; a Yi-dinasztia hivatalos évkönyve elmondja, hogy 1392-ben könyvminisztériumot létesítettek, melynek gondoskodnia kellett a rézjelek öntéséről, a típusok mintájáról, a szövegek helyességének megállapításáról, a nyomtatásról és a nyomtatványok forgalomba hozataláról. Egy még régibb forrás, Wang Cseng nyomdavezető, 1314-ben arról ír, hogy az ő korában a régibb porcelán betűk helyett fából faragott jeleket használnak, mert azok jobban fogják a festéket. A szedő, hogy az óriási kínai jelkészlettel megbirkózhassék, forgatható szedőasztalok rekeszeiben helyezi el őket. A szedésnyomás legrégebbi krónikása, Sen-Kuo, a Sung-korszak legtekintélyesebb történetírója (1030-1095), egyik párthíve, Pi-Seng nyomdájáról ír. Szemléletesen adja elő, hogy Pi-Seng 1041 táján (három évvel I. István királyunk halála után) miként mintázta agyagjeleket, miként égette őket szalmalángon keményre, miként vont be vasból való szedőtábláját könnyen olvasható gyantakeverékkel, hogyan állította rajta a jeleket párhuzamos bádogkeretek közt hasábokba, miként melegítette meg a szedéssel megtelt táblát, hogy az agyagjelek a gyantakeverékbe ragadjanak, s miként szorította aztán egyenletesre a szedést sima deszkával. Befestékezés után átdörzsöléssel ezer példányt boszorkányos gyorsasággal tudott róla levonni. S míg az egyik tábláról a sokszorosítás folyt, egy másik vastáblára a szöveg folytatását szedték. Amikor ez utóbbi került a levonókefe alá, az első ismét tűzön melengették, hogy a jelek az olvadó gyantakeverékből kiszabaduljanak s a szedés szétdobálása után a kínai szótárt pótló hivatalos rimkönyv sorrendjét követő s mutatóval ellátott ezernyi rekeszbe visszaosztassanak. A szedésnyomásról ez a legrégebbi adat. De Sen-Kuo mitsem szól arról, hogy ez lett volna a kezdet. Pi-Seng eljárása túlságosan fejlett, túl hosszú kigyakorlottságot sejtet s egyáltalán nem látszik kezdetlegesnek.

A szedésnyomás előtt, és sokáig mellette, másfajta nyomdászat is virágzott: a táblanyomás. Az írást fatáblán kifaragták s befestékezés után átdörzsöléssel levonatokat készítve sokszorosították. A legrégebbi feljegyzés, mely erről szól, a 797-ben befejezett japán Shoku-Nihongi évkönyv. Szerinte Shotoku császárné Nárában, 770-ben egy 55 cm hosszú papírtekercs 30 hasábjára hat szanszkrit nyelvű írhát nyomtatott, mégpedig egymillió példányban, melyet apró pagodákat ábrázoló fatokokban osztottak szét az ország buddhaholostorai, szerzetesei és papjai közt. Millióig nem szoktunk számolni, a nagy számmal rendszerint csak azt jelzik, hogy „sok”. A kiadás példányszáma mégis rendkívül magas lehetett, mert számos példánya maradt a mi korunkra, - a British Museumban több van belőle, Japánban meg éppen sok. Ilyesmihez régi könyvek dolgában nem vagyunk hozzászokva; nálunk a három-négy-öt száz éves könyvek nagy része csak unikumokban vagy töredékekben maradt fenn. A japán ősnymtatványból pedig még változataink is vannak. A yamatoi Ho-riu-ji templom különféle példányain a jelek faragásában eltérések mutatkoznak, ezeket tehát különböző fatáblákról vonták le. Egyetlen tábláról valóban nem is lehetett volna annyi tiszta példányt kapni.

Ez a legrégebbi forrás sem beszél kezdetről. Sőt, a Nihongi évkönyv írója a táblanyomásról is, a nárai szövetségnyomásról is határozottan vallja, hogy a japánok ezt az ipart Kínában tanulták.

Az európai 15. századi nyomdászat, mégpedig mind a táblanyomás, mind a szedésnyomás feltűnő egyezéseket mutat a kínai nyomdászattal. Mindkettő elterjedését a papírgyártás tette lehetővé - s tudvalevőleg a papír is kínai találmány; mindkettő nyomdafestékül ugyanazt az olaj- és koromvegyületet használta; s mindkettő a szövegeket elegyes jelekből állította össze.

Nem betűegységekből, mint ma, hanem túlnyomó részben több hangot összekapcsoló jelekből. A kínaiak hieroglifákból, melyből csak igen kevés jelölt egységes hangot, míg a zöme szótag- és fogalomjelekből állt, az európai nyomdászok pedig részben egyes betűkből, részint ligatúrákból és rövidítési jelekből, melyek éppúgy, mint a kínai hieroglifák, több hangot, gyakran szótagot, sőt többtagú szavakat jelöltek. A Costernek tulajdonított egytípusú Donatusok betűkészlete 20 egyszerű és 9 egy lécre öntött kettős betűből, továbbá 54 ligatúrából (két különféle betű egy lécen egyesített közös jeléből), 67 abbreviatúrából (betűket, szótagot, vagy teljes szót rövidítő jelből) és 7 írásjelből (pont, vessző stb.) tevődött össze, Gutenberg bibliakiadásának szövegtípusa meg éppen 290 különféle jelből áll. Az európai ősnymdászok még nem ébredtek tudatára a betűegységnek a szedés egyszerűsítését lehetővé tevő jelentőségére. Kínában ilyen egyszerűsítésről nem lehetett szó, ma sem és a jövőben sem lehet, mert az egyszótagú, de különböző hangsúlyozású szavakból álló nyelv, írásban való lerögzítésére csak a hieroglifák alkalmasak. Egyhangzású, de különféle jelentőségű szavainak száma oly tömör, hogy a betűírás a legbonyolultabb hangsúlyjelek elegyülésével sem tudná megkülönböztetni a szavak értelmét, vagy legalábbis megkönnyíteni azok megértését. Európában azonban többhangú jelekre nem lett volna szükség, sőt azok csak hátráltatták a szedés menetét.

Volt-e származási kapcsolat a kínai és európai nyomdászat közt? Ezt a kérdést először Paulus Jovius vetette fel a 16. században. Jovius, aki moszkvai követ volt, nem sokkal az után, hogy Oroszország felszabadult a mongolok kétszáz éves megszállása alól, *Historia sui temporis* c. könyvében azt vitatta, hogy a nyomdászat mongol közvetítéssel Oroszországon keresztül jutott Európába. A nyizsni-novgorodi kereskedők és a német Hansa-városok a mongol uralom alatt is elég élénk kereskedelmi összeköttetésben voltak. A baj megint csak az, hogy Jovius műve 1550-ben jelent meg s tanúvallomásával, miként Hadrianus Junius, ő is vagy százötven évvel elkészt. Bizonyítékul nem fogadható el s más régi tanút nem idézhetünk. Igaz, sok minden történt, amire nincs tanúnk. A lőpor és az iránytű is felderíthetetlen úton jutott Európába, Mátyás király idejében Budán is volt nyomda, ami elég fontos ügynek látszhatott az akkori reneszánsz-világban, mégsem említette egy kortársa sem, nincs egyetlen oklevél, egyetlen magánfeljegyzés, egyetlen egyéb irat, melyben szó esnék róla, csak éppen a termékei maradtak fenn.

Homályban tapogatózunk, de azzal az érzéssel, hogy ha valamely gondolat és kivitele két helyen jelentkezik, és alapelveiben egyezik, a kettő között összefüggésnek kell lennie.

Ennyit a legkorábbi feljegyzésekről.

Irodalom. Th. F. Carter: The invention of printing in China and its spread westward. New York 1925. - A kezdet. (Tíz írás a nyomdászatról. Bp. 1943. Kilencedik Hungária-könyv, 7-24. l.) - Kéki Béla: A legrégebb nyomtatott könyv. (A Könyvtáros IV. évf. 6. sz. 1954. június, 4-6. l.)

A legrégebb emlékek. Vessünk ezek után rövid pillantást a nyomdászat legrégebb emlékeire.

A „kezdet” és „vég” romantikus fogalmak. Még a tudósokat is legendákra ihletik. Az emberek szeretik hinni, hogy a nagy kultúrtények első gondolatai szikraként pattannak ki egy-egy elmeóriás fejéből, s hogy a lángész eszméjét már csírájában a legnagyobb tökéletességgel valósítja meg. Sajnálják, hogy kortársai félreismerték s örülnek, hogy a halála után mégis meghódította a világot, meg hogy a hálás utókor templomokat és múzeumokat épített tiszteletére. Az írás istenek találmanya volt, Babilóniában Nábóé, Egyiptomban Thoté. A papírt felfedező Cai Lun és a nyomtatást feltaláló Feng Tao emlékét a Keleten ma is számos pagoda hirdeti. Európában van Gutenberg múzeumunk, vannak Gutenberg társaságok és Gutenberg paloták.

A tárgyi emlékek azonban mást mondanak. Vannak, melyek a múzeumok időrendes csoportosításában hosszabb-rövidebb ideig, mint legrégebbiek, mint „első” szerepelnek, de aztán előkerülnek újabb leletek, melyek még régibbek. Az első elé kerül a legelső, majd emez elé a legeslegeső, de a vizsgálat azon is hosszú előzetes fejlődés számos jelét állapítja meg. Látszik rajta, hogy ma már nem ismert, még régibb példányok után következett. Egyik kiváló régészünk mondta, szívesen odaadná Nemzeti Múzeumunk valamennyi régiségét cserébe azokért, melyek még ismeretlenül a föld alatt rejtőznek.

A kölni krónika szerint az 1450. esztendő aranyév volt, mert akkor kezdték nyomtatni „az első könyvet” (dat eyrste boich), Gutenberg latin bibliáját, a misekönyvek írásához hasonló betűkkel. A krónikás ugyan az e megállapítást közvetlenül követő mondatban a hollandiai nyomtatott Donatusokról szól, melyek az elsőt megelőző könyvek voltak, de aztán megmagyarázza, hogy Gutenberg bibliája mégis azért tekintendő elsőnek, mert legrégebbi terméke annak a megjavított és kifinomult nyomdai technikának, mellyel Európában (szerinte a világon) e nagy mű megjelenése óta a könyveket előállítják. Közel félszáz példány maradt fenn Gutenberg bibliájából, Budapesten is van egy töredéke. Schwenke a két hatalmas kötetet pompás hasonmásban adta ki, szélteben meg lehet vizsgálni. Csodálattal forgatjuk. A tökéletesség legmagasabb és máig sem utolért fokán van, annyi tapasztalattal, kitűnő kipróbált eszközökkel és olyan alaposan kigyakorolt technikával készült, hogy vizsgálata csak arról győzhet meg, nem kezdet terméke, hanem ellenkezőleg, a kísérleti folyamat vége, befejező csúcsteljesítmény, mellyel új korszak kezdődik.

A Gutenberg-bibliát megelőző Donatusoknak igen sok kiadása ismeretes. A legrégebbiek egyike éppen Budapesten bukkant fel, az Emich-gyűjteményben, de sajnos, árverésre került s csak vevője, a berlini állami könyvtár közölte a világgal, milyen rendkívüli jelentősége van ennek a nyomtatványnak. A Gutenberg-bibliához képest valóban kezdetleges. Betűit homokmatricából önthették s nem betűöntő műszerrel. Ilyen eszközzel sohasem lehetett volna akkora könyv nyomtatásába fogni, amilyen a biblia. Bíbelődő, pepecselő, időrabló eljárás, mely legföljebb 20-30 leveles füzetek előállításáig maradhatott gazdaságos. Betűinek fémösszetétele sem kielégítő. Puha s ezért a többször használt betűk körvonalai elmosódnak. A nyomdafesték helyes keverékét sem találták még meg. A kínaiak finomabbvonalú típusain ragyoghatott, de az otromba hollandi ólombetűkre nem tapad jól, a lenyomat egyes helyeken világosabb, másutt sötétebb s általában maszatos.

Nyomattak Donatusokat szedésnyomás helyett kifaragott fatáblákról is. És nemcsak Donatusokat, hanem más iskolakönyveket, ábécédáriumokat, imákat - a Pater nostert és az Ave Mariát -, a Biblia Pauperumnak nevezett bibliás képeskönyvet, de főként feliratos szentképeket és játékkártyákat. A brüsszeli királyi könyvtár egyik egyleveles fametszetén az 1418-as, a manchesteri John Rylands könyvtár Szent Kristóf-képén pedig két verssor mellett az 1423-as évszám látszik. Játékkártyákat Németországban, 1377-ben emlegetnek, 1397-ben pedig Párizsban eltiltják árusításukat, mert megrontják a munkást.

Ez európai régi fametszetek messze elmaradnak a még régibb kelet-ázsiai fametszetek mögött. A 11-15. században uralkodó Sung-dinasztia korából származó könyveket újabban hasonmás sorozatban adják ki, s ha nézegetjük őket, csak bámulattal adózhatunk a kínai fametszők és sokszorosítók művészetének. Kezdetlegességről szó sincs. S a hasonmások nemcsak táblanyomatokat reprodukálnak, hanem szedésnyomású kiadványokat is. Sokszor nehéz megmondani, melyik táblanyomat s melyik szedésnyomat. Előfordul például az is, hogy valamelyik hieroglif álló társai sorában fekvő vagy fordított helyzetben van. Ez kétségtelen sajtóhiba a szedésnyomásban. Fametszetben nem fordulhatott volna elő.

Az emlékek közé nemcsak könyvek tartoznak, hanem nyomdászati eszközök is. Pelliot expedíciója Thun Huangban egy zsákravaló 13. századbéli uigur fajelet talált. A lelet igazolta a már említett Wang Cseng amaz állítását, hogy a jeleket először fatáblán faragták ki s aztán a fatáblákat finom fűrészszel úgy darabolták fel, hogy az egyes típusokat mozaikszerűen ismét új tábla alakjára lehetett összeilleszteni. A betűszedés e legrégebb emlékei szintén nem származnak a kezdetek korából. Leri róluk a kínai szójeles szedésnyomás hatása. Betűk, de nem egyes betűk, hanem egy lécre faragott s egyes betűkből összetett szó- és ragképek, mint Coster és Gutenberg ligatúrái és abbreviatúrái. A kínai példa hatását a keleti betűöntésben a 15. században is látjuk.

Emlékei közé tartozik egy szanszkrit írással nyomtatott könyv, melynek típusjegységei szanszkrit betűkből összetett szó-, szótag- és rágységek. Ez a könyv Koreában jelent meg s nyomtatása idejéül az 1434. évet nevezi meg.

A keleti nyomdászat teljesítőképességéről szinte hihetetlen dolgokat hallunk. Aki kínaiul tud, a 981-ben elhalt Sie Kiu Cseng krónikájában olvashatja, hogy az ő idejében a konfuciusi kánoni könyveket 130 kötetben adták ki. István királyunk korában a kínai nemzeti akadémia több száz kötetben közreadja a régi uralkodóházak történetét. 972-ben kezdik nyomtatni a buddhista *Tripitaká*-t; szövegét 130 000 fatáblára metszik, s 5000 kötetre tagolják. A 12. és 13. században még 20 bővített kiadása jelenik meg, többek között Japánban is. A 15. századbeli koreai kiadásból a tokiói császári könyvtárban még ma is 6465 kötet van meg, de ez sem teljes példány, a tokiói sorozat még így is hiányos. Az embernek eszébe jut az a tudósítás, melyet egy emberöltővel ezelőtt olvastunk a hírlapokban. Genfben, az akkori Népszövetség ülésén feláll a kínai delegátus, s a kínai kormány ajándékaként felajánlja az új népszövetségi könyvtár részére a kínaiak nemzeti enciklopédiáját. Valamelyik, a Keletet jól ismerő európai delegátus azonban költségvetési okokból az ajánlat elutasítását kéri, mert a lexikon oly terjedelmes, hogy hatalmas új palotát kellene befogadására építeni. *Se non è vero, è ben trovato*.

A nyomdászat Kínából nemcsak keleti, északkeleti és nyugati irányba terjedt, hanem délnyugat felé is. Az el-fäyumi lim-lommal a bécsi Rainer-féle gyűjteménybe ötvenegynehány koraközépkori egyiptomi nyomtatvány került. Ezekből a kínai-turkesztáni technikával készült arab nyelvű töredékekből Goldzieher Ignác arra a meglepő következtetésre jutott, hogy az egyiptomi arabok kétszáz évvel a Gutenberg-biblia előtt a teljes Koránt nyomtatásban olvasták.

A keresztes lovagok sok mindenfélét hoztak magukkal a Közel-Keletről. A mai feltevések szerint a kártyajátékot, a „*lusus cartarum*” nyomtatott lapjait is, melyek Kínából arab-mór közvetítéssel kerültek a Földközi-tenger vidékére s innen Európa kapujába, Olaszországba.

Irodalom. G. Zedler: Von Coster zu Gutenberg. Leipzig 1921. - Ua.: Die neuere Gutenbergforschung und die Lösung der Costerfrage. Frankfurt 1923. - R. Juchhoff: Was bleibt von den holländischen Ansprüchen auf die Erfindung der Typographie? Gutenberg Jahrbuch 1950, 128-133. I. - P. Pelliot: Les débuts de l'imprimerie en Chine. Paris 1953. - Goldzieher Ignác: Rainer főherceg papyrusz-gyűjteménye. (Budapesti Szemle 1894, 78. köt. 5-6. I.) - Kolb Jenő: Régi játékkártyák. Bp. 1939, 6. Hungária-könyv.

A nyomdászat alapgondolata. Miután sem a legrégebb feljegyzések, sem a legidősebb tárgyi emlékek nem vezetnek el a kezdetek korába, a nyomdászat alapgondolatát kell nyomoznunk, visszafelé a múltba, más iparágak és más művészetek területén.

A nyomdászatnak két alapgondolata van: a különálló betűkből mozaikszerűen összeállított szöveg és a gépies sokszorosítás eszméje.

Az oktatásban, a könyvkötészetben, a pénzverésben, az öntött díszműáru-iparban és a ruházati iparban mindkettőt régen, a nyomtatás kora előtt alkalmazták. A mozaikírással az irodalomban a legrégebb utalásokat Cicerónál és Sz. Jeromosnál találjuk. Különálló betűknek összefüggő mondatokba való csoportosítása egyik segédeszköze volt az írás-olvasás tanításának. Az ókori római iskolában elefántcsontból faragott betűket használtak erre a célra. Bölcs pedagógusok szerettek játszva tanítani, s divatba hozták, hogy ebédeken betű alakú süteményeket tálaljanak a gyermekeknek s a betűsdiből kedvelt társasjátékot csináltak, melyben találos kérdésekre lefödött kosárból vagy urnából kihúzott betűkből kellett a játszóknak a feleletet összeállítaniok.

A középkorban a könyvkötők a kötetek címfeliratait acélbélyegzőkkel - minden betűt egyenként - préselték a könyvtáblát borító bőrre. Ugyanők a kötetet díszítő virág- és geometriai mintákat is kifaragott bélyegzőkkel állították elő. Ezt az eljárást a régi pecsétkészítőktől tanulták, kik az oklevelek függő viaszpecsétjeinek céljára készítették monogramos, címeres, sőt feliratos pecsétnyomóikat. Pecsétgyűrűik a régi görögöknek és rómaiaknak is voltak. A berlini Altes Museumban piros tintás bélyegzővel lebélyegzett egyiptomi papiruszok láthatók. Az asszír, babiloni és sumér királyi bélyegzővel ellátott ékírással téglák ma már nem ritkaságok a múzeumok keleti gyűjteményeiben. Kréta szigetén találtak egy korongot, spirálisan futó, még megfejtetlen hieroglifékkal, melyeket kidomborodó faragványról nyomtak az agyagba. Olyan keményre égették, hogy évezredek sem ártottak neki.

A középkorban és ókorban számtalan pénz- és díszérmét vertek. Az éremkészítő aranyműves az ércbe öntendő ábrát előbb a bélyegző hegyén kivéste, azután a bélyegzőre mért kalapácsütéssel a képet ólom- vagy réztáblába verte, s ebből a bemélyedő tükörképet mutató matricából öntötte aranyba vagy más fémbe a pozitív domborművet mutató érmét. Gutenberg, akinek apja is, nagyapja is tagja volt az éremkészítő előkelő szövetkezetének, s aki már gyermekkorában megfigyelhette az éremverés módszerét, pontosan ugyanígy faragtatta betűbélyegzőit s verette betűmatricáit. A betűöntő műszer azonban, melybe becsíptette a kis matricákat s mellyel a betűöntés gyors, gépies és szinte korlátlan öntését lehetővé tette, már a saját - a betűk természetéhez alkalmazkodó - találmánya volt.

A szedés nyomtatás útján való sokszorosításának mintája és elődje a táblanyomás. A szedés utóvégre, mint nyomtatási alap csak abban különbözik a kifaragott táblától, hogy a szedés szétszedhető betűelemeire, a tábla azonban nem. A táblanyomás mintája és elődje viszont a szövetnyomás volt. Lehetetlen megmondani, mióta virágzott ez az ipar, mert a szövet nem időtálló anyag. Néhány igen régi példánya mégis fennmaradt az egyiptomi sivatagban, melynek száraz homokja még romlandó és kényes anyagokat is megőrzött modern ásatások tudós kutatói számára. Egy 6. századbéli egyiptomi ruhagyár romjai közt találtak színes gyapjuszövetet, melynek mintáit fatáblákról nyomták le s a lelet mellett ott volt maga a fatábla is, melyen a mintát éppúgy kifaragták, mint a középkorban az európai és kelet-ázsiai táblanyomatok szövegeit. A japán Nárában talált selyemszövetek mintáit szintén fatáblákról sokszorosították s a mintában - virágok, fécánok, énekesmadarak és pillangók közt - a 734-ik, illetőleg más példányokon a 740-ik évnél megfelelő évszám látszik. Már említettem hogy a Shoku-Nihongi évkönyv ezt az ipart kínai eredetűnek mondta. Lehet, hogy a középkori Európa a mintás és többszínű szövetnyomást a 10. században az araboktól tanulta el, de az is lehet, hogy ismeretét még az ókori római birodalomtól örökölte.

Milyen fiatal azonban a szövetminta-sokszorosítás a szövegsokszorosításhoz képest! Időszámításunk *előtt* több mint háromezer éven át Babilóniában és Asszíriában rendszeren, minden városban és mindennap sokszorosítottak szövegeket, mondhatni, a legmodernebb technikai elgondolás szerint, parányi rotációsgépekkel. Az archeológusok Mezopotámiának úgyszólván minden dombját feltárták s mindenütt találtak tömérdek agyagtáblát, melyen a kézzel rótt

ékírás alatt hengerrel nyomtatott záradékot látni. A modern múzeumok assziriológiai gyűjteményeiben ezrével őriznek ilyen „nyomtatványokat”. S az ékírásos égetett agyagtáblák mellett ott sorakoznak az apró hengerek is, melyeket a gyűjtők hol ásatás közben a föld alól, hol pedig a mai iraki falusi lányok nyakát díszítő láncokon - gyöngyszem pótlékként - fedeztek fel.

Valamennyi kiásott sumér, babiloni és asszír város arról tanúskodik, hogy népüknél, e legrégebbi ismert nemzeteknél, az egész közélet fejlett bürokrácián alapult. Minden városban, minden templomban az ásató archeológusok levéltárakat fedeztek fel. A vallási, történelmi, diplomáciai, jogi, bölcséleti, orvosi, matematikai és szépirodalmi szövegeket tartalmazó táblák száma igen nagy, de elenyészően csekély a gazdasági természetű megállapodásokat megrögzítő agyagoklevelek mellett. A törvények írták elő, hogy minden adásvételt, minden számadást, minden szerződést, házasságkötést, végrendelkezést és örökségátvételt írásba kell foglalni s ezt az írást a megegyező feleknek aláírásukkal meg kell erősíteniök. Az asszír-Babilon ékírás azonban roppant bonyolult valami, több száz írásjele van, melyek hol egész szavakat, hol szótagokat alkotó hangcsoportokat jelöltek. Az emberek többsége nem tudott írni s megállapodásaiban írnokra vagy titkárra szorult. Minden város piacán külön állandó helye volt a közírnoknak. Felszerelése egy nedvesen tartott göröngy agyag és egy hegyes nádíron. Ha ügyfelek érkeztek, a göröngyből mai nyolcadrét nagyságú táblát gyúrt és leírta a megállapodást úgy, ahogy a két fél íróba mondta. Jogérvényessé azonban csak akkor vált, ha a két fél aláírta. Miután nem tudtak írni, elővették a nyakukon lógó gyűszűnagyságú pecsét-hengerüket, melyeken faragott képecskék és írásjelek domborodtak s végiggördítették az agyagon. A táblát aztán a nap tűzén megszáritották, s ha egyszer megkeményedett, ami igen hamar történt, az íráson mitsem lehetett többé változtatni.

A hengerek a legkülönbözőbb anyagból készültek: nemes fémből vagy kőből, elefántcsontból vagy fából, aszerint, hogy tulajdonosa gazdag vagy szegény ember volt. De akár gazdag, akár szegény, akár férfi, akár nő, mindenki nyakán ott lógott fonálra fűzve, mint valami talizmán. Nélküle az ember jogtalan lett volna, érvényes megállapodásokat nem köthetett volna.

A ma ismert hengerek tömege az időszámításunk előtti ókor három különféle évezredéből származik. A legrégebbiek sem kezdetlegesek. Valószínűleg nem is Mezopotámia volt a hazájuk. Újabban egészen ősieknak látszó hieroglifés hengerpecsétet találtak Indiában.

Mindebből az következik, hogy az írásszorosítás gondolatát nem tudjuk születése idejéig nyomon követni. Fonala elvezet négy vagy öt évezred távlatába, s ott eltűnik a történelem-előtti idők homályában. Eredete éppoly ismeretlen, mint az írásé, a nyelvé, a vallásé, a bölcselété, a költészeté s mindazé az ősi szokásé, mely az embert magasabbrendű lényévé avatja. Nincs kezdet...

S mégis csak azt kell mondanunk, az igazi kezdeményező Gutenberg volt. Ő teremtett rendet a régi gondolatok és ipari hagyományok káoszában. Ő szervezte meg a nyomdászatot. Ez nehezebb volt, mint megfelelő eszközöket szerkeszteni. Betűöntő műszere lángeszű találmány, a sajtót is ő alakította át, a lényeges azonban a nyomdai folyamat elgondolása és megrendszabályozása. Aki tisztán látja a célt, aki pontosan tudja, mit akar, az megtalálja szándéka végrehajtásához az eszközöket is.

Nagy terjedelmű kötetek gyors előállítására ő tanította meg a világot. Ma a kelet-ázsiai népek is az ő útmutatása szerint nyomtatnak.

Irodalom. E. Chiera: They wrote on clay. Chicago 1938. - L. Lipin és A. Belov: Az ékírás regénye. Ford. Borzsák István. Bp. 1955, Művelt Nép. (176-177. l.: A könyvnyomtatás kezdetei; 177-179. l.: Pecsétengerek.) - Kéki Béla: Az agyagtábláktól a pergamenkódexig. (A Könyvtáros 1954. 3. sz. 9-11. l.)

Gutenberg. A nyomdászat feltalálásának első emlékűnnepét - a kétszáz éves jubileumot - 1640-ben ülték meg. A német egyetemeken és iskolákban elhangzott ünnepi beszédek és az erre az alkalomra megjelent tanulmányok összefoglalták mindazt, amit abban az időben a nyomdászat rejtélyes eredetéről tudtak. A feltalálás idejére három krónika volt a forrásuk s ezek egyértelműen azt vallották, hogy a nyomdászatot Gutenberg János lovag, mainzi patrícius találta fel 1440-ben. A három krónikás egymástól függetlenül s más-más megbízható tanúkra támaszkodva jegyezte fel ezt az adatot. Az első Eusebius *Chronicon*-ja Velencében jelent meg 1493-ban; humanista kiadója, Matteo Palmieri egészítette ki Eusebius előadását a feltalálóra vonatkozó közléssel. Palmieri sok Olaszországban működő német ősnymodással állt összeköttetésben, többször vállalt náluk korrektori tisztséget s volt alkalma meghallgatni a mesterségük kezdő korából származó emlékezéseiket. Ismerte a leghíresebb velencei ősnymodászt, a francia Nicolaus Jenson, aki mielőtt nyomdász lett, mint a párizsi királyi pénzverde bélyegzőmetszője, VII. Károly király 1458. október 4-én kelt rendelete értelmében elküldetett Mainzba, „messire Jehan Guthemberg chevalier”-hoz, hogy hírt hozzon arról az új művészetről, mellyel Gutenberg állítólag toll és tinta nélkül, bélyegzők és betűöntvények segítségével könyveket tud előállítani.

A másik az 1499-ben Kölnben megjelent *Cronika van der hilliger Stat Coellen*. Egész fejezetet szentel a nyomdászat kezdő korának, s ebben név szerint is megnevezi azt a kortársat, akinek adatait köszöni. Ez pedig szavahihető ember, Köln első nyomdájának gazdája, Ulricus Zell, az erfurti egyetem magistere, aki maga is Mainzban tanulta meg a könyvsokszorosítás új titkait, s aki még Gutenberg életében, 1464-ben rendezte be kölni műhelyét.

A harmadik Jacobus Wimpfeling *Epitome rerum Germanicarum*-a (Strassburg 1505). Palmieri és Zell a feltalálás helyéül Mainzot jelölte meg, azonban a Strassburgban élő Wimpfeling szerint „Gutenberg 1440-ben Strassburgban találta fel a könyvnyomtatást; innen ment Mainzba, hol a találmányt tökéletesítette.” Ha a feltalálás személyére és idejére vonatkozólag el is fogadnók e három egybehangzó s mástól meg nem cáfolt adatot, a feltalálás helye tekintetében Wimpfelingnek kell igazat adnunk. Mert a 19. század folyamán feltárt egykorú oklevelek tanúsága szerint Gutenberg 1436-tól 1444-ig valóban Strassburgban élt, ott tényleg volt sajtója, vásárolt papírt, hártát meg betűöntéshez szükséges ólmot. Wimpfeling egyébként is hitelt érdemlő tudós, sok ősnymodással élt barátságban s gyakran járt Mainzban. 1507-ben, kéziratban fennmaradt munkát írt a nyomdászat művészetéről s ebben sajnálkozva említi, hogy magával a feltalálóval már nem ismerkedhetett meg, mert még csak 18 éves volt, mikor Gutenberg 1468-ban, mint megvakult aggastyán meghalt.

Gutenbergről és találmányáról e három tanún kívül még sok korabeli szerző emlékezik meg. Az 1462-ben írt mainzi krónika szerint ő, a város legrégibb nyomdásza, nyomtatta Diether érseknek Nassaui Adolf ellen írt röpiratait és plakátjait. 1468-ban, három hónappal Gutenberg halála után Johannes Font nyomdai korrektor a Mainzban Schöffernél megjelent Justiniani kötetében epigrammát közölt, melyben az első két nyomdászt, a két mainzi Jánost, Gutenberget és Fustot, valamint a később hozzájuk csatlakozott Pétert (Schöffert) dicsőítette. A hetvenes évektől fogva már a külföldön is tudják, hogy Gutenberg a feltaláló. Az első franciaországi nyomdát Guillaume Fichet, a párizsi egyetem tanára alapította három német nyomdász közreműködésével s e nyomda első termékének (Gasparinus Barzizius: *De orthographia*. Párizs 1470) előszavában ő mondja, hogy egy bizonyos Johannes Bonomontanus (latinosan Gutenberg helyett) eszelte ki Mainz környékén, miként lehet könyveket kalamus vagy penna helyett ércbetűkkel előállítani, mégpedig igen gyorsan és szép köntösben. 1474-ben a római orvos-nyomdász, Philippus de Lignamine egyik kiadványában (Riccobaldus: *Chronica summorum pontificum*) elmondja, hogy először Gutenberg Strassburgban, majd Fust Mainzban, Mentelin Strassburgban, Sweynheym és Pannartz, továbbá Han Rómában naponta

300 levelet (azaz 600 oldalt) szokott nyomtatni. A nyomdászatnak ezt a teljesítőképességét azóta a nyomdászok és korrektorok kiadványaik záró soraiban mint a kor legnagyobb vívmányát, történetírók pedig a haladás mértékeként újra meg újra emlegetik. „A strassburgi Gutenberg - írja Baptista Fulgosus - egyetlen napon többet nyomtatott, mint amennyit a kéziratmásoló egy egész éven át írni tudott.” Conradus Celtes humanista az ingolstadti egyetemen tartott bemutatkozó beszédében arról elmélkedett, hogy a tudományos szellem és gyors széles elterjedése a nyomdászat bámulatos termékenységének köszönhető. Ugyanez a gondolat lelkesítette a heidelbergi egyetem két tanárát, mikor 1494-ben Gutenberg emlékeztére ódát írtak. Egyik beszédében Luther is hangoztatta, hogy a reformáció aligha tudna győzni a mindenfelé oly gyorsan s annyi példányban elterjedő nyomtatott írás nélkül. S ez így is volt: hiszen a nyomdászat első 60 esztendejéből (1500-ig) már több mint 40 000 különféle kiadvány maradt ránk s ezekből több mint félmillió példányt még ma is őriznek a közkönyvtárak. Pedig mennyi pusztult el öt század zivataraiiban! Az ősnyomtatványkutatók számítása szerint a 15. században körülbelül 20 millió példány kerülhetett ki a sajtók alól.

A 16. században Gutenberget csakhamar elfelejtették. Egyre kevesebben álltak meg viharvert mainzi emléktáblája előtt, melyet 1504-ben egyik hódolója és távoli rokona emelt. A század vége felé Franciaországban (A. Thevet: *Vies et portraits des hommes illustres*. Párizs 1584) megjelent a feltaláló rézmetszetes arcképe, mely azóta is mintául szolgált a közismert Gutenberg ábrázolásoknak. De mennyi félreértést árul el ez a kép: hosszú szakállal, kucsával és kaftánban, a zsidó kereskedők barokk-kori viseletében mutatja be a reneszánsz kori lovagot, aki az akkori divat szerint bizonyára borotvált képű volt.

Feltaláló hírét átruházták másokra. Schöffer fia egyes nyomtatványai záró soraiban még Gutenberget nevezi a nyomdászok ősenek, de utóda, Ivo Schöffer, családja fényének öregbítésére dédapját, Fustot teszi meg feltalálónak. Mások is maguknak követelték a dicsőséget, különösen a városok, Harlem, Brügge, Feltre versengtek az elsőségért. Az 1640-es jubileum alkalmára megjelent vitairatok szerzői, kétségbe vonva a 15. századi tanúk vallomásait, zajosan szálltak síkra, ki-ki a pártállása szerint, Mentelin, Eggestein, Fust vagy Schöffer mellett. Kétkedésük oka az volt, hogy Gutenberg nem nevezte meg könyvei záró soraiban, az ún. kolofonokban sem a maga nevét, sem kiadványainak nyomtatási helyét és idejét, amint Fusttól és Schöffertől kezdve a nyomdászok tenni szokták. Gutenbergnek egyetlen nyomtatványa sem volt ismeretes, míg a többiek tevékenységét hiteles kolofonokkal ellátott kiadások hirdették.

Száz évvel később sem volt másként. Az 1740. évi háromszázados emlékűnnep idején jelent meg az angol Michael Maittaire több mint 7000 ősnyomtatvány címét közlő nagy bibliográfiájának záróköteté s ő sem ismer olyan könyvet, mely Gutenberg műhelyében készülhetett. Tudomása szerint a legrégebb nyomtatott könyv Fust és Schöffer 1457-ben megjelent Psalteriuma. Történeti bevezetésében számba veszi a régi tanúkat, a kortársak vallomásait s azokat az akkor valóban ismert ősnyomtatványokkal egybevetve arra a mesészerű következtetésre jut, hogy Gutenberg, Fust és Schöffer közösen találták fel a nyomtatást Mainzban, de aztán összevesztek, elváltak, segédek szétszéledtek s a szélrózsa minden irányában elterjesztették az új művészetet. Gutenberg az összekülönbözés után elköltözött Strassburgba, majd Harlemba, s végül - pénze fogytán - Oxfordba ment, ahol az angolokat is megtanította könyveket nyomtatni.

Nem csoda, hogy az ismeretek ilyen állásában Németország irodalmi és tudományos életének akkori vezére, J. Chr. Gottsched a lipcsei ünnepélyen tartott beszédében Fustot és Schöffert magasztalta, mint feltalálókat s Gutenberget egyszerű inasukká fokozta le.

De alig hogy elmúltak a harmadik százados jubileum ünnepségei, új igazság kezdett derengeni. Köhler göttingai egyetemi tanár 1741-ben kiadta Gutenberg és Fust porének jegyzőkönyvét (*Ehrenrettung Gutenbergs*) s azóta ismét Gutenberget tekintik a feltalálónak. A nyomdák igazgatói szobájának díszítésére megfestették arcképét - hosszú szakállal és kaftánban - és számtalan példányban kifaragták mellszobrát, hogy a nyomdák kapui fölött védszent legyen. A bibliográfusok most már minden különösen régiesnek látszó kolofontalan nyomtatványra ráfognak, hogy Gutenberg terméke. S mire megérkezett a négyszáz éves jubileum, Gutenberg a szépirodalomnak is romantikus hőse lett. Victor Hugo a *Notre Dame de Paris*-ban a világtörténelem legnagyobb eseményét látja találmányában. Birch-Pfeiffer a félreismert Gutenbergről ír színdarabot s ezt a pesti német színházban is előadják. Vörösmartynak pedig komor borúlátással az emberiséget nem tartotta még elég érettnek Gutenberg nagyságának megértésére. Megrázó költemény:

A Guttenberg-albumba

Majd ha kifárad az éj s hazug álmok papjai szűnnek
S a kitörő napfény nem teremt áltudományt;
Majd ha kihull a kard az erőszak durva kezéből
S a szent béke korát nem czudarítja gyilok;
Majd ha baromból s ördögből a népszaroló dús
S a nyomorú pór nép emberiségre javul;
Majd ha világosság terjed ki keletre nyugatról
És áldozni tudó szív nemesíti az ész;
Majd ha tanácsot tart a föld népsége magával
És eget ostromló hangokon összekiált,
S a zajból egy szó válik ki dörögve: IGAZSÁG!
S e rég várt követét végre leküldi az ég:
Az lesz csak méltó diadal számodra, nevedhez
Méltó emlékjelt akkoron ad a világ.

A 19. század első fele azonban nemcsak a szépirodalomban, hanem a tudományban is a romantika kora. Megható feltevések nyomán ekkor terjednek el a nyomdászattörténetekben még ma is gyakran felbukkanó legendák. Fővonásuk az érzelgősség. Szerintük a balsors üldözte félreismert lángész kispolgári körülmények közt lobogó idealizmussal és törhetetlen szorgalommal bibelődött találmányával, de a kapitalizmus lelketlenül kizsákmányolta, a faustus arcú Fust kifosztotta, szegénységbe taszította, úgyhogy végül mások kegyelemkenyerén kellett tengődnie. Működésének örök emlékei két hatalmas bibliakiadás - a háromkötetes s laponként 36 soros, valamint a kétkötetes és laponként 42 soros Biblia -, továbbá számos tankönyv (Donatus), kalendárium, népkönyv, 2 búcsúlevél, egy nagy latin szótár (Catholicon), pápai bulla, sőt bizonyos tekintetben Fust és Schöffler híres Psalteriuma, mert ennek betűit ellopták tőle.

Száz év sem volt elegendő, hogy ezek a feltevések, melyekre kézzelfogható bizonyíték nincsen, oszladozzanak. E hosszú idő alatt könyvtárra menő részlettanulmányok jelentek meg, de ténymegállapításaik csak igen lassan hatottak. Pedig ugyancsak érdekes anyag gyűlt bennük össze. Itt van mindenekelőtt az a közel félszáz egykorú oklevél, mely, mint megannyi kilométerkő az országút mentén, kicövekeli Gutenberg életpályájának állomásait és fordulót. Látjuk bennük, amint körülbelül 30 éves koráig Mainzban a vagyonos városi nemesek gondtalan életét éli. Mikor aztán a nemesek és a céhek a város uralmáért folyó versengésben összecsapnak, és a céhek győznek, Gutenberg száműzetésbe megy, ahol ezentúl találékony-

ságából kell élnie. S jól megél belőle. Az 1436 és 1444 közti strassburgi okmányokban szerelméről, boráról, virtuskodásairól, merész vállalkozásairól és adósságairól esik szó. Enne zur Ysernen Türe, a strassburgi patrícius kisasszony beperli házassági ígéret megszegése miatt. (Sok Gutenberg-regény témája.) Feltűnően nagy a borfogyasztási adója. A Strassburgba látogató mainzi főjegyzőt lefoghatja, mert Mainz városa tartozik neki, de a strassburgi tanácsurak kérésére kézlegyintéssel ismét szabadlábra helyeztetni. Valamilyen cipész mestert, aki Enne kisasszonnyal kapcsolatban megjegyzésekre merészkedett, lehord a sárga földig. Részvénytársaságfélét alakít, - ő a feje. Periratokból kiderül, hogy sok mindenféle kézügyességgel foglalkozik: gyémántot csiszol, tükröt gyárt, sajtót ácsoltat, papírt és ólmot vásárol, Dünne aranyműves pedig „nyomtatáshoz szükséges eszközöket” (betűbélyegzőket?) készít rendelésére. A tanúk hatalmas összegekről vallanak: a Dritzehn András által a részvénytársaságba befektetett 500 forintból abban az időben 60 hizott marhát, vagy 100 hold búzaföldet, vagy 5 jó strassburgi városi házat lehetett volna vásárolni. S Dritzehnen kívül más pénzszállító tagjai is voltak a részvénytársaságnak. Magának Gutenbergnek tőkéje nem lehetett, mert kölcsönöket vesz fel a káptalan pénztárából. 1440 után 4 évre eltűnik. Ez időben szerepel Luzernban és Avignonban a rejtélyes Procopius Waldfoghel Prágából, aki találkozott Gutenberg strassburgi üzlettársaival vagy azok rokonaival, s aki Avignonban a „mesterséges írás művészetét” kezdi tanítani. 1448-tól 1468-ig mainzi oklevelek szólnak Gutenbergről. Adósságokat csinál, előbb egyik rokonánál, majd Fustnál, aki 1455-ben per útján 2060 aranyforintot követel tőle. A perben későbbi híres nyomdászok, Bazel és Nürnberg első könyvnyomtatói, Gutenberg mellett tanúskodnak, Schöffler pedig Fust mellett. Az ítéletet nem ismerjük. A hatvanas években az immár aggastyán Gutenberget a mainzi hercegek udvari emberévé nevezi ki s nagy tiszteletben, adómentességben és ellátásban részesíti. Nyomdai felszerelése (egészében-e vagy maradványaiban?) tulajdonában maradt: hagyatékából dr. Conradus Humery városi tanácsos és tudós humanista öröklí.

Ennyit tudunk meg az oklevelekből.

Náluk is fontosabbak a bibliográfiai tanulmányok. Igyekeznek megállapítani, melyek azok az ősnymtatványok, melyeket maga Gutenberg nyomtatott. Miután kiadványait nem záradékolta, ma sem föltétlenül bizonyos, mi származott tőle. A bibliográfusok mindenekelőtt a különösen réginek látszó keltezetlen nyomtatványok technikáját határozták meg, s összehasonlítások révén kiválasztották közülük azokat, melyekben a többi ismert ősnymdásznál elő nem forduló sajátságok mutatkoznak. Ezzel a kizáró módszerrel sikerült elkülöníteniök 35-40 olyan nyomtatványt, melynek közös és másoktól megkülönböztető tulajdonságuk az ún. csatlakozó formák rendszere. Az ugyanazt a hangot jelölő betűk többféle alakban fordulnak benne elő, aszerint, hogy a szó elején, közepén vagy végén állnak s hogy sorkezdők-e vagy sorzárók. Művészi elgondolás volt, kéziratyszerű jelleget adott a nyomtatványoknak, de már Gutenberg tanítványai és volt mainzi alkalmazottai - Ruppel Bazelben, Kefer Nürnbergben, Schöffler Mainzban -, önállósulásuk után nem követték, sőt kolofonjaikban már büszkélkedtek, hogy munkáik nem kéziratok, nem tollal és tintával készültek, hanem nyomtatványok, az új művészet, a tipográfia termékei, s így nem is volt rá okuk, hogy kéziratoknak tüntessék fel őket és a kódexek írásmódját utánozzák fölöslegesen bő és drága betűgazdagsággal.

Wimpfelingnek azt a kijelentését, hogy Gutenberg Mainzban „tökéletesítette” a Strassburgban feltalált nyomdászatot, úgy értelmezik, hogy Mainzban jobb betűtípusokat készített. A többi eszközben ugyanis nem látszik változtatás. S valóban, Gutenbergnek legalább kétféle típusa volt Mainzban, (a romantikus hagyományok pártján álló bibliográfusok szerint négy- vagy ennél is többféle). Legrégibb a nagyalakú és már Strassburgban is használt Donatus-típus, mely Donatus latin nyelvtanának 25 különféle kiadásában, egy német nyelvű népkönyvben, latin és német kalendáriumokban, csupa aprónymtatványban, - és sajátságos módon az óriási,

1768 oldal terjedelmű 36 soros Bibliában fordul elő. Ilyen nagyalakú betűkkel nehéz volt a sorokat ugyanazon, a margót a szövegtől elválasztó képzeletbeli függőleges vonalon zárni. Ezért volt szükség kisebb alakúra, mint a 42 soros Biblia típusára, mellyel rövidítések (abbreviaturák) alkalmazásával tökéletes sorzárast lehetett elérni.

A 36 soros Bibliában a csatlakozó formák - bár megvannak - nem alkalmazkodnak gutenbergi elgondolással és következetességgel a szomszédaikhoz, sem pedig a sorban elfoglalt helyzetükhöz. Ez a biblia, melynek terjedelméhez ez a nagyalakú típus sehogyan sem illik, nem lehetett Gutenberg nyomtatványa. Dziatzko egyik sajtóhibájából megállapította, hogy - bár betűi Gutenberg őstípusai - csak a 42 soros Biblia után jelenhetett meg s annak utánnyomata. Ezekkel az őstípusokkal 1460-tól 1464-ig Pfister Albert 9 könyvet nyomtatott Bambergben. A 36 soros Biblia példányainak túlnyomó része a bambergi egyházmegye könyvtáraiból került elő. Tízféle vízjegyű papírra nyomtatott, de ezek a vízjegyek mainzi és Mainz környéki nyomtatványokban és oklevelekben nem fordulnak elő, viszont Bamberg és környéke kézírataiban gyakoriak. A 36 soros Biblia helypazarló típusai miatt igen költséges nyomtatvány volt, melynek 3 vastag kötetét csak igen vagyonos ember nyomathatta. Ez a gazdag főúr Bamberg püspöke lehetett, ki titkára, Pfister Albert klerikus által megvásároltatta Gutenberg használaton kívül helyezett betűit s nyomatta velük az egyáltalán nem szép 36 soros Bibliát egyházmegyeje parókiái és kolostorai számára.

A Catholicon és a misszálék szintén nem lehetnek Gutenberg termékei, mert nyoma sincs bennük a csatlakozó formák rendszerének.

A búcsúlevelek nyomdai származása is kétes. Az egyikben vannak csatlakozó formák, a másikon nincsenek. Amelyikben megvannak, annak a típusa nem méltó Gutenberghez; vagy legalábbis stílusban elüt az övétől.

Sok a találgatás. Hiszen még az is csak - bár szinte bizonyossáig valószínű - feltevés, hogy a csatlakozó rendszer Gutenberg jellegzetes sajátossága.

A lehetőségek körének szűkítését a részlettanulmányok egy harmadik csoportja kísérelte meg, mely Gutenberg nyomdatechnikáját igyekszik felderíteni. Szerzőik egyetértének abban, hogy legfontosabb találmánya a betűöntő készülék, mely az egyforma magas és az oldalaikon simára csiszolt szárú betűk nagy számban való gyors előállításával a szedést tette lehetővé. A nyomás műveletét a punktúrákkal könnyítette meg: 2-3 tüvel a papírt a sajtófödőre erősítette s ezzel az egyszerű ötlettel a kétoldalú nyomás kifogástalanságát biztosította. (Keleten és általában Gutenberg előtt a papírnak csak egyik oldalára nyomtak.) Gutenbergnél, aki a sokszorosításban a papírlevél hátlapját is felhasználta, a két oldal sorai pontosan fedik egymást.

Eszközeit - a betűöntő műszert, sajtót, festéket, festékező labdát, patricát és matricát, punktúrát -, valamint mindezek kezelését (öntést, juszálást, betűfémek válogatását és vegyítését, hasábeosztást, egyengetést, rámakezelést, regisztert) irodalmunkban részletesen Novák László írja le nyomdászattörténetében (I. könyv 75-77. 1. és IV. könyv 76-84. 1.).

A részlettanulmányok negyedik csoportja a gazdaságtörténeti adatokat elemzi. Megállapítja, hogy Gutenberg nyomdájának igen jövedelmező vállalkozásnak kellett lennie. Dritzehn, strassburgi társa, aki egész vagyonát, atyai örökségét zálogosította el, hogy részt vehessen a részvénytársaságban, azzal biztatta a ráeső munkában késő éjjel is segédkező rokonát, ha szorgalmasak, a befektetett 500 forintot a neki járó részesedésből egy éven belül visszakapják. A modern szakértők elfogadják ezt a mérész számítást. Aelius Donatus nyelvtana az egész középkoron át a legkeresettebb iskolakönyv volt, ezer meg ezer tanodában megszámlálhatatlan diák magolta, a 24-28 lap terjedelmű könyvecskét szüntelenül másolták, s nem volt könyv, melynek sokszorosítása jobb üzletnek látszott volna ennél. Kelendősege meg kis

terjedelme miatt szinte hivatva volt rá, hogy az európai nyomdászat vele kezdje meg első kísérleteit. Négy hét alatt ki lehetett szedni és korrigálni, ha pedig Dritzehn a ráeső részesedés számlájára 280 munkanapon naponta 90 oldalt nyomtatott, egy év alatt 1000 példányt vethetett piacra. A kéziratos Donatusok darabjának ára 10 garas, azaz fél forint volt. Ha a maga ezer példányát ezen az áron eladja (- a sokszorosítás titkát esküvel őrizték -), egy év alatt visszaszerzi az 500 forintját. Egyetlen garassal magasabb ár már 50 frt (10%) nyereséget biztosított.

Még nagyobb sikert aratott Gutenberg a 42 soros Bibliával. A 15. század végén mai párizsi példányért, az ún. Mazarin-bibliáért 100 aranyforintot fizettek. Schwenke a papírpéldányok vízjegyeinek fekvéséből kiszámította, hogy azokból 120-at (240 kötetet) nyomtak, de rajtuk kívül ismeretlen számú hártypéldányt is. Ha papírpéldányát 40 forintért és mondjuk 50 hártypéldányát rubrikátlanul 50 forintért adta, a kiadás 7300 forintot jövedelmezett, Fust befektetett tőkéjének közel 400 százalékát, s ez esetben kettőjük tiszta nyeresége - Fust 460 forintnyi kamatjának leszámítása után - 5240 forint, vagyis több mint 250 százalék. A példányok rövidesen elfogytak, mert e jó üzlet felismerése után sorjában nyílnak új nyomdák s 6 év alatt (1462-ig) nem kevesebb, mint 4 új hatalmas bibliakiadás követi, 1500-ig pedig (44 év alatt) 100 latin és 14 német nyelvű bibliát nyomtattak. Az egyház eléggé gazdag volt, hogy papjai és szerzetesei elláthassák magukat bibliákkal.

A bibliográfusok vizsgálata a 42 soros Bibliában 6 szedésrészletet különböztetett meg. Négy szedésrészlettel s laponként 40 sorral kezdték, majd a sorok számát előbb 41-re, aztán 42-re növelték s utóbb megszorodott a szedésrészletek száma is. A sorok növelése a papírral és hártypéldányával való takarékoskodás kedvéért történhetett, a szedésrészleteké pedig a munka gyorsítása és a példányszám emelése kedvéért. Thiel azt véli, a 6 szedésrészletből nem szabad ugyanannyi sajtóra s ennek megfelelően 18 főnyi személyzetre következtetnünk, miután ez a nagyobb helyiség és a munkások bére miatt nem lett volna gazdaságos. Valószínűbbnek gondolja, hogy csak 3 sajtót s mindegyik mellett 2-2 szedőt működtetett Gutenberg. A szedők egy-egy oldal kiszedése után, mint nyomtatók folytatták munkájukat, s ez esetben az egész személyzet mindössze 6 fő.

Schwenke véleménye szerint Gutenberg a Fusttól kapott pénzre körülbelül 1000 forintot ráfizetett, de ezt az összeget bőségesen behozta, amikor ugyanazzal a berendezéssel és munkaerővel számos iskolakönyvet, naptárt, népkönyvet s egyéb aprónyomtatványt, pl. imákat sokszorosított s ezeket gyerkőcökkel a templomok előtt, s a vásárokon árultatta. Üzemének fenntartása bizonyára többbe került, mint eszközeinek, szerszámainak, berendezési tárgyainak beszerzése. Hiszen a Biblia minden egyes papírpéldánya egy-egy teljes rizsmát fogyasztott, 5-5 forint árban. Minden egyes hártypéldánya 170 birka bőrébe, 50 hártypéldány 8500 juh, hatalmas nyájak életébe került. A kiadáshoz felhasznált papír és hártypéldány együttes ára meghaladta az 1000 forintot. A 6 szedő és nyomtató ötévi bére (mert a Biblián öt évig dolgoztak) körülbelül 300 forint. De amint anyagi sikeréből láttuk, mindezeket a kiadásokat érdemes volt vállalni.

Az ötszázadik évforduló jubileumi ünnepeinek előestéjén R. Thiel felszámolta a régi érzelmős legendákat. Gazdaságtörténeti és jogi elemzéssel bebizonyította, hogy Gutenbergnek csalódásokra nem volt oka. Fust nem fosztotta ki, s a 42 soros Biblia mindkettőnek jelentős nyereséget hozott.

Ma egészen másnak látjuk Gutenberget, mint 20 évvel azelőtt. Lángeszű, következetes, művészi érzésű és könnyed fellépésű ember. Elsősorban nagyszerű szervező. A nyomdászat bonyolult ügymenetéből kéz a kézbe dolgozó folyómunkát csinált, melyben a munkaórák idején egyetlen perc sem vész kárba s munkás nem áll tétlenül.

Ügyes pénzmozgósító, kitűnő rábeszélő, aki üzlettársai lelki szeme elé aranybányákat, bombaüzleteket tud varázsolni. Arra igézi őket, hogy a berendezés árának és az üzemköltségeknek előlegezésén kívül magas és csak a saját személyét illető jutalékokat fizessenek neki: Dritzehn 125 forintot, Fust tekintélyes évdíjat. Munkatársait külön tandíj fejében tanítja meg ipara fogásaira. Nagyigényű ember. A közös vállalkozásokhoz ő adja az eszmét, kitűzi a célt, megszervezi a munkát, adja találmányai remek ötleteit, vezeti kivitelezésüket, de ő maga nem vesz részt a fizikai munkában. Sajtóját tervrajzai szerint asztalossal ácsoltatja, betűbélyegzőit aranyművessel véseti.

Finom szimatú kiadó. A Donatus és a Biblia mellett számos népkönyvet termel. Úgy látszik minden újévre adott ki naptárt, s a fennmaradtak mind tartalmukban, mind külsejükben változatosan eltérnek egymástól. Az 1448. évi egyszerű falinaptár; 1455-ből való a füzet alakú *Türkenkalender*, a legrégebbi nyomtatvány, melyben Magyarországról szó esik. (December hónap alatt egy 1454. okt. 24-én kelt és dec. 6-án Frankfurtba érkezett hírt közöl, mely szerint a törökök Magyarország határán vereséget szenvedtek.) A török veszedelem elleni propagandát szolgálja, - volt érzéke az aktualitások iránt. 1456. évi naptára, a *Cisianus* apró csízió, az 1457-re szóló pedig latin orvosi falikalendárium, mely jelzi mindazokat a napokat, melyeken a magas vérnyomás elhárítására tanácsos eret vágatni, vagy hashajtókat nyelni.

Társadalmilag csak a nemes családokkal érintkezett, munkatársaiban csupán szolgákat látott. Üzlettársaival szemben is megőrizte független intézkedési jogát. Fust hatévi társulás után is avatatlan nyomdai dolgokban s nem volt beleszólása pénze felhasználásába sem.

Amikor Gutenberg 1456-ban elérte életcélját, a Biblia kiadását, visszavonul a nyomdai munkák vezetésétől s hátralevő éveiben a Biblia példányainak távoli könyvpiacokra való szállítását, és eladását szervezi meg.

Irodalom. R. Thiel: Kritische Gutenbergstudien. (Gutenberg-Jahrbuch 1939, 62-86. l.) - A. Ruppel: Johann Gutenberg. 2. Aufl. Mainz, 1947. - Gutenberg. Bp. 1940. (Hetedik Hungária-könyv.) - F. Geldner: Zum neuesten Stand der Gutenberg-Forschung. (Historisches Jahrbuch der Görres-Gesellschaft 76. Jahrg. 1957. München-Freiburg, 147-161. l.) - O. W. Fuhrmann: Über die Anflagenhöhe der ersten Drucke. Mainz 1954.

A nyomdászat elterjedése. Ugyanakkor, amikor a Gutenbergre vonatkozó mainzi források elapadnak, 1457-ben, egy másik nyomda nyílik meg, Fusté és Schöfféré, Fust házában, s kiadja a gyönyörű Psalteriumot, remekül metszett nagyalakú betűkkel, nyomtatott vörös rubrumjelekkel és két színben nyomtatott iniciálékkal. Ez már egészen más stílus, mint Gutenbergé: a csatlakozó formák eltűnnek s a könyv végén büszke kolofon hirdeti, hogy „e zsoltárkönyvet Isten dicsőségére Fust János mainzi polgár és gersheimi Schöffér Péter nagy szorgalommal és a könyvnyomtatás lángeszű találmányának segítségével a toll bárminő igénybevétele nélkül fejezte be az 1457. esztendőben, Mária mennybemenetele ünnepének előestjén.” Az első, impresszumában datált könyv.

A nyomdászat, íme, már nem szorul rá a kézirat-rubrikátorok és illuminátorok közreműködésére. 1462-ben Fusték új (Pfister és Mentelin után negyedik) kiadásban jelentetik meg a bibliát s ennek záró sorai alatt nyomdászjelvényüket, a két nyomdász egyesített pajzsos címerét közölték. Kifüggesztették nyomdaházuk kapuja fölé is. Dehogy gondoltak ők arra (amit a legenda Fustról mesélt), hogy könyveiket gyanútlan vevőknek kéziratként árusítsák. A nyomtatvány, mint újdonság hódította meg a vásárlókat s a nyomdászoknak volt rá gondjuk, hogy kiadványaik szépségükkel is meglepjék az olvasóközönséget.

A Gutenberg-nyomda legényei elszéledtek, maguk állítottak nyomdákat, s az ő munkásaik megint tovább terjesztették a könyvelőállítás új módját, mely nemcsak ipar, hanem művészet számba ment. Eleinte Mainztól felfelé és lefelé, a Rajna vidéki nagyvárosokban telepedtek meg, 1457-ben Bambergben, 1458-ban Strassburgban, aztán Kölnben, hol a napi igények, az egyetemi hallgatók szolgálatába állnak s kisnegyedre 16-24 oldalas nyomtatványokban az egyetemi tanárok előadásait adják ki. 1462-ben ismeretlen német vándor nyomdász Bécsből jövet (az 1462-re kiadott kalendáriuma a bécsi meridián időszámítását követi) Olaszországban a Po és Arno között olasz nyelven Krisztus szenvedéséről verses elbeszélést nyomtat. E vándor nyomdász táskájában matricákat és öntőműszert vitt magával, s ha valamelyik kolostorban megállapodott, egyszerű fasajtót készített s nekilátott munkájának. 1464-ben a subiacoi bencés klostor apátja, Turrecremata bíbornok fogadott be két német nyomdászt, a mainzi Sweynheymot és a prágai Pannartzot. Néhány évvel később Olaszországban már több a nyomda, mint Németországban.

Mestereik eleinte mindenütt németek. Csak 1470-ben tűnik fel az első nem német nyomdász, a francia N. Jenson, Velencében. Magában Franciaországban, ugyanebben az esztendőben három német létesíti az első nyomdát Párizsban.

Az ősnymondászok sokoldalú humanista műveltségű férfiak, némelyike, mint Regiomontanus, még ma is, miként a maga korában, világhírű tudós. Kifogástalanul tudnak latinul, az akkori bonyolult, rövidítésekkel és szíglákkal túlterhelt helyesírást nemcsak ismerik, hanem meg is javítják. Irodalmi ismereteik vetekszenek nyomdatechnikai jártasságukkal. Nagyra is tartották őket, a művészekhez hasonló megbecsülésben részesültek, a fejedelmek ténykedésüket privilégiumokkal biztosították, az egyetemek a székhelyükön működő nyomdászokat kebelükbe tartozóknak tekintették. Sok helyen a kolostorok scripturariumai nyomdává alakulnak át. Subiacóban, Augsбургban, Erfurtban a bencéseknek, Cinnán a cisztercieknek, Schussenriedben a premonstreieknek, Nürnbergben az ágostonrendieknek, Észak-Németország és Hollandia több városában a közös élet testvérei rendjének nyílik nyomdája.

Megalakulnak az első tipográfiai nagyüzemek: Schöffere Mainzban, Sweynheym és Pannartzé Rómában, Kobergeré Nürnbergben (24 sajtóval és kerek 100 főnyi személyzettel dolgozott), kiket Augsбургban Ratdolt, Velencében pedig egész sor nagytőkés nyomdász követ, köztük - a század végén - a leghíresebb, Aldus Manutius.

Az ősnymondászok eleinte a székhelyükön szokásos kódexírást utánozták latin könyvekben, Németországban Gutenberg és Hollandiában Coster példájára a gótikus textúrát, Olaszországban a bolognai egyetem kerekded rotundáját, nemzeti nyelvű szövegekhez Németországban, Hollandiában, Franciaországban, majd nyomukban, Angliában a gótikus folyóírásból kifejlett cikornyás bastardát, Olaszországban pedig a reneszánsz könyvírást, az antiquát választották. De az antiqua csakhamar nemcsak az olasz nyelvű szövegek, hanem a római klasszikusok és latin humanisták írásainak a típusa is lesz. Már 1464-ben jelentkezik, - sajátágosképpen először Strassburgban, Adolf Ruschnál. A következő évben Sweynheym és Pannartz vele kezdi subiacoi működését, s ezentúl Olaszország az igazi hazája. A típusfajok hamarosan átlépik honuk határait, vándorolni kezdenek, s a szövegek tartalmához igazodnak. Az 1470-es évek végén már általános szokás, hogy a liturgiai munkákat textúrával, a latin nyelvű tudományos könyveket rotundával nyomják, míg az antiqua megmarad a latin szépirodalmi és humanista, valamint az olasz nyelvű szövegeknek, a bastarda pedig a többi nemzeti - német, francia, holland stb. nyelvnek. A bastarda azonban nem jutott délebbre, az antiqua nem jutott északra a Párizs-Köln-Bécs-Buda vonalánál.

A címlap az 1470-es évtized második felében kezd - még soká csak szórványosan - jelentkezni. A szennylevélből fejlődött ki, mely a régi könyvek első - még gyakran ezentúl is meztelen maradó - szövegoldalát védte. Regiomontanus kalendárium 1476-ban már képpel is díszítette címlapját.

A levél- és lapszámozás csak a század végén válik szokásossá. Helyette a könyvet alkotó füzetek betűszignatúrás rendszere dívik, melyben a leveleket a füzeteken belül sorsámozzák (pl. a1, a2, a3, ... b1, b2, b3 stb., amikor is a betű jelenti a füzetet, a szám pedig a füzet egyes leveleit). Egyik lapról vagy levélről a másikra az őrszó (custos) vezette át - nem az olvasót, hanem a könyvkötőt.

A kódex miniátorát a nyomtatványban a fametsző helyettesíti. A nyomdász a szedés közé helyezte el a kifaragott fatáblákat, s a szöveget meg a képet egyszerre nyomtatta le. A fametszők nemcsak a képillusztrációt szolgáltatták, hanem az iniciálékat is készítették. De miként a kolostorok sem rendelkeztek mindig miniálókkal, a nyomdász, miként a kódex-másoló, néha kénytelen volt üresen hagyni az iniciálé helyét, hogy a könyv vásárlója maga festesse be utólag a szép színes kezdőbetűket. Hogy tévedés ne essék, a betűt az iniciálé helyén legkisebb megfelelő nyomdabetűjével jelezte.

Az ősnymtatványok tartalmukban is eltávolodtak a kódextől. Nem mintha a kódexek még sokat olvasott szövegei, pl. a biblia, az egyházatyák és a skolasztikusok írásai, a római és görög klasszikusok, a jogi meg arab orvostudományi munkák, egyre újabb nyomtatott kiadásokban meg nem jelentek volna. De a könyvnyomtatók ezen felül készséggel felkarolták és terjesztették a korszerű irodalmat, az élő szerzők munkáit is. Élénken kaptak az aktualitásokon. A konstanci és bázeli zsinatok decretumai, a résztvevők tractatumai, vitairatok az akkori problémákról, mint a schizmáról, a huszitizmusról, a görög egyházzal való unióról, egymásután kerültek ki a sajtó alól. A törökök előnyomulásáról apróbb hírközlő füzetek értesítették a közönséget. Az ellenség jellemét egy csomó *Tractatus de Turcis* rajzolja meg. Újságjaink előfutáraként rölapok számolnak be a különféle hadmozdulatokról. Ilyen újságlapokat Fust & Schöffer a mainzi érsek és ellenérsek 1461-1462. évi háborúskodásáról ad ki s egyúttal a hadviselő felek nyilvános hirdetményeinek a kinyomtatását is vállalja. Az 1470-es évek pestiséről annyi nyomtatvány jelent meg a dögvész válságos éve alatt, hogy pusztán a pestis-iratok szaporodásából és apadásából is látjuk, mikor erősödött s mikor enyhült a járvány. Ugyanez áll a szifiliszre is. Miután Columbus 1493 februárjában hazatért Amerikából, még ugyanabban az évben, Rómában és Barcelonában nyomtatásban jelenik meg beszámolója, 1494-ben további két kiadásban, Bázelen s a következő három évben Párizsban, Antwerpenben, Strassburgban is.

A kiadások példányszáma egyre emelkedett. Sweynheym és Pannartz 1472-ben IV. Sixtus pápa támogatását kérve, felsorolja hétévi munkásságuk 28 nyomtatványát, mely egyenként átlag 275, összesen pedig 12 475 példányban jelent meg. 1471-ben Wendelinus de Spira Velencében Panormitanus Decretaliáinak hatalmas kötetét 1000 példányban veti piacra. A következő évtized végén Mathias Moravus Nápolyban Caracciolus beszédeit 2000 példányban nyomtatja. A legnagyobb kiadást valószínűleg az 1493-ban megjelent Schedel-krónika két ma is közismert, 645 fametszetről 1809 képpel illusztrált latin és német kiadása érte el. Nyomdászának, Kobergernek elszámolása szerint 500 példányt küldtek Olaszországba, s ezen kívül további szállítmányokat Párizsba, Lyonba, Toulouse-ba, Strassburgba, Bázelné, Bambergbe, Frankfurtba, Ingolstadtba, Lübeckbe, Danzigba, Breslauba, Pózné, Krakkóba, Prágába, Passaubá, Bécsbe, Grácba és Budára. S valóban, Magyarországon a Schedel-krónika még ma is a leggyakoribb ősnymtatvány: példányaink többsége egykori tulajdonos-bejegyzéseikből ítélve - még frissiben került hozzánk.

A nyomtatványok a kéziratok árának rendszerint egy harmadába kerültek. A rubrikált és illuminált hártypéldányokat Németországban a papírpéldányok árának háromszorosáért adták, másutt azonban, mint a *Missale Benedictinum de Montserrat* esetében, akár tízszereséért is. A kötött példányok fél forinttal drágábbak a kötetleneknél, a rubrikált könyvek drágábbak mint a rubrikálatlanok. Moretus *Donatus*-a 1480-ban rubrikálva 16 soldiba kerül, rubrum nélkül csak 10-be.

Ahogy a példányszámok emelkednek, úgy szállnak le a könyvek árai. Hartman Schedel (az előbb említett krónika szerzője) mint elárusító ügynök feljegyezte megbízói, Sweynheym és Pannartz, 17 római nyomtatványának 1469-70. évi árait. A terjedelemhez képest változva, a nagyívrétűeknél átlag 6, a kisívrétűeknél 7, a negyedrétiűeknél 12 quinternió (egy quinternió 10 levél, azaz 20 lap) esik egy-egy tallérra. A negyedrétiű könyvek ugyanezen kulcs szerint később is a nagyfóliók felébe, a nyolcadrétiűek pedig a negyedrétiűek kétharmadába kerültek. 1480-ban Antonius Moretus az ívrétűeknél 6 helyett már 12, a kisfólióknál pedig 7 helyett 20 quinterniót ad egy-egy tallérért. S 1488-ban a Jenson-Colonia-féle könyvértékesítő társaság milánói képviselőjénél 28 nagyfóliós, illetőleg 56 kisfóliós quinternióra esik egy-egy tallér.

Az árleszállítás oka természetesen a rohamosan szaporodó nyomdák versenye. Gutenberg nyugalomba vonulása után 44 év alatt, a 15. század végéig 18 országban több mint 1200 nyomda öntötte a könyveket. Már az 1470-es évek elején egymagában Rómában közel két tucat nyomda versengett egymással: Sweynheym és Pannartz, Ulricus Han, egy magát JA. RV. kezdőbetűk mögé rejtő nyomdász, Numeister, kiről azt hiszik, hogy Gutenberg segéde volt, Sixtus Riessinger, Henricus Alding, Joannes Philippus de Lignamine, a Szent Özséb kolostor, Georgius Lauer, Adam Rot, Theobaldus Schenkbecher, Johannes Reinhardi, Wendelinus de Wila, Arnoldus de Villa, Golsch és Sachsels, Johannes Gensberg, többnyire csupa német pap, aztán a névtelenek - a *Silius Italicus* nyomdásza, a *Quaestiones Mercuriales* nyomdásza -, s azok, kik csupán lakcímüket közölték: apud S. Marcum, apud S. Eustachium. Rengeteg tőkét emésztettek, melyet főképp egyházi méltóságoktól, a pápától, bíborosoktól és püspököktől szereztek. A nagyobb nyomdák egyúttal kiadó vállalatok is, a kisebbeket pedig két külön kiadó, Joannes Aloisius Tuscanus, a tudós, és Simon Chardella, a gazdag kereskedő látta el megrendelésekkel, de maga a pápai kancellária is temérdek statutumot, bullát, ünnepi rendet, búcsúlevelet, formulárét és egyéb hivatalos nyomtatványt jelentetett meg náluk.

Az ősnymtatványkorból beláthatatlan tömegű okmány maradt ránk, melyekben egyrészt a hatóságok intézkednek nyomdai ügyekben, privilégiumok és egyéb kedvezmények engedélyezése tárgyában, továbbá a nyomdászok peres ügyeiben, másrészt a szállítók számláznak, vagy a nyomdászok nyugtáznak papírt, fémét, festéket, eszközöket, vagy munkabéreket. Mindebből sokat tudunk meg belső életük szervezetéről. Az irodalomban és a nyomdászok előszavaiban már vajmi ritkán esik szó az efféle műhelytitkokról. Hivalkodnak a nyomdászat nagy szellemi hatásával, a század legnagyobb találmányát, az irodalom és tudás terjesztőit dicsőítik benne, de hallgatnak azokról az erőtenyezőkről, melyek munkásságukat lehetővé tették. Csak éppen Sweynheym és Pannartz néhány kiadványa előszavából derül erre némi világosság. Ezeket az előszókat Joannes Andreae de Bussis aleriai püspök, a pápa könyvtárosa s a Sweynheym és Pannartz nyomda szellemi vezetője, kiadótevékenységének irányítója és korrektora írta s a pápához intézte.

Mindenfelé, kis és nagy városokban gombamódra szaporodnak a nyomdák, biztos jeléül annak, hogy az üzlet még a nagy versengés mellett is jó. Velencében, egymagában az 1500 előtti 30 év alatt több mint 150 nyomda nyílik meg, - itt lévén a papírkereskedelem központja, ahol a nyomdák legbiztosabban és legolcsóbban szerezhettek be nagymennyiségű papírt.

Tizennyolc évvel a Gutenberg-biblia után Budán is jelent meg nyomtatott könyv. Magyarország a hetedik állam, Buda a 39. város, mely a tipográfiát bevezette. Ekkor Németországban kb. 30 esztendő óta voltak nyomdák 12 városban, Olaszországban 8 év óta 22 városban, Svájcban 7 év óta 2 városban, Csehországban 5 év óta Pilsenben, Hollandiában 4 év óta Utrechtben és Franciaországban 3 év óta Párizsban.

Irodalom. K. Haebler: Die Erfindung der Druckkunst und ihre Ausbreitung in den Ländern Europas. Mainz 1930. - Ua.: Die deutschen Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande. München 1924. - R. Teichl: Der Wiegendruck im Kartenbild. (Festschrift der Nationalbibliothek in Wien 1926, 805-806. l.) - Az ősnyomdákban folyó munka. (A Könyvtáros 1956. 8. sz. 610-613. l.)

NYOMDÁSZATUNK A RENESZÁNSZ FÉNYKORÁBAN (1472-1526)

Mátyás király viszonya a nyomdászathoz

Az első magyarországi nyomda az ország fővárosában, Budán, feltűnően korán, 18 évvel a Gutenberg-biblia megjelenése után keletkezett. A király ekkor 32 éves volt, de már 14 esztendő óta uralkodott. Fontos kérdés, milyen állást foglalt el a nyomdászattal szemben?

Mátyást a jellemrajza minden vívmány iránt élénken érdeklődő embernek mutatja. Újdonság pedig volt akkor bőven. A reneszánsz tűzijátéka főleg a szellemi életben tündökölt. A könyvnek akkora vonzóereje volt, mint az ókor óta sohasem. Mátyás könyvtára már a maga korában világhírű. Akkor is, azóta is, öt évszázad óta, jellemzői egyik kezében karddal, a másikban könyvvel látták őt, erős egyéniségével messzire kiemelkedve udvarának ravasz diplomatái és szellemes tudósai közül.

A romantika azonban nemcsak Gutenberget helyezte ferde megvilágításba, hanem Mátyást, mint könyvbarátot is. 1811-ben Jankowich Miklós Szentgyörgyi Gellért Sallustius-kiadása bevezetésében azt állította, hogy Mátyás, a pazar korvinkódexek rajongója, megvetette a nyomdászatot. „Hessnek nyomtató műhelyét elmellőzte.” Csak a díszkódexeket szerette. Azt, hogy nyomdászatonk az ő uralkodása idején s éppen Buda várában keletkezett, nem vélte figyelemreméltónak.

Közel másfél század telt el Jankowich odavetett megjegyzése óta s a feltevése, éppúgy, mint a romantika Gutenberg-legendája, még ma is makacsul tartja magát. Átvette és megismételte valamennyi korvinakutatónk, Csontos János, Fraknói Vilmos, Gulyás Pál; Sebestyén Gyula német nyelvű tanulmányából pedig bekerült a külföldi nyomdászattörténetekbe, utoljára Bogengébe (1930). Nem mintha nem lett volna ellenvélemény. L. Fischer bécsi tanár (1878) s nálunk Dézsi Lajos (1902) történeti adatok alapján tagadták, hogy Mátyás ellensége lett volna a nyomdászatnak. De nem hallgattak rájuk.

Igaz, a történelmi adatok, melyek a romantikus elképzelést megcáfolhatták volna, csak lassan, csöppenként és újabban kerültek napfényre. Mindazonáltal volt elég lélektani érv, mely Jankowichot és követőit meggondolkoztathatta volna.

Mátyás lelke mélyéből híve volt a humanizmusnak. Ennek pedig éppen legfontosabb eszköze a nyomdászat lett. Lehetséges-e, hogy az annyira éles eszű uralkodó nem ismerte volna fel a nyomdászat szükségességét? Kora „res inaudita”-jának, a hallatlan újdonságnak fontosságát, hatását, mely szeme előtt játszódtott le, melyről minden könyvvásárló beszélt? Elzárkózhatnék-e például valamelyik mai államfő a repülőgép, a telefon, a rádió elől?

Maradi volt-e Mátyás? Aligha, hiszen minden akkori új divatnak híve. Állásfoglalását még külsejében is kifejezésre juttatta: borotválkozott.

Galeotto, Naldus és más tanúk bizonyítják, mily szenvedélyes olvasó. A saját, Pomponius Laetushoz írt levele szerint elsősorban a szöveg érdekelt. Igaz, későbbi éveiben, házassága idején, Beatrix hatása alatt, szerette, ha az irodalmi remeket szép köntösben, hártyán, miniatűrakkal, finom kötésben bírhatta. A fényűzés is divatban volt, bár sohasem tekintették lényegnek.

A kétségtelen, hiteles ismertetőjelekkel ellátott korvinkódexek közt mindenesetre akad teljesen dísztelen, egyszerű kézirat, mely pusztán a tartalma miatt került a könyvtárba.

Feltűnő, mennyire modern volt a Bibliotheca Corvina a maga idejében. Legidősebbek ama görög kódexei, melyeket a 12., 13. és 14. században másoltak s melyek - úgy látszik - Janus Pannonius hagyatékából kerültek Mátyáshoz. Csak korvinkötésük és itt-ott egykorú bejegyzések árulják el, hogy a királyi könyvtár állományába tartoztak. A latin kéziratok közül mindössze három származik a 14. századból; a többi Mátyás saját korának a könyve.

A kutatók gyakran önnön tudatukat, a mai jelen felfogását vetítik vissza a múltba. Nagy tévedés. Mátyás idejében nem tettek oly éles különbséget nyomtatvány és kézirat közt, mint tesznek a mai könyvtárosok. Oláh Miklós *Hungaria*-jában olvassuk, hogy a Korvinában a könyvek szakok szerint voltak elhelyezve, - tehát nem a mostani megkülönböztetéssel, mellyel a nyomtatványokat elválasztják a kéziratoktól. Pedig a Korvinában voltak nyomtatványok - hiszen korvincímeres példányok maradtak fenn belőlük. Vannak olyan korvinkódexünk is, melyek nyomtatványok másolatai, sőt kolofonjukban éppenséggel nyomtatványnak hazudják magukat. A budapesti Egyetemi Könyvtár *Curtius Rufusa* (Beatrix címerével) szószerinti hű másolata Vendelinus de Spira 1471. évi velencei kiadásának. A másoló másolata záradékaul lelkiismeretesen Vendelinus kolofonját írta le, sőt humanista írásában gondosan és pontosan utánozta Vendelinus jellegzetes antiquáját is. A kéziratot szégyenkezés nélkül nyomtatványnak tünteti fel.

Aztán ott van a két pazar Szt. Jeromos kódex, az egyik a bécsi Nemzeti Könyvtárban (Fogel 22), a másik itthon az Orsz. Széchényi Könyvtárban (Fogel 69). Írásukban Sweynheym és Pannartz antiquáját utánozzák; a két római nyomdász 1470. évi Jeromos-kiadásának illuminált hártypéldányain ugyanolyan széles margókat és a szedésben ugyanannyi és ugyanolyan üresen hagyott helyeket látunk a miniatűrök, iniciálék és lapszéli folyondárok befestésére, mint amilyeneket a kéziratmásoló hagyott a miniatörök számára.

Több korvinkódexben Mátyás címerével összekapcsolva, vagy Mátyásé nélkül, Beatrix címere is tanúsítja, hogy a királynénak nagy befolyása volt férje könyvszeretetére. Beatrix apja, Ferrante nápolyi király, nemcsak kódexek iránt érdeklődött. A maga királyságában ő vezette be a nyomdászatot. Ennek első ottani mesterét, Sixtus Riessingert kitüntette, a későbbiek közül pedig Jodocus Hohensteint felvette a „familiares regii” sorába, Del Tuppot, Arnaldo da Bruxellát és De Luciferist felruházta az „impressor regius”, illetőleg a „scriptor regius” címmel, (a nyomdászt ugyanis gyakorta „scriptor”-nak, másolónak nevezték, nem téve különbséget a könyvsokszorosítás módjai között), Johannes Marcus Cynicust pedig kinevezte könyvtárosának.

Maga Beatrix is pártolta a nyomdászokat. Támogatásáért hálából 1474-ben, még házassága előtt, neki szóló ajánlással jelent meg Joh. Tinctor *Terminorum musicae diffinitorium* c. nyomtatványa. Mint magyar királyné 1489-ben Matthias Moravusnak apjánál privilégiumot eszközölt ki, s e nyomdász köszönetül két kiadványát ajánlotta neki: Diomede Caraffa *Trattato dell' ottimo cortigiano*-ját (GW 6116) és Robertus Caracciolus 2000 példányban nyomtatott *Sermones de laudibus sanctorum*-át (GW 6051). Még később, özvegy korában, Jacobus Philippus Bergomensis híres könyve *De claris muliebribus* (Ferrara 1497) famet-szetes címlapján őt ábrázolja, amint trónon ülve az előtte hódoló ágostonrendi szerzőtől kegyesen átveszi a neki dedikált művet.

Beatrixon kívül Mátyás legközelebbi munkatársai is áldozatkész istápolói a nyomdászatnak. Alkancellárja, Karai László, alapította a budai nyomdát; kancellárja, Filipecz János pedig a brünnit. Mert Mátyás birodalmában nem csak Budán nyílt nyomda. Brünn is az övé volt, - annak felettes olmtüzi püspökségét éppen Filipecznek adományozta.

Udvari csillagásza, Regiomontanus, 1471-ben Budáról távozva, nyomdát alapított Nürnbergben. Azért létesített saját nyomdát, hogy abban kinyomassa az *Ephemerides*-t, a csillagok

járásának e nevezetes kézikönyvét (utóbb a tengeri felfedezőújtára induló Columbus éjjeli útikalauzát), melyet még Budán írt, s melyért Mátyástól a 200 aranyforintnyi évdíján kívül külön még 1200 forintot kapott. A kinyomtatott művet Mátyásnak ajánlotta.

A Korvina mindhárom könyvtárosa élete valamelyik szakában nyomdák belső munkatársa. Marzio Galeotto, Walter Scott romantikus csillagjosa, a könyveit nyomtatásban tette közzé. Az első (*Liber de homine*, 1471 körül) még Vitéz Jánosnak dedikálta. Miután Budáról távozott, 1475-76-ban, Bolognában Domenico Lapis nyomdájának a korrektora. Taddeo Ugoletto már gyermekkorában, a szülői házban ismerkedett meg a nyomdászattal. Atyja házában telepedett le az első páduai ősnymdász, Andrea de Portilia, ott folytatta az üzemet ennek utóda, Stephanus Corallus, kitől végül Taddeo öccse, Angelo Ugoletto vette át a nyomda vezetését.

Taddeo maga is az életét, mint öccse páрмаi nyomdájának lektora és korrektora fejezte be. Ott készítette sajtó alá Ausonius munkáit, melyek előszavában közli, hogy a szöveghez a jegyzeteket még Budán kezdte írni, miután a Korvina számára ő szerezte meg az Ausonius-kéziratot. (Ennek a korvinkódexnek is nyoma veszett.)

A harmadik könyvtáros, Bartholomaeus Fontius, a hetvenes években a firenzei Ripoli apácanyomda berendezésében vett tevékeny részt s oklevelek tanúsága szerint nyomdapapírt, nyomdafestéket és betűöntéshez szükséges ólmot szerzett be.

Budán nemcsak nyomda volt, hanem - annak megszűnte után - kiadó is működött: Theobaldus Feger, aki kiadványait külföldön nyomatta. Az augsburgi Thuróczy-kiadást Mátyásnak ajánlotta s Mátyás meg Beatrix fametszetes címerkörével díszíttette. Ajánlósort a királynak és királynénak szánt hártypéldányokban arannyal nyomatta. Az Orsz. Széchényi Könyvtárnak két ilyen arany nyomású példánya van.

Regiomontanus *Ephemerides*-én és az augsburgi Thuróczy-kiadáson kívül Mátyásnak szóló dedikációval jelent meg Petrus Niger *Clipeus Thomistarum*-a (1481), Aurelius Lippus Brandolinus *Dialogus de humanae vitae conditione*-ja. (1480 körül) és Candidus *Prognosticon pro annis 1486-1487 c. naptára* (Róma 1485, St. Planck, GW 5968).

Feltehető-e, hogy a Mátyásnak vagy Beatrixnak ajánlott nyomtatványok hiányoztak a Korvinában?

Vagy pedig azok, melyek kinyomtatását maga Mátyás rendelte el? Mert ő maga is igénybe vette a nyomdászatot. A legrégebbi erre vonatkozó adatunk még nem könyvekről szól. Először politikai és hadászati célszerűségből csak plakátokat és röpiratokat nyomtatott. 1477-ben Laurentius Kellner értesíti Szászország fejedelmét, hogy Mátyás király Frigyes császár ellen lázító nyomtatott plakátokat csempésztetett Bécsbe és ragasztatott az ottani házfalakra.

Vajon milyen nyomdából származtak? Bécsben még nem volt nyomda és Bécs még nem is volt Mátyásé. A többi német nyomda szintén a császár fennhatósága alatt álló területen működött. Budán, Hessnél nyomatta volna? Példány nem maradt belőlük s csak találgatásra, feltevésekre szorítkozhatnánk.

Hasonlóképpen nyoma veszett azoknak a röpiratoknak is, melyek miatt a sarokba szorított s immár meggyöngyült Frigyes császár 8 évvel később, 1485-ben, tiltakozásával Strassburg és Nürnberg tanácsához fordult. Leiratában megtiltja, hogy Mátyás propagandairatait e két városban még egyszer nyomtatni engedjék.¹

¹ III. Frigyes császár e kiadatlan eredeti oklevelét a nürnbergi állami levéltárban láttam; akkor, a második világháború előtt jelzetük „Saal 1, Lage 77, No. 85” volt, a katalógusban mint „Propositorium 76, S. 88” szerepelt.

1479-ben Budán már nem volt nyomda. Mátyás ebben az évben rendelte el a hazai egyházmegyék szerkönyveinek kinyomatását, de valamennyi külföldön jelent meg, még pedig budai könyvkereskedők költségén.

Az 1480. november 21-i keltezésű esztergomi breviárium kezdő- és záró sorai egyaránt kiemelik, hogy kinyomtatását maga Mátyás király rendelte el, mégpedig 1479-ben.

Hamar elfogyott, már négy évvel később megjelenik a második kiadás. Előszavát Thurony Mihály milkói c. püspök, esztergomi vikárius írta. „Mátyás király öfelségétől - mondja - parancsot kaptam, hogy a kiváló könyvkereskedőnek, Theobaldus Feger de Kirchemnek több breviáriumot adjak át kinyomtatás végett.” És csakugyan ugyanabban az 1484. évben Mátyás birodalma két más egyházmegyéjének, az olmützinek és a zágrábinak a breviáriumai is megjelentek.

A legcáfolóbb tény Jankowich és követői feltevésével szemben az, hogy a Korvina maradványai közt nyomtatott könyvek is akadtak. Erről sokáig nem tudtak. L. Fischer 1878-ban még nem ismert korvinnyomtatványt, csak annyit tud mondani, hogy hír szerint Pozsonyban, a Ferencrend tartományi könyvtárában olyan ősnymtatványt őriznek, melyet Mátyás címere díszít. S hozzáfűzi: „Mátyásnak még nem lehetett sok nyomtatott könyve, azon egyszerű okból, mert még kevés nyomtatott könyv létezett.” Valószínűleg arra gondolt, hogy hiszen Mátyás, aki oly ifjan került trónra, 15 éves volt, amikor a Gutenberg-biblia megjelent. Fischer és Csontos idejében még nem tudták, hogy Mátyás élete utolsó évtizedében már több tízezer ősnymtatvány milliónyi példánya forgott közkezen. Még nem volt elegendő bizonyítékuk arra, hogy Mátyás könyvtára a nyomtatott könyveknek első ismert hazai gyűjtőhelye.

De ha Csontos és társai még nem is láttak korvin-ősnymtatványt, Teleki József (*A Hunyadiak kora Magyarországon*. 1855) és Ábel Jenő (*Analecta* 1880, meg Ábel-Hegedüs: *Analecta nova* 1903) forráskiadványaiból, az azokban közzétett korabeli levelekből, tudniok kellett, hogy Mátyás részint ajándékba kapott, részint maga vásárolt nyomtatott könyveket könyvtára számára. Megbízottai, Blandius meg Ugoletto Olaszországból nyomtatványokat hoztak, illetőleg küldtek neki. Már a legkorábbi adat, mely Mátyásnak olvasmányokhoz való viszonyára vonatkozik, nyomtatott könyvről szól. Teleki József adta ki Pomponius Laetus római humanistához 1471. szeptember 13-án írt levelét, melyben megköszöni Silius Italicus *Punica* c. hőskölteménye tiszteletpéldányát. „Jöllehet egymást érő háborúba vagyunk keveredve - feleli neki latinul a király -, ami kevés időt szakíthatunk, örömet szenteljük a tudományoknak. Innen van, hogy a tőled nyert ajándékot oly szívbeli örömmel fogadtuk, és hogy az általad mostanában Rómában annyi gonddal és ékesen kinyomtatott Silius Italicust máris többször átforgattuk. Ez a mű már ifjúkorunkban is kedves olvasmányunk volt.”

Annak kellett lenni, mert a Korvina maradványai közt van egy a nyomtatott kiadásnál is régiebb *Silius Italicus* kézirat (ma a budapesti Egyetemi Könyvtárban), melyet az 1460-as évek firenzei modorában másoltak és díszítettek. S talán a király kedvenc olvasmányára célzott Antonius Constantius Fanensis, a Mátyáshoz írt legrégebb verses üdvözlét szerzője midőn 1464-ben ünnepli az ifjú királyt a boszniai hadjárat sikere alkalmával, s úgy véli, haditettei megírására új Siliusnak kellene születnie. Ugyanez a költemény közismert tényként említi, hogy Mátyás a harctéri táborban is olvasással tölti a nyugodtabb órákat:

A latin Muzsák is tégedet áldanak,
Mert kegyeled őket, pannóni föld díszte!
Vaj mi dicső látvány, ha te harci sisakkal a hadban
Őnekik áldozol!

(Ford. Hegedüs István)

Hadd idézzem még Ugoletto különféle (Ábel és Hegedüs által közölt) leveleiből a következő sorokat: „Bonfini nemsokára Budára utazik s átadtam neki könyvtárad számára néhány újabb Rómában nyomtatott könyvet s rajtuk kívül négy kéziratot, melyet itt leíratni parancsoltál, nevezetesen Cicero Questiones Tusculanarum-át és a Somnium Scipionis-t, továbbá Claudianustól a De raptu Proserpinae-t és végül Dio Cassius műveit.” Az e levélben említett kódexekből és ősnymtatványokból egyetlen egy sem maradt fenn.

A ma ismert kétségtelen korvinák közt mindössze négyükben (8 kötetben) látszik Mátyás címere. Az egyiket (*Statuta urbis Romae*. U. Han, é. n.) II. Pál pápa küldte neki ajándékba (ma Amerikában van), a másodikat pedig (Nicolaus de Ausmo: *Supplementum Summae Pisanellae*. Velence 1471, Vendelinus de Spira) IV. Sixtus pápa. (Az utóbbi ama pozsonyi példány, melyről L. Fischer hallott. Ma az Orsz. Széchényi Könyvtár tulajdona.) Mindkettőt Mátyás címerén kívül a pápai címer is díszíti. A harmadik Raynerus de Pisis *Pantheologia*-ja (Nürnberg 1478, A. Koberger), melyet a bejegyzése szerint Mátyás maga vásárolt („Emptus per inclitum regem Mathiam anno domini MCCCCLXXX”) s a lövöldi kartauzi kolostornak ajándékozott, viszonzásul az ott élvezett vendégszeretetért. (Ma az esztergomi Főegyház-megyei Könyvtárban őrzik). A negyedik Arisztotelész munkáinak ötkötetes összkiadása (Velence 1483-1484, A. de Torresanis et B. Blavis, GW 2337), melynek hártypéldányát budai könyvfestők, köztük a madocsai apát, remekül illuminálták. (Ma a párizsi Nemzeti Könyvtárban van.) Hoffmann Edit fedezte fel és ismertette a *Magyar Könyvszemle* 1927-es évfolyamában. Jó példa arra, hogy hártypára nyomtatott könyvet éppoly szépen lehetett miniatúrákkal, kezdőbetűkkel és lapszéli indafonatokkal kifesteni, mint a hártypékézeket.

A papírpéldányokat Mátyás a tartalmuk miatt tartotta könyvtárában. Voltak papírkéziratai is, pl. a bécsi Nemzeti Könyvtárban levő Diodorus Siculus (Fogel B-4), vagy a wolfenbütteli Országos Könyvtárban levő Alanus de Rupe zsoltárkompendiuma (Fogel 150), melynek korvincímere csupán a kötéstáblán kapott helyet. Hogy Mátyás valóban olvasott teológiai munkákat, arra tanúnk M. Galeotto (*Mátyás király jeles, bölcs és elmés mondásai és tettei*. Ford. Kazinczy Gábor, 1863). Leírja az esztergomi érseki palotában Gattus domonkosrendi teológiai tanárral folytatott vitát, melynek során Mátyás a saját állításai bizonyítására Vitéz János könyvtárából kihozatta a megfelelő szakkönyvet s Gattus fejére olvasván a szentenciát, sarokba szorította a híres hittudóst.

Kedves feljegyzést találtam Pulszky Ferenc akadémiai felolvasásában (MKSz 1877). II. Abdul Hamid szultán 1869-ben a szuezi csatorna megnyitásakor 4 korvinkódexet adott át az ott jelenvolt I. Ferenc Józsefnek, a király viszont e kéziratokat az Orsz. Széchényi Könyvtárba juttatta. „Az Akadémia - mondja Pulszky - emlékezni fog még azon a rézmetszés történelmére nézve is nevezetes kártyára, melyet az egyik kötetben valamelyik olvasója, talán maga Mátyás király jegyül bennhagyott, s mely azt bizonyítja, hogy a tizenötödik század óta e könyvet senki sem nyitotta fel.” Hiába kerestem e nyomtatott olvasójegyet. Belátom, hogy a szultán által visszaadott kódexet fel kellett nyitni, de fájdalom, könyvritkaságok tanulmányozása néha veszteséggel jár.

1492-ben Wolfgang Kraws, a Jenson-Colonia-Ugelheimer könyvkereskedelmi társaság utazó ügynökének panaszára Frankfurtban letartóztatták Johannes Eysenhut (Cassis?) bécsi polgárt, aki mint Ugelheimerék megbízottja Mátyás király számára nyomtatott könyveket vett át a cégtől 343 magyar aranyforint értékben, az árával azonban nem számolt el. Eysenhut kihallgatásán előadta, hogy a rajta követelt összeget még Mátyás életében befizette a társaság

pénztárába. E vallomása ellenére mégis jónak látta, hogy az első kedvező pillanatban megszökjék.²

Ez két évvel Mátyás halála után történt. S így, miként a könyvgyűjtéséről szóló első hiteles adat (a Pomponius Laetushoz írt levél), ez az utolsó is nyomtatott könyvekről szól.

35 évvel később, a mohácsi vész következtében, a Korvina prédává és foszladozó emlékké válik. De a híre még egy századdal később is izgatja a kedélyeket. Előbb I. Rákóczi György, majd I. Lipót tett követek útján hiábavaló kísérletet maradványainak visszaszerzésére. A Portán azt a választ kapták, hogy a könyvtár Budán maradt. I. Lipót 1666-ban odaküldte a könyvtárnokát, Lambeciust, kinek hosszas alkudozások után márciusban sikerült bejutnia a vár pincéjének abba a kriptaszerű helyiségébe, hova a könyvtárt ömlesztették. 300-400 kötet hevert ott hegyén-hátán - jelenti -, egy rakásban a földön, vastagon belepve penésztől, portól, piszoktól. *Legnagyobb részük nyomtatvány!*

Sok huzavona után megengedték, hogy uralkodója számára kiválasszon 3 kötetet. A 3 legkevésbé rongált kéziratot kereste ki. Mindhárom ma is a bécsi Nemzeti Könyvtárban van.

Hús esztendővel ezután, Buda megrohanásakor, L. F. Marsigli olasz hadimérnök, bár sebesülten, csapata élén behatolt a még lángban álló vár egyik földalatti bolthajtásos szobájába, ahol szanaszét nagy halom nyomtatott és kéziratot föliáns feküdt, ásók, kapák és tömérdek lim-lom közepette. Volt ott még tíz hatalmas, cserzetlen bőrrel bevont láda is, tele könyvvel. A zsákmányoló császári katonák szétverték a ládákat, a könyveket lapjaiknál fogva kiráncigálták (kincseket sejtettek alattuk), széttaposták őket, fojtást csináltak belőlük muskétáikba, minden ott pusztult. A Salm ezred jezsuita tábori papja mégis jegyzékbe vette, amit a csonkaságokból még lehetett: 125 kéziratot és közel 20 nyomtatványt. Maga Marsigli csak néhány arab, török és perzsa kéziratot zsákmányolt és szállított Bolognába. De ezek aligha származtak a Korvinából; muzulmán imámoké lehettek. A jobbértésű katonák is bedugtak táskájukba egy-egy még épnek látszó tetszetősebb könyvet. Így kerültek „a budai zsákmányból” kéziratok a jénai Egyetemi Könyvtárba (Fogel 90) és más német gyűjteményekbe.

Amikor a múlt század közepén a korvinakutató magyar tudós bizottságot beengedték a konstantinápolyi szerájba, kiderült, hogy a törökök mégiscsak vittek oda budai kódexeket. Kiküldötteink nyomtatott könyvet nem találtak köztük, de nem is érdeklődtek nyomtatványok iránt.

Irodalom. Jankowich Miklós bevezetése Sallustius Crispus Cajus Szentgyörgyi Gellérd magyarázásához. I. kötet, Buda 1811, 82-94. l. - Ludwig Fischer: König Mathias Corvinus und seine Bibliothek. Wien 1878. - Dézsi Lajos: Mátyás és a könyvnyomtatás. (Mátyás király Emlékkönyv, szerk. Márki Sándor, Bp. 1902, 167-171. l.) - Fraknói Vilmos: Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat. (Magyar Könyvszemle 1915, 1-4. l.) - Gulyás Pál: Mátyás király könyvtára. Bp. 1916. (Olcsó Könyvtár 551-552. sz.) - Hevesy André: La Bibliothèque du roi Mathias Corvin. Paris 1923. - Bibliotheca Corvina. Mátyás király budai könyvtára. Írták Fraknói Vilmos, Fogel József, Gulyás Pál, Hoffmann Edith. Szerk. Berzeviczy Albert, Kollányi Ferenc, Gerevich Tibor. Bp. 1927. (Ebben 59-82. l.: A Corvina-könyvtár katalógusa, Fogel Józseftől.) - König Mathias Corvinus und der Buchdruck. (Gutenberg Jahrbuch 1939, 128-137. l.) - Mátyás király, a könyvbarát. Bp. 1940, klny. a „Mátyás király Emlékkönyv” II. kötetéből, 209-249. l. - Bibliographia Bibliothecae regis Mathiae Corvini. Mátyás király könyvtárának irodalma. Összeállította Zolnai Klára. Bp. 1942. (Az Országos Széchényi Könyvtár Kiadványai, X. kötet.)

² Zülch, W. K.-Mori, Gustav: Franfurter Urkundenbuch zur Frühgeschichte des Buchdrucks, Frankfurt a. M. 1920, 31. l.

Karai László

Fraknói Vilmos a múlt század végén a vatikáni levéltár okmánymásolataiban felfedezte, hogy Karai László budai prépost, magyar alkancellár, mint királyi követ 1470 novemberében Rómába érkezett, azzal a feladattal, hogy II. Pál pápát rábírja Mátyás támogatására a Podjebrád „huszita” cseh király ellen viselt háborújában.

Magyarországból Rómába a legrövidebb út a Velencei Köztársaság területén vitt át. Itt Karainak alkalma nyílt tapasztalnia, hogy a nyomdászatnak immár politikai jelentősége is van. Johannes de Spirának az előző évben történt elhunytja sok vitát és fejtörést okozott a velencei tanácsnak. Mi legyen a privilégiumával - az első ismert nyomdászprivilégiummal -, melyet röviddel halála előtt adományozott Spirának? Engedélyezze másnak - sok volt a jelentkező - vagy tárja ki kapuit minden jött-ment nyomdász előtt? Az utóbbira határozta magát, ami logikus folyománya volt a privilégium indokolásának. Ez ugyanis azt mondja: „A városunkban meghonosodott nyomdászat művészete napról napra sikeresebben és dicsőségesebben fejlődik tovább, hála Johannes de Spira ügyességének, aki közmegegyezésre nagy példányszámban és gyönyörű írásban tette közzé Cicero és Plinius levelezéseit. Korunk e nagy s azelőtt ismeretlen találmányát minden eszközzel támogatni illik s ezért...” stb.³

Még feltűnőbb volt a nyomdászat sikere Rómában. Amikor Karai odaérkezett, kéttucatnyi nyomda ontotta a könyveket. Legfőbb támogatóik az egyházfők. „Az itteni bíbornoki szentkollégium tagjai közül mindeztideig egy sem akadt - írja Johannes de Bussis 1469-ben a Sweynheym és Pannartz-nyomda egyik kiadványa előszavában -, aki törekvéseinket nem pártolta volna.”

A leglelkesebb támogató maga a pápa. Sweynheym és Pannartz nyomtatványaitak rendre neki ajánlották, amit előzetes hozzájárulása nélkül bajosan tehettek volna. Johannes de Bussis, a nyomda szellemi irányítója és korrektora előszavaiban a pápát rendszeresen tájékoztatja a nyomtatás körülményeiről. Hálásan említi, hogy II. Pál kiadandó kéziratul készséggel szokta a nyomda rendelkezésére bocsátani a vatikáni könyvtár nagy értékű kézirateit. S a pápa Johannes de Bussist kiadói érdemeinek elismeréseként kinevezte aleriai püspökké, sőt, 1471 nyarán éppen őt a vatikáni könyvtár vezetőjévé.

Róma másik legrégebbi nyomdásza, Ulricus Han verses kolofonját Campanus püspök írta: „Imprimit ille die quantum non scribitur anno” (- egyetlen napon többet nyomtat, mint amennyit valaki egy év alatt meg tudna írni.)

Karai főleg Caraffa bíbornokkal került összeköttetésbe, aki a Vatikánban a mai külügyi államtitkár teendőit látta el. Caraffa a Szent Özséb kolostor előljárója volt s e kolostorban működött Lauer György nyomdája. Nincs kizárva, hogy Karai éppen ebben a kolostorban szállt meg.

Lehetetlen Róma akkori nyomdáinak számát pontosan megállapítani. A nyomdászukat meg nem nevező s a többtől eltérő betűtípusú kiadványok (amilyen pl. a Pomponius-féle *Silius Italicus*) készülhettek az ismert nyomdák valamelyikében is. Valaki megrendelésére új típusal kísérleteztek s miután az újítás nem vált be, régi betűikkel s újra cégük megnevezésével nyomtattak tovább.

A nyomdavezetők tekintélyes emberek. Egyikük, Johannes Philippus de Lignamine a pápa kitüntetett háziorvosa. Római háztulajdonos. Legtöbbjük pap. Sweynheym később kanonok,

³ A privilégiumot Fulin közölte az Archivio Veneto 1882. évf. 99. lapján.

Pannartz címzetes kanonok lesz, Sixtus Riessinger - a barátja, Jacobus Wimpheling megemlékezései szerint - kevés híján püspökké neveztetett ki, Hant, Lauert, Sachselt, Golschot, Adam Rot „clericus dioecesis Mettensis”-t, Wendelinus de Wilat, Theobaldus Schenckbechert, Johannes Reinhardi de Enyingent kolofonjaik alkalomadtán dominus vagy magister „venerabilis”-nak, tisztelendő úrnak nevezik. Amint nevük is mutatja, Lignamine kivételével valamennyien németek. Szedőik is túlnyomórészt klerikusok, akik, miként gazdáik, eredetileg scriptorok, hivatásos kéziratmásolók lehettek.

Művelt emberek: kifogástalanul tudnak latinul, s hibátlanul alkalmazzák sorzárásaik és szedésrészeik nyújtásának vagy összeszorításának szüksége szerint az akkor szokásos s még mai paleográfusainknak is fejtörést okozó bonyolult rövidítési rendszert. Ebbeli ismereteik messzire túlhaladtak az akkori laikusok átlagos műveltségén. A vezetőknek, akik nemcsak nyomdai szakemberek, hanem könyvkiadók is, mérlegelniük kellett a kor szellemi igényeit, hogy kiválaszthassák, megbírálják, és szükség esetén javítsák a kiadandó szövegeket, meg hogy ellenőrizték tudós korrektoraik javításait.

1470-ben a római nyomdák legalább 150, de lehet, hogy 200-nál is több segédet alkalmaztak. E szakmunkások egyike volt Hess András, a későbbi budai ősnymodász. A Karainak ajánlott *Cronica Hungarorum* előszavában gondos körmondatokkal, válogatott kifejezésekkel, kissé keneteljes papi stílusban azt írja, hogy Latiumban (Közép-Olaszország ama tartományában, melynek székhelye Róma) látva, „mennyre szolgálták az emberiség javát és dicsőségét” a könyvnyomtatók, maga is kedvet kapott e művészetre s miután benne „isten kegyelméből némi előhaladást tett”, Karai jóvoltából Magyarországra jött.

A nevével, illetőleg egy másik budai nyomtatványban a nevének kezdőbetűivel jelölt kiadványok típusai azonosak Lauer betűivel. Bizonyos, hogy Hess az Eusebius kolostor nyomdájából jött Budára, kétségtelen, hogy onnan hozta a típusait. S mint kolostori ember nyilván ő is az egyházi rendhez tartozott.

Miért hagyta el Rómát, miért követte Karai hívását Magyarországra?

1470 vége óta a római nyomdászatban válság jelei mutatkoztak. A kéziratmásolók kilátásait tönkretette a nyomdászat, a nyomdákét pedig az egymás közti versengés. Túl sokan vannak s valamennyien ugyanazokat a műveket adják ki: az ókori klasszikusokat és az őskeresztény egyházatyákat. A konkurencia agyonnyomja őket. Hiába adott a pápai kancellária tömördek megbízást a bullák, egyházi ügymeneti szabályzatok, ünnepi rendek és búcsúlevelek sokszorosítására, hiába nyomatták ki a bíbornokok és püspökök jelentéktelen ünnepi vagy halotti beszédeiket, mindezek az aprónyomtatványok nem segítettek valamennyi nyomdán. A válságot leghűbben Johannes de Bussis ecseteli *Nicolaus de Lyra Postilla*-ja 1471. november 13-án megjelent első kötetének a pápához intézett előszavában. Panaszkodik, hogy Sweynheim és Pannartz a túltermelés folytán a könyvpiacra előállott nehézségek miatt élni sem tud tovább, ha őszentsége nem támogatja; a költségek szörnyen nagyok, s ha fedezetet nem találnak rájuk, a nyomtatást be kell szüntetniük. Ugyane Postilla ötödik kötetében a két megszorult társ kérvényt intéz az időközben hirtelenül elhalt II. Pál utódához, IV. Sixtushoz. Első sikereik - mondják - számos más német nyomdászt csábítottak Rómába s emiatt itt most több könyv jelenik meg, mint ahányat el lehet adni. Teli raktáruk tönkre teszi őket s üzemköltségeik fogytán lévén, a nyomtatással fel kell hagyniuk. Kár lenne, aminek bizonyítására cím és példányszám szerint felsorolják eddig megjelent összes kiadványukat. Cicero, Lactantius, Augustinus, Hieronymus, Apuleius, Aulus Gellius, Caesar, Vergilius, Livius, Strabo, Lucanus, Plinius, Suetonius, Quintilianus, Cyprianus, Terentius stb. művei! 1472 márciusáig 46 kötetet nyomtattak 12 475 példányban, évi 300 munkanapon naponta 5000 oldalt! (1468-ban több mint 350 000 oldalt, 1469-ben már túllépték a milliót.) Ha Róma minden lakosa, kicsinyje-

nagyja vásárolna könyvet, akkor sem tudnának túladni valamennyin. Az el nem kelt példányok nagy része a 19. század végéig a Massimo-palotában levő raktárunkban penészedett.

A pápa kész segíteni rajtuk s Sweynheymnek az egyik mainzi kanonokság jövedelmét adományozza. De ez sem segít, a nyomda 1473-ban megbukik.

Pedig már az előző két év óta a nyomdászok valóságos kivándorlása kezdődött Rómából. JA. RV. beszüntette a nyomtatást, Numeister Folignoba, Reinhardi Trevibe, Riessinger Nápolyba, Alding (kinek egyetlen római nyomtatványát sem ismerjük, csak oklevelekből tudjuk, hogy nagyobb teljesítményű és személyzetű nyomdája volt ott) Szicíliába teszi át székhelyét. Egy sereg kisebb nyomdásznak nyoma vész, Numeister az adósok börtönébe kerül.

A Rómában maradtak tőkepénzes társat keresnek, s utóbbi kedvéért megváltoztatják kiadói irányukat. Han 1471-ben Chardellával, a gazdag luccai kereskedővel jogi munkák kiadására szövetkezik. Lauer 1471-72 fordulóján szintén abbahagyja a klasszikusok és egyházatyák nyomtatását s teológiai, majd Pflugel és Johannes Aloisius Tuscanusszal társulva ő is jogi könyvek kiadására tér át. A kolostorból kiköltözik.

Ha Karai a leromlott római nyomdaviszonyokkal szemben kedvezőbb kilátásokkal kecsegtette Hesst, elképzelhetjük, hogy Lauer segéde vágyat érzett Mátyás király fényéről híres fővárosában az alkancellár anyagi és erkölcsi támogatásával önállósítani magát. Karai elég gazdag volt hozzá, hogy a nyomdaalapítás költségeit viselje. Nemcsak alkancellár és prépost, hanem a királyi személyes jelenlét törvényszéki helytartója, Magyarország egyik legfőbb bírója, s mind e nagyjövedelmű állásai mellett még földbirtokos is.

Két és félhavi római tartózkodás és megbízatásának sikeres teljesítése után Karai hazaindult. A Mátyás pártjára hódított pápa a búcsúkihallgatáson az apostoli főjegyzői címmel tüntette ki. 1471. március elején Budán újra átvette hivatalait.

Néhány hónappal később - legkorábban májusban, legkésőbb augusztusban - a királyi könyvfestő, Blandius, meghozta a *Silius Italicus*-t. (1471. április 26-i kelettel jelent meg, Mátyás pedig haditáborában szeptember 13-án írja köszönőlevelét.)

Pomponius Laetus - mindig csak ezt a klasszikus ókortól kölcsönvett álnevet használta -, amint más könyvek kolofonjaiból tudjuk, Lauer korrektora volt („Pomponius correxit ac Georgius Lauer impressit.”) Régebben a római egyetem legtüzlőbb humanista tanára, de II. Pál elűzte tanszékéről, mert előadásain amellett kardoskodott, hogy a keresztény vallás helyére vissza kell állítani az antik görög-római pogányságot. 1470- és 1471-ben kenyerét, mint Lauer irodalmi szakértője, annak alkalmazottjaként kereste meg. Voltak korszakok, melyekben ilyesmi lehetetlen lett volna, de a humanizmus és egyházi képviselői, II. Pál és IV. Sixtus pápa, valamint az Eusebius kolostor előjárója, Caraffa bíbornok, oly szabadelvűek, hogy Lauer nem kockáztatott vele semmit, sőt, a hírneves szakértő közreműködésével kiadványai hitelét növelte.

A *Silius Italicus*, miként számos más ősnymtatvány, elhallgatta nyomdásza nevét. Nem tudjuk mi okból, csak gyanítjuk: a megrendelésre választott kísérleti betűtípus sikerében a gazdája kételkedett.

Rómában azidőben csak két nyomdász változtatta típusait: Han és Lauer. Han azonban éppen ekkor szövetkezett Simon Chardellával jogi művek forgalomba hozatalára, s a *Silius Italicus* már nem illett a kiadó programjába.

Lauer távolról sem volt olyan ügyes betűmetsző, mint Han, de nagy vállalkozó kedvet tanúsított újabb meg újabb típusok alakításában.

A *Silius Italicus* sormérete ugyan egyezik mind Lauer addigi kiadványainak, mind a két évvel utóbb megjelent budai *Chronica Hungarorum* sorméretével, de betűinek alakja más: hosszúkás keskeny latin betűk, melyek stílusa leginkább Sweynheim és Pannartz antiquájával rokon. Láthatólag utánozta ezt, de kevés szerencsével. Míg Sweynheim és Pannartz típusa csupa harmónia, ez csupa nyugtalanság. Sweynheimék Rómában (de még nem Subiacoban, ahol 7 évvel korábban pályájukat kezdték) az egyszerűsítés elvét követték: csak egyfajta m-jük, r-jük, (pont nélküli) i-jük és egyfajta s-szűk volt (mindig a hosszú németes, még a szóvégeken is). Megelőzték korukat. Elveiket később a 16. század érvényesítette, azonban pontozott i-vel és rövid s-szel. A *Silius Italicus* nyomdásza ezt az elvet egyáltalán nem követte. Nagybetűi egy részében Sweynheim és Pannartz majuszkuláit utánozta, más részüket átvette Lauertől. De ingadozik, pl. kétféle Q-ja van. Kisbetűinél feltűnő a kétféle s: Lauer alacsony s-sze rendszertelenül váltakozik Sweynheim és Pannartz hosszú és az f-re hasonlító s-szével.

Lauer (és Hess budai) gyakorlatára vall, hogy a 9-alakú -us rövidítést - ellentétben a többi ősnymdással - nem használja.

Hogy ennek az új típusnak nem volt sikere, abból is látjuk, hogy sehol és soha nem ismétlődik. Csak ebben az egyetlen kiadványban fordul elő.

Pomponius léhaskodik, amikor a *Silius* kolofonjában azzal kérkedik, hogy „e már-már elfelejtett művet Pomponius fedezte fel újra” („Opus iam neglectum Pomponius recognovit”). Megdöbbenhetett, amikor Mátyás köszönőlevelében azt olvasta, hogy e hősköltemény (melyet már 1418-ban a konstanci zsinat egyik résztvevője a sanctgalleni könyvtárban lemásoltatott) a király régi kedves olvasmánya. Kiadása alapjául még csak nem is valamely kézirat szolgált. A Vaticana könyvtárban a kikölcsönzésekről jegyzéket vezettek, s ebben ismételtén találkozunk Pomponius Laetus névvel, aki a Lauer nyomda kiadandó szövegeit a kölcsönvett kéziratokból másoltatta. *Silius Italicus* kéziratot azonban nem vett ki. Még azzal sem dicsekedhetett, hogy tőle való a költemény első nyomtatott kiadása. Három héttel előtte, 1471. április 5-én Sweynheim és Pannartz is kiadta ugyanezt a szöveget s Sweynheimék korrektúraívei szolgáltak Pomponius alapjául. Szedője hozzá volt szokva, hogy a szóvégeken a ma is használatos kis s-betűt alkalmazza, de ezúttal sietett és hol a saját nyomdája helyesírása szerint, hol az előtte fekvő minta szerint szedte a szóvégi s-eket. A kalózkiadás, mely Sweynheim és Pannartz üzletét rontotta, felületes korrektúráról is tanúskodik. (Vajon Blandius siettetette-e a munkát?)

Az olaszországi ősnymdászat történetében gyakran esik említés próbanyomatokról. Ha valamelyik fejedelem vagy város nyomdászt akart szerződtetni, megkívánta, hogy a tipográfiai tudományáról előzetes bizonyítékot szolgáltatson. Megállapodott vele betűi fájában, alakjában, stílusában, valamint a kinyomandó szövegben is.

Ismert tényeket sorolok fel, de sajnos, hézagok vannak köztük. Az üröket feltevésekkel próbáljuk áthidalni. Ilyennek kínálkozik a következő:

Karai Caraffának említette, hogy szeretne Budán is nyomdát látni. A bíbornok révén Lauerrel tárgyal. Ez egyik segédjét, Hesst ajánlja neki. Utóbbi a római nyomdák válságára való tekintettel hajlandó Budára menni. Próbanyomatban állapodnak meg. Miután Mátyás király jóindulatát tanácsos volt megnyerni, Karai kikötötte, hogy először is a magyar uralkodó kedvenc olvasmányát kell a próbanyomat tárgyául választani, másodszer pedig, azt humanista típusban kell kiállítani. Közölte, hogy a római nyomdák betűiből Sweynheim és Pannartz típusai tetszenek neki leginkább; a pápa és a főpapok is ezt dicsérik. Így került sor a *Silius Italicus*-ra s ennek felemás írásalakjaira. A könyvet Hess nyomatta Lauer műhelyében.

Noha Mátyás király dicsérőleg nyilatkozott a küldött könyv nyomdai kiállításáról, a nyomdászati ügyekben immár tájékozottabb Karai, akár mi magunk, láttára elfintorította az orrát. Így aztán visszatértek Lauer kerekdedebb antiquájához, de ennek egyes esetlenebb nagybetűit a matricákon eszközölt faragásokkal 1472 februárjában megjavították. Ekkor jelent meg ugyanis Lauer nyomdájában Antoninus Florentinus *Confessionale*-ja, utolsó Szent Özséb kolostorbeli kiadványa, melyben ezt a típust is utoljára alkalmazta. Mire e könyv megjelent, elvált Pomponius Laetustól, aki II. Pál halála után visszament a római akadémiára tanárnak, és sajtóival elköltözött egy másik házba, hol Leonardus Pflugel társaságában más típussal az előbbtől eltérő irányú kiadótévékenységbe fogott.

Alárendelt kérdés, hogy Karai megvásárolta-e Lauertől Hess számára az Antoninus Florentinusban utolsó ízben használt antiquáját, vagy pedig Lauer hozományul adta azt Hessnek. Vannak oklevelek, melyek szerint a nyomdász mesterek kilépő segédeiket végkielégítésül némi nyomdai felszereléssel - betűöntő műszerrel és matricákkal - látták el. Lauer a drága betűbélyegzőket minden eshetőségre számítva megtartotta magának (- Hess budai betűi ugyanis csupán már régi matricákból készült öntvények -), a velük bármikor újraverhető matricákról azonban könnyű szívvel lemondott, annál is inkább, mert ezután jogi kiadványaihoz, az akkori divat követelményei szerint, nem antiqua, hanem a Velencéből hódító útjára kelt félgótikus rotunda illett.

Lauer Antoninus Florentinusának dátuma, 1472. február, az a határidő, mely előtt Hess nem hagyhatta el Rómát, mert addig Lauer antiquájának matricáira ott szükség volt. Több mint egy év telt el Karai elutazása óta. Nem sok idő, ha meggondoljuk, hogy ezalatt a kísérleti típust kellett kifraggni és megönteni, a próbanyomatot előállítani, Karai végső döntését megvárni és Lauer néhány nagybetűje matricáját „megjusztni.” Viszont 1472 februárjában vagy röviddel utána útnak indult, mert a következő év pünkösdjén megjelent *Chronica Hungarorum*-ban, melyet az előszóban első magyarországi termékének nevez, azt vallja, hogy Budán „nem kevés ideig” foglalkozás nélkül volt. Pedig a nyomda berendezése elég munkát adhatott.

Legfontosabb útipoggyásza a betűöntő műszere (bonyolult szerszám, melynek elkészítésére Budán nem számíthatott megfelelő szakemberre) és a 80 matricát tartalmazó ládika. Volt benne 21 nagybetű, 24 kisbetű (közte kétféle *i* és kétféle *s*), 4 ligatúra, 26 abbreviatúra (az *-us* rövidítése hiányzott) és 4 írásjel öntéséhez szükséges nyomóminta. A többi kelléket, műszert, sajtót, felszerelési tárgyat, Budán is beszerezhetette.

Az út Rómából - ha egyenesen Budára ment - 4-5 hétig tartott. (Nagyjában a Velence és Frankfurt közti távolságnak felel meg; Jenson 1481. április 7-én levelet ír Frankfurtra s ezt ott május 10-én kézbesítik.) 1472 húsvétja után hozzáláthatott a budai nyomda berendezéséhez.

Irodalom. Fraknói Vilmos: Karai László budai prépost, a könyvnyomtatás meghonosítója Magyarországon. (Magy. Tud. Akad. Értekezések a történelmi tudományok köréből, VII. köt. 7. sz.) Bp. 1908. - Catalogue of books printed in the XV-th century now in the British Museum, Vol. IV: Rome. London 1924.

A budai nyomda berendezése

Csupán magukból a nyomtatványokból, a külső, bibliográfiai jelenségekből következtethetünk Hess András ténykedésére, mert semmilyen írott forrásra, oklevélre vagy egyéb korabeli tanúra nem támaszkodhatunk. Létezett-e egyáltalán ilyen forrás? Ha igen, elpusztult a török hódítás zűrzavaraiban. De nem biztos, hogy létezett. A hatóságok előtt a nyomdászat új dolog

volt, vele kapcsolatban nem állt rendelkezésükre szabályzat, melyhez igazodhattak volna. Nem volt miért intézkedniök. Nem volt ok jegyzékbevételre. A nyomdászok még nem tartoztak céhekbe, még nem adódtak köztük súrlódások. Nem nyílt alkalom ítélethozatalra. A mester és személyzete között nem alakult ki egyéb jogviszony, mint az, hogy a gazda és alkalmazott a teljesítendő munka, bér meg egyéb ellátás tekintetében szóban megegyezett egymással. Mindezt nem kellett írásba foglalni. Hess, hála Karainak, készpénzzel fizethette a beszerzett anyagokat és a felszerelést; nem volt szükség nyugtakra s nem támadtak perek.

A nyomda berendezése sokféle gonddal járt. A nyomdász vevőközönséget vonzó szöveg iránt érdeklődött, annak kéziratát lemásoltatta és kisedése meg nyomtatása technikai előfeltételeit tanulmányozta. A betűkészlet előállítására különféle eszközök és anyagok szolgáltak: kifaragott betűbélyegzők benyomatai (matricák), betűöntő műszer, ólom, sajtók, nyomdafesték, festékező labdák, s mindenekelőtt, nagy mennyiségben papír. Nem hiányozhattak a nyomdai bútorok: szedőszekrények; a papír- és nyomtatványraktárban, valamint a frissen kinyomtatott ívek rendezésére szolgáló állványok; a mester és a korrektor számára íróasztalok; különféle apróságok, mint punktúratűk a sajtóhoz, kötélhálózat a nedvesített ívek kitergetésére, kefék a betűk tisztítására, ráspoly és miegyéb a matricák javíthatására stb.

A személyzet mind e berendezésnek megfelelő többféle munkakört töltött be. Volt ott betűöntő, több szedő, nyomtató és festékező, egy-egy festékkeverő, korrektor, rubrikátor s egy-két nyomdai szolgáló, aki segédkezett a kinyomtatott ívek szárításában és összeállításában, a használt szedésformák szétszedésében, a felszabadult betűk tisztogatásában, és aki seprte a helyiségeket és ellátta a különféle küldönci teendőket. A szedők és nyomtatók száma a sajtók számától függött. Minden sajtó mellett három ember dolgozott: egy-egy szedő, nyomtató és festékező.

A kisebbfajta nyomdák személyzete is meghaladta a 10-12 főt. Sixtus Riessinger és Francesco del Tuppo szerény nápolyi műhelye személyzetéből - nem számítva a két vezető társtulajdonost és a korrektorokat, kik alkalmi szakértőkként a nyomtatandó könyv tartalmához képest változtak - tizenegy német munkást ismerünk névszerint; de e nyomdának voltak ezenkívül még meg nem nevezett alkalmazottai is.

Mielőtt Hess a személyzetet felfogadta volna, alkalmas helyiségről kellett gondoskodnia. Valahányszor régi okiratok ősnymdák személyzetének javadalmazásáról szólnak, a fizetés mellett mindig megemlítik a szabad szállást és élelmezést. A műhelygondokhoz tehát tekintélyes háztartás járult.

Fraknoi feltevése, hogy Karai Hessnek a budai prépostság valamelyik épületében adott helyiséget, elfogadható. De egyebet is kellett adnia. „A te támogatásod nélkül - mondja Hess előszava - a munkát, melyre vállalkoztam, sem megkezdeni, sem befejezni nem tudtam volna.” Mi lehetett ez a támogatás? Elsősorban a nervus rerum: pénz. A sajtók és egyéb bútorzat ácsoltatásához, a papír és betűfém vásárlásához, a személyzet munkabéreinek fizetéséhez s a háztartáshoz, valamennyiök megélhetéséhez, szóval az egész üzem fenntartásához pénz kellett. A nyomda termékei lassan készülnek, és még lassabban jövedelmeznek. Amíg el nem kelnek, a pénzt valakinek előlegeznie kell.

Mennyit? Tönkrement mecénások kunyoráló leveleiből látjuk, hogy 1471 és 1473 közt a budaihoz hasonló kisarányú mantuai és genuai nyomda egy-két év alatt 500, illetőleg 600 aranyába került a pártfogónak. Óriási pénz abban az időben, - házat, fogatot, földet, gulyát vehetett volna rajta. Főoka a kis nyomdák hamaros megszűnésének. A bajbajutott mecénások egyike a kényelmetlenségre is panaszkodik: a nyomdát a saját lakóházában rendezték be s ez

papírja meg kiadványai raktározására egyre több meg több szobát vett igénybe. Fél, hogy kiszorítja otthonából.

A pénzen kívül Karai erkölcsi és szellemi támogatásban részesíthette nyomdászát. Kijelölhetett neki latinul jól tudó klerikus szedőket, verselő korrektort, tanácsot adhatott a kiadandó szöveg kiválasztására, pártfogolhatta a szöveg kéziratának kikölcsönzésében, illetőleg lemásoltatásában s közvetve talán szerepe volt Hess papírral való ellátásában.

Minden nyomdász első kérdése, még a letelepedés előtt, tud-e székhelyén papírt szerezni? A papír a nyomdászat előfeltétele, elsőfontosságú életszükségleti cikke. Mert a pergamen, amellet, hogy drága, csak korlátozott mennyiségben állhat rendelkezésére. Ahol a papírral való ellátás nem volt biztosítva, ott nem lehetett nyomdát alapítani. Az ősnymdák mindenütt a papíripar területén helyezkedtek el. Az elsők a Rajna mentén, az utánuk következők a papírgyártás legerősebb országában, Itáliában, hol 5-6 év alatt több nyomda keletkezett, mint a többi országban együttvéve. Németországban a Rajnavidék után a papírgyártás híres Bajorország vonzotta őket leginkább. S miként a nyomdák ott telepedtek meg, ahol könnyen szerezhettek papírt, úgy a papírmalmok is leginkább nyomdászékhelyek közelében épültek, abban a tudatban, hogy a nyomda fog papírt rendelni. Hogy az európai papíripar - miként termékei hirtelenül fellépő bőségéből látjuk - éppen a 15. század második felében lendült fel nagy arányokban, az szorosán összefügg a nyomdászat térfoglalásával.

Termékei áradatától eltekintve, a középkori papíripar története felderítetlen. A 14. századbeli fabriano-i számlakönyvön és Ulman Stromer nürnbergi naplóján kívül semmi korabeli adat, hivatalos feljegyzés, pl. adókimutatás, a papírmalmokra vonatkozólag nem maradt fenn. A 15. századból ismerünk papírszállításokról szóló szerződéseket; de ezekben csak kereskedők, nem pedig gyártók állnak szemben a megrendelővel.

Amikor Hess Budára jött, itt papírfőlösléget talált. Fejérpataky László a magyarországi városok régi számadáskönyveiből megállapította, hogy már 32 évvel korábban, 1439-ben, Bártfán a papír rizsmájának (kb. 500 ívnek) ára a minőség szerint 20 és 24 denár közt váltakozott. Három évtizeddel később, Hess idejében, Frankfurtban körülbelül háromszor annyiba, hat és egy negyed aranyba került. A magyar papír olcsóbb, mint a német. Ha Hess a *Chronicát* - a római átlagkiadások mintájára - csupán 300 példányban nyomtatta volna, 11 500 ív papírra, vagyis 23 rizsmára volt szüksége, melyért a korábbi bártfai árak szerint 552 denárt (55 aranyat?), Frankfurtban azonban 144 aranyat fizethetett.

A papírbeszerzést könnyűnek látta, hiszen azzal a gondolattal foglalkozott, hogy a *Chronica* befejezése után - amint az előszóban mondja - ennél nagyobb könyveket fog nyomtatni. Valósággal pazarolja a papírt. Margói a legszélesebbek, a sorokkal nem takarékoskodik, csupán 33 soros tükröt alkalmaz, bőségesen ad fejezetcímeket s ezek felett is, alatt is hagy üres sorokat, a könyvet pedig felesleges üres levelekkel zárja.

Papírja honi termék, melynek vízjegyei a maguk változataiban külföldön nem fordulnak elő, magyarországi kéziratokban azonban igen. Ugyanaz a vízjegy ismétlődik benne, mely gyakori az 1407 és 1477 között Budán, Váradon, Lövölden és más magyar vidékeken másolt kódexekben és a hazai hiteles helyeken kiállított oklevelekben. Briquet hatalmas vízjegy katalógusában⁴ maga is csak 1466-ban és 1475-ben keltezett magyarországi iratok papírjában találta őket (2450, 2472 és 2488. sz.), magam pedig a budapesti Egyetemi Könyvtár 3, a pécsi Egyetemi Könyvtár egy és az Országos Széchényi Könyvtár több - hazánkban az 1470-es évek első felében másolt - kódexében láttam őket.

⁴ Ch. M. Briquet: *Les filigranes*, 4 kötet, Genève 1907.

Papírját könnyedén, egy kézből, ugyanannak a papírmalomnak budai képviselőjétől szerezte be. A *Chronica*-ban ugyanis csak egyfajta vízjegy, illetőleg annak két változata fordul elő, ami azt bizonyítja, hogy minden ív papírja ugyanabból a malomból származik. Ha valamely nyomtatványban többféle ábrájú vízjegy mutatkozik, arra következtethetünk, hogy a nyomdász a papírt nem közvetlenül a malomból, hanem vásáron szerezte. Inkább papírhiány jele. A malmokban ugyanis minden puttonynál 2 munkás 2 merítőhálójával dolgozott: az egyik átvette a tele, s ugyanakkor átnyújtotta az üres hálót a merítő munkásnak, nehogy megszakítás álljon be a munkában. A hálók egyik felének közepére volt erősítve a drótból font figura, melynek lenyomata a vízjegy. A drót azonban engedetlen anyag, lehetetlen minden apró részletben teljesen egyező figurát alakítani. Innen a változatok. A *Chronica Hungarorum*-ban is, a Basiliusban is minden rizsma összes íveiben ugyanaz a körbe zárt mérleges vízjegy látszik, de 2-2 változatban. A malom, melyből Hess ellátta magát, egyébként a kisebb üzemek közé tartozott, mert a nagyobbakban több puttonyból merítettek, mindegyikből két hálójával, ott tehát a változatok száma is nagyobb, pl. 2 puttony esetében 4 változat, 3 puttonynál 6 és így tovább.

Hess papírbősége felidézheti bennünk a kérdést, vajon nem a magyar papíripar szószólója is volt-e Karai, midőn Budán nyomdát létesített? Olaszországban láthatta, hogy a nyomdászat mennyire fellendíti a papíripart.

Briquet adatai azt a benyomást keltik, hogy Magyarországon a 15. században a papírkészítésnek 3 gócpontja volt: az egyik Buda környékén vagy a Vág völgyében s ennek vízjegye a mérlegnek nálunk oly gyakori alakja; a másik Eperjes és Bártfa környékén, az ökörfejes vízjeggyel; - a harmadik Nagyszeben és Brassó tájékán, mely mind a mérleget, mind az ökörfejet választotta minőségjeggyül, de már stilizált, inkább századvégi alakban.

A másik nyersanyag, melyet Hessnek be kellett szereznie, a betűöntéshez szükséges fém. Erre inkább ráért. Mert a betűöntéshez az ősnymondások akkor fogtak hozzá, amikor a kiadandó kézirat már birtokukban volt. A betűöntő ugyanis a munkáját az ún. öntőcédula alapján végzi; abból tudja meg, hány példányt kell öntenie az egyes betűkből, - a gyakran előfordulókból többet, a ritkábbakból keveset. A *Chronica Hungarorum* magyar neveiben gyakori a K, k és y betű, mely más latin nyomtatványban fölötte ritka. Hessnek csak úgy lehetett aránytalan nagy készlete belőlük, hogy előzőleg a már megszerzett kéziratból kiszámította, mennyire lesz szüksége. Ezen kívül a mennyiség a nyomdában működő sajtók számától függött. Ez utóbbi határozta meg az egész nyomdai üzem ütemét: a személyzet számát, a szedés, korrigálás, festékezés menetét, s általában valamennyi teendő munkabeosztását. Ezért a helységfoglalás és papírbiztosítás után a legsürgősebb feladat a sajtók beállítása volt.

Készítésük asztalosmunka. Gutenberg első sajtóját, amint a strassburgi periratokból tudjuk, Konrad Sahspach esztergályos a mester tervrajzai szerint 4 hét alatt ácsolta.

A legtöbb ősnymonda nem egy, hanem több sajtóval dolgozott. Hessnek három volt, amint azt a *Chronica Hungarorum* szedésrészleteiből kiszámíthatjuk. A szedésrészlet abból ismerhető fel, ha ponttal, befejezett mondattal végződő quinternio utolsó oldalán a szedés összeszorítása, vagy ellenkezőleg, nyújtása észlelhető, vagyis, ha az abbreviátúrák halmozódnak, illetőleg, ha feltűnően hiányoznak, feloldva olyanokat is, melyeket egyébként nem szokás, például ha évszámokat szavakkal, nem pedig számjegyekkel szedtek. Miután mindegyik szedésrészleten egyszerre dolgoztak s valamennyi egyidejűleg más-más sajtó alá került, szükségképpen a kezdetük valamelyik quinternio első, végük pedig más quinternio utolsó oldalára esett.

A *Chronica Hungarorum* szedésrészleteiből arra is következtethetünk, hogy az egyik szedő már gyakorlott, gyors nyomdai munkás volt, a másik kettő azonban még kevésbé tapasztalt, a munkában lassabban és óvatosabban haladó tanonc, akik csupán a scriptori rövidítési

rendszerben való hibátlan jártasságukról tesznek tanúságot. A krónika szedésrészletei ugyanis nem egyforma hosszúak; az első 22 oldalon 6490 szavas, a második 22 538 szóval 80 lap, a harmadik 8401 szóval 31 lap terjedelmű.

A nyomtatványok vizsgálata arról is meggyőz, hogy a budai asztalos Hess utasítására a sajtóknak kis tégelyt készített, mert mind a krónikát, mind a Basiliust laponként - minden levelet két menetben - nyomtatták. A két oldalt egymás mellé fogadó nagyobb szedésforma és az ennek megfelelő nagyobb tégely ugyan éppen az 1470-es évek közepe felé került alkalmazásra Velencében, Vendelinus de Spira és Nicolaus Jenson műhelyében (- a nyomdászat-történészek némi bizonytalansággal legalább is erre következtetnek néhány nyomtatványuk felcserélt oldalairól -), de Hess ezt a gyakorlatot még nem ismerte.

A sajtók mindegyikét jobbról meg balról egy-egy a padlóba és a mennyezetbe ágyazott oldalgerenda tartotta szilárdan, nehogy a szedés esetleges eltolódások miatt a papíron mázolódjék. A két gerenda közé volt illesztve a sajtó asztala, tologatható asztallapjával, mely Hess idejében fából készült s melyre a szedésformát fektették. A gerendákat összekötő haránt-falról lenyúló erős csavarrúd mozgatta lefelé a szedésre és nyomás után felfelé a nyomó-tégelyt. A sajtó, működés közben kettős mozgást végzett: vízszinteset, mely a falapon fekvő szedésformát a tégely alá vitte, s függőlegest, mely a tégelyt rövid pillanatra könnyű nyomással a papírra szorította. A tégelynek csak az volt a feladata, hogy a szedésre kent festékről lenyomatot szerezzen a papírra. Erős vagy hosszantartó nyomás elmázolást okozott volna. A kissé megnedvesített papír fakeretbe feszítve foglalt helyet a tégely alatt. Az íveket nem egyenként, hanem huszonötösével erősítették 6-8 tűvel (ún. punktúrával) a keret négy oldalába. Minden lenyomás után kivették a legfelső ívet az immár olvasható lappal. A punktúrák, melyek nyomait utóbb a könyv kötetésekor a széleket lenyeső gép eltüntette, nemcsak arra szolgáltak, hogy a papírt a keretben szilárdan tartsák, hanem arra is, hogy a hátoldal (verso) nyomtatásakor a levél két oldala pontosan, sorról sorra fedje egymást. Ügyelni kellett, hogy a punktúrák az ív megfordításakor pontosan a recto-oldal lenyomásakor szúrt lyukakba fúródjanak.

A sajtók mellett a legszükségesebb berendezési tárgyak a szedőszekrények. Felépítésük ugyanolyan, mint a mai, csak rekeszeik száma volt több, hiszen nemcsak a nagy- és kisbetűket, valamint az írásjeleket kellett elhelyezni bennük, hanem az abbreviátúrákat is.

Hess megelégedett három ilyen szekrénnel; három szedésrészleten három szedő dolgozott, mindegyiknek egy szekrény kellett, hogy keze ügyébe essen. A Meinardus Ungut és Stanislaus de Polonia sevillai hagyatékáról felvett jegyzőkönyv szerint üzemükben, melyben miként Hessnél, 3 sajtó működött, ugyan 8 szedőszekrény állt, de nekik hétféle típusuk volt.

„Essemque non parum otiosus”: „nem kevés ideig munka nélkül voltam...” Hozzávetőleg ki tudjuk számítani, meddig tartott ez a tétlenség. A krónika szövegterjedelme 133 lap, a kiadás előkészítéséhez, kiszedéséhez és kinyomtatásához mintegy 3-4 hónapra volt szükség. 1473 pünkösdjén jelent meg, ha tehát az előző év februárjában Hess elindult Rómából s március vége felé megérkezett Budára, 10-12 hónap telt el, míg a műbe belefoghatott.

Mit csinált ez alatt az esztendő alatt?

Berendezkedett és kiképezte, begyakorolta a személyzetét. Rómából nem hozott magával munkásokat; munkatársait Budán fogadta fel. Másutt is ezt látjuk: Olaszországban és Párizsban a bevándorolt német mesterek többnyire szintén őslakókat alkalmaznak, s ezek nagy része utóbb, miután az új művészetet megtanulták s némi tőkére tettek szert vagy mecénást találtak, önállósították magukat.

A tétlenségre is van összehasonlító adatunk: Andreas Belfortis 1471. október 17-én szerződést köt, melynek értelmében Ferrarából átköltözik Bresciába. Húsz hónappal később, 1473. június 29-én (ugyanabban a hónapban, melyben a *Chronica Hungarorum*), megjelenik az első bresciai nyomtatvány, a 620 oldalas *Statuta communis Brixiae* (H 15 003). Tizenhárom hónapot fordított az átköltözésre, a nyomda berendezésére és a Hessnél nagyobb személyzete kiképzésére, félévet pedig a könyv előállítására, mely azonban a budai krónika terjedelmének ötszöröse.

Amikor a sajtók megvoltak, Hess véglegesen döntött a személyzet tekintetében. Lehetséges, hogy csak két szedőt fogadott fel; a krónika középső szedésrészlete ugyanis annyira hosszabb a másik két részletnél és - különösen zárásában - annyi ügyességet és tapasztaltságot árul el, hogy gyakorlott jó szedőjének kellett lennie. Ezt a feladatot, gondolom, maga Hess vállalta magára. Ha így van, személyzete rajta kívül 11 főből, vagyis 2 szedőből, 6 nyomtatóból, 1 festékkeverőből, 1 - esetleg vele együtt Rómából jött - szolgából s végül 1 korrektorból állt, aki egyúttal rubrikált. (Rómában, Lauer nyomdájában, Pomponius Laetus mellett külön rubrikátor dolgozott.)

Amíg a kiképzés folyt és a korrektor a kiadandó szöveget a nyomda számára lemásolta, Hess személyes vezetése és közreműködése mellett megöntötték a betűkészletet. Ilyet nem hozott magával Rómából, hiszen a súlyos ólombetűk az utazót fölöslegesen terheltek volna. Csak a betűöntő készülék és a matricák származtak - miként már említettem - Rómából. Ezekre a minden más nyomdától sok száz kilométerre távol eső Budán már azért is szükség volt, mert balesetben sem kölcsönvenni ilyen eszközöket, sem pótolni a betűkben támadt hiányokat nem lehetett volna. Az ólombetű gyorsan kopik, gyakran kell újraönteni.

A *Chronica Hungarorum* típusainak összképét kérésemre a betűöntés legkiválóbb magyar és német szakértői (Thalwieser Antal és Gustav Mori) megvizsgálták s egymástól függetlenül közölték velem egybehangzó véleményüket, mely szerint Hess kezdetleges betűöntő műszere öntés közben a betűkép testét nem tudta mindig egyformán az ólomlécre rögzíteni. A vasból öntött kis készülék már öreg volt, kopások nyomaival, s nem önthetett minden betűpéldányt hajszálnyi pontos egyforma körvonalakban. Két egyenlő nagyságú s egymásba illő részből állt, melyet összezsukáskor az öntendő betűtörzs vastagságának megfelelően szűkebbre vagy bővebbre lehetett igazítani. Kis négyszögű faládika vette körül, hogy megvédje kezelőjét az öntött fém forróságától. A matricát a ládika egyik oldalán levő kis lyukba csíptették. Másik oldalán az öntő olvasztótégelyéből a folyékony fémeket kanalazta be a műszerbe. Amikor ez megtörtént, a készüléket hirtelenül fölfelé bökte, hogy a fém a matrica minden mélyedésébe behatoljon. Utána szétnyitotta a műszert s kihullatta belőle a megöntött betűt.

Novák László szerint a fődolog az, hogy az öntendő betű pontos szögű legyen; ezért a műszer belsejében levő falaknak is pontosan derékszögűeknek kellett lenniök, mert csak az általuk akként körülzárt térben formálódhatnak olyan betűk, melyek aztán a szedésben hibátlanul egymáshoz záródnak. Hessnél azonban a belső kopások miatt a derékszögek már nem voltak kifogástalanok. Kiszedett soraiban a betűk hol túl közel állnak egymáshoz, hol fölösleges hézag van köztük. A sorok alapja is egyenetlen. Az egyik betű aljával kissé a sorszint alá süllyed, a másik föléje emelkedik. Alig találni nála teljesen egyenes sort. Ugyanilyen jelenségeket észlelünk Lauer 1472-ig kiadott nyomtatványain is. Lauer ugyanazt a betűöntő szerszámot használta, melyet utóbb Hess magával vitt Budára. Mindkettő valamennyi betűléce ugyan egyforma magas és vastag, a betűkép azonban nem került mindig a lécfajnek ugyanazon pontjára, hanem ennek középpontjától tizednyi vagy huszadnyi milliméterrel hol jobbra, hol balra, hol föléje, hol alája csúszott.

Mennyire tökéletesebb volt ugyanabban az időben pl. a velencei Jenson műszere! Betűi úgy állnak a sorban, mint a fegyelmezett katonák.

Hess betűinek fogyatékosága nemcsak a betűöntő műszerben rejlett, hanem a Lauertől hozott matricákban is.

A matricák kis vörösréz kockák, melyekbe felhevített állapotban a „patricának” nevezett 4-5 cm hosszú hideg acélrudacska hegyére kifaragott betű képét derékszögű beveréssel bemélyítették, úgy hogy ez a matricában visszájában látszott. E bemélyedésből öntötték a betűt. Lauer és Hess matricáiba azonban, G. Mori hozzám írt levelében közölt véleménye szerint, a betűképet nem acélpatricával, hanem ólombetűvel kalapácsolták. Emiatt ugyanannak a betűnek egyes példányai egyenetlenek. Pl. az *e*-betű vonalai egyszer vékonyabbak, másszor vastagabbak, ívelésük hol kerekesebb, hol merevebb, őrjük majd nagyobb, majd kisebb s a betű kifutó vége hol hosszabb, hol rövidebb. Mindennek oka az, hogy a matrica betűképének árkocskái nem voltak eléggé határozottak s öntéskor a folyékony ólom lötyögött bennük.

S baj volt az is, hogy Hess már használt matricákat hozott magával. Már nem lehetett sokat „jusztláni”, reszelgetni rajtuk. Gyakoribb öntés közben az ő falaikra is, a betűöntő műszerére is üledék rakódott, „sodrot kaptak” s ezzel magyarázható, hogy amikor Hess később Basiliuskiadásához betűkészletét megújítja, az ugyanazon régi matricákból öntött betűk lécvastagsága 20 soronként 3 mm-rel csökkent.

Csupa hátrány, mely abból ered, hogy Hess egyike volt amaz igen kevés ösnyomdásznak, aki nem metszette maga a betűit.

A 15. században a betűk nagyságához összetételében alkalmazkodó betűfém rendszerint ólom-, cin- és antimonötvözet volt. Hess azonban régimódisan még puszta ólombetűket használt, ami - G. Mori megfigyelése szerint - abból látszik, hogy a bonyolultabb vonalú, őröket magukba záró jelek, mint az *a*, *b*, *d*, *o*, *ö* és *e* hamarabb elhasználódtak; a szedésrészletek végén egyes példányaik már kevésbé frissek mint a szedésrészlet elején. A puha ólom az ösnyomtatványkor kemény papírára való nyomáskor hamarabb kopott, mint az előbb említett ötvözet.

Amikor a betűt az öntőműszerből kivették, még nem volt kész. Talpához ún. csingák tapadtak s ezeket le kellett törölni. A betűtest szögleteit lecsiszolták, talpát könnyedén simára gyalulták. Aztán a betűpálcikát méricskelték, összehasonlították a többivel, hogy egyforma hosszú-e velük? A hibás példányokat az olvasztótégelybe dobták, a megfelelőket beosztották a szedőszekrények rekeszeibe.

Az ösnyomdásznak nem volt szüksége oly nagy betűkészletre, mint a mai tipográfusnak. Sajtónként elég volt 12-12 oldal szedéséhez való betű. A nyomtatást nem a quinternio már kiszedett első lapjával, hanem legbelsőbb ívével, a 9-11. oldallal kezdte. Amikor az oldalankénti nyomtatásban a 9. oldallal elkészült, annak betűit, alapos tisztogatás után visszaosztották a szedőszekrénybe s a szedő a 9. lapon felszabadult betűkkel munkáját a 13. oldalon folytatta. Hessnél 1-1 lapon átlag 1750 betű és írásjel fért el, vagyis 12 oldalon 21 000, a 3 sajtóhoz tehát bőségesen elég volt 70 000 betű. Ezek súlya is több mint 3 mázsa.

Nem minden betűből volt egyforma mennyiségű példánya: az egyikből több kellett, másiból kevesebb. A legtöbb az *e*-betűből (sajtónként 12 oldalra kb. 2600), legkevesebb a *k*, *x*, *y* és a *z*-alakú *r*-ből (20-20); az *r* másik, szokottabb alakjából azonban elkelt néhány száz. Pontból 1200, egyéb írásjelből kb. 100-100. A nagybetűkből 100-100 darab elég lehetett mind a 3 sajtóhoz.

A betűkészlet előállítás mintegy egy hónapig tartott. Maga a megöntés gyors művelet, a 18. században - igaz, már acélból kovácsolt tökéletesebb műszerrel - az öntő naponta átlag 3000, - óránként 300 - betűt termelt. Vigyázni kellett, hogy a példány ne hűljön a matricában, ne tapadjon oda annak falaihoz. Az egyes betűlécek megvizsgálása, csiszolása, rendbe hozása sokkal körülményesebb munka volt, mint az öntés.

A 15. századi műszerekkel sem volt az ütem észrevehetően lassúbb. Andreas Portilia 1473-ban Bolognában egy hónap alatt önti meg a 4 sajtójához szükséges betűmennyiséget, Gabriel Brunch Hungarus pedig 1493. november 28-án 14 libra bér ellenében kötelezi magát, hogy dr. Miguel Albert valenciai nyomdájának 3 hónap alatt az átadott féméből és 98 matricából önt annyi betűt, hogy naponta 5 kétoldalas ívrénagyságú szedésformát lehessen nyomtatni. Nagy és sietős teljesítménynek látszik. Az ottani - bár 20 évvel későbbi - munkálatok összehasonlítása Hessével egyébként is tanulságos. Albert a nyomda berendezését és a személyzet szerződtetését október 5-én kezdte meg; november 21-én megvásárolja a felosztatott Palmart-féle nyomda matricáit s a magyar Gábor november 28-tól január végéig megönti a betűkészletet. Nyomban utána, februárban, kezdődik meg a *Repertorium Haeretici Pravitatis* (H 13 875) szedése és nyomtatása, a 604 lap terjedelmű könyv pedig 1494. szeptember 16-i kelettel, 9 hónappal a berendezés kezdete után, megjelenik. Már előző gazdáiknál jól képzett személyzetével naponta 3 sajtón 3 oldalt nyomtatott ezer-ezer példányban.

Hessnél a betűkészlet előállítása idején a szedők, a festékező és a nyomtatólegények tanulták a számukra új mesterséget s előkészítettek néhány próbaoldalt. Maga a tulajdonképpeni munka csak a teljes készlet birtokában kezdődött. A szedők indultak el vele, de minden szedésrészlet 9. oldalától kezdve szedés, festékezés, nyomás, korrigálás és a sajtóból kikerült betűk tisztogatása egyidejű összjátékban folyt.

A szedők, miként már említettem, magyarok voltak, előzőleg talán az alkancellári hivatalban foglalkoztatott klerikus írnokok, akik hozzá voltak szokva a középkori rövidítési rendszerhez. A *Chronica Hungarorum* magyar személy- és helységneveit, ezeket az idegenek számára oly szokatlan szóalakokat mindvégig az akkori hazai helyesírásnak megfelelően hibátlanul szedték. A szövegben néhány olyan latin rövidítés is van, mely gyakori a hazai oklevelekben, de ismeretlen a külföldön. Ilyen pl. a „ppe co” - perpetui comiti helyett.

A gutenbergi szedéstechnika járta: a szavak közötti hézagok mindvégig egyforma szélesek és a sorzárás még kizárólag abbreviálás útján történik. A rövidítéseknek a nyomdásznál nagyobb jelentősége volt, mint a kódexmásolónál, aki csak időt, hártát vagy papírt akart velük megtakarítani. A nyomdász a rövidítéseket nemcsak a sorzárás kívánalmai, hanem a szedésrészlet nyújtásának vagy összeszorításának szüksége szerint váltogatta, miként ezt régi kötéstáblákból kiáztatott 15. századi korrektúralapokon látjuk. Szemünkbe tűnik akkor is, ha Hess krónikájának és Thuróczy krónikájának azonos szövegű helyeit összevetjük.

Az akkori korrektúrajelek - több évszázados hagyományként - ma is használatosak. Csak többet korrigáltak és több korrektúralevonatot készítettek, mint ma. A korrigálás még nyomás közben is folyt. A mennyezet alatt kifeszített drótokon már kinyomott ívek száradtak, mikor a nyomás megszakításával a következő példányokban még egyre újabb javításokat eszközöltek. Ezért van ősnymtatványaink közt annyi változat. Néha nemcsak a szedésben felejtett hibát javítják, vagy tetszetősebb sorzárást csinálnak, hanem a szöveget is jobbítják. A humanista korrektor nem bízott föltétlenül a középkori másolóban és nem tekintette az ún. prima editiok hitelességét oly szentségnek, mint mi.

Hess korrektora nemcsak tudós ember, hanem költő is. A második, hosszúsága miatt nem egészen pontosan kiszámított szedésrészlet végén féloldalmi hézag maradt s a korrektor ennek betöltésére a szöveghez kapcsolódó, jól gördülő hexametereket iktat be Róbert Károly haláláról, nehogy üres folt maradjon a papíron.

A kijavított szedésformát befestékezve tették a sajtóba. A nyomdafestéket még magukban az ősnymodákban keverték. Bartholomaeus Fontius, utóbb Mátyás király könyvtárosa, 1474. évi elszámolása szerint a firenzei Ripoli kolostor nyomdája számára lenolajat, terpentint, szurkot, kénkovászt, cinóbert, gyantát, gubacsot, vitriolt és sellakot vásárolt a nyomdafesték elkészítésére.

A nyomda udvarában háromlábú vörösréz üstben főzték a kencét. Büdös és tűzveszélyes művelet, melyet Firenzében a hatóság rendeletére a szabadban kellett végezni. Ha a lenolajkeverék felforrt, hozzá lehetett fogni a festékkeveréshez. Lapos kövön a kencébe gyanta- és lámpakormot kavartak.

A kész festéket a hagyományos nyomdász címerben is látható nyeles, lószőrrel töltött juhbőr labdákkal dörzsölték a szedésre. E labdák gyorsan koptak, megújításukra nagy halom irha állt készenlétben. Hetenként kétszer lószőrrel tömködték őket, félig cserzett bőrüket pedig halzsírral kezelték.

Mindezek a festékező szerszámok a nyomtató munkások keze ügyében álló polcon sorakoztak s mellettük kosárka állt spongyákkal, melyekkel a sajtóból kikerült nyomóformákat mosták.

A nyomtatók párosával dolgoztak. Egyikük, a „labdák mestere” festékezett, a másik, a „sajtómester”, a befestékezett szedésforma punktúráiba illesztette a papírt, még pedig annyi ívet, hogy a nyomás rugalmas legyen, ráeresztette a rámat s ha a sajtófödő nem zárt elég pontosan, - papírdarabkákat ragasztásával „egyengetett”, majd a taligát a tégely alá hajtva, meghúzta a fordítókart s ezzel teljesítette a nyomást. A csavar szorító lapja hirtelen rányomódván a szedésre, arról rugalmasan visszapattant. Ettől függött a nyomás tisztasága. Minden elpazarolt pillanat mázolás okozott.

Az oldalankénti nyomás lassú munka. Lignamine, a római orvos-nyomdász, mint szemtanú közli, hogy Sweynheym és Pannartz, valamint U. Han a két első római nyomdász, éppúgy mint Mainzban Gutenberg meg Fust, Strassburgban pedig Mentelin, egy-egy sajtón naponta 300 oldalt termeltek. Tehát pl. 1-1 lapot naponta 300 példányban. De másfelől Andreas Portilia 1473. október 22-én Bolognában szerződésben arra kötelezte magát, hogy 4 sajtón naponta 2-2 oldalt fog nyomtatni 440 példányban. Ez sajtónként csak 220 nyomásnak felel meg; s a munka nála megszakításokkal folyt, mert a Repertorium Juris, szerződésének tárgya, hosszabb idő alatt jelent meg, mint kellett volna. Nem lehet mindent pontosan kiszámítani.

A szellemi felügyeletet a kiadvány készülete fölött a korrektor gyakorolta. Ő vagy esetleg segéde, a rubrikátor, a kinyomtatott íveket füzetekbe hajtotta, a quinterniókat, egymásutánjuk sorrendjébe helyezte, szóval összeállította és füzte a példányokat, közben azokban a személynevek és mondatok kezdőbetűit piros tintás vonalakkal - rubrummal - áthúzta. A *Chronica Hungarorum* valamennyi fennmaradt példánya egyformán rubrikált. Végül a quinterniók sorrendjét a könyvkötő tájékoztatására a levelek aljára írt betűszignatúrával (a, b, c stb. jellel) meghatározta. Az oldalak vagy levelek nyomtatott számozása Hess idejében még szokatlan volt. A kötéskor az írott szignatúrák a papír körülvágásakor a vágógépnek áldozatul estek. Sem ezeket, sem a kéziratból ismert őrszavakat, melyek a levelek alján a következő levél kezdőszavát közölték, nem észleljük Hess nyomtatványaiiban.

Az összeállított példányokat a raktárba helyezték, melyben rajtuk kívül külön csoportok rendjében őrizték a felhasználandó papír rizsmáit.

Loubier a könyvkötészet történetében több ősnymodásról tud, aki maga köttette kiadványait. Pl. Nürnbergben Koberger száz alkalmazottja közt volt könyvkötő is. Mások, mint Ratdolt Augsburgban, szerződést kötnek könyvkötővel. De nem minden példányt köttettek. Távoli könyvkereskedőknek, könyvkereskedelmi társaságok ügynökeinek, Bécsbe és más városokba az 1470-es évek vége táján laza ívekben, hordókban, szállították a kiadványokat.

Vajon mit csinált Hess? Házon kívül köttetett? Kötetlenül bocsátotta forgalomba kiadványait? A köttetésnek alig lehetett akadálya. Minden kolostorban, ahol kódexeket másoltak, kötöttek. S Budán a Korvina könyvtárnak is volt könyvkötészete, még pedig olyan, mely a század legművésze és legfényűzőbb kötéseivel kápráztatja el még a mai kötetéstörténeti szakembereket is. A Mátyás királynak és Karainak szánt példányokat talán ott köttette. A budai nyomda termékeinek megmaradt példányai azonban egyszerű külsejű bőrkötésbe öltöztek.

Figyelemre méltó a Basilius salzburgi példánya. A könyvkötő adta előzékleveleken ugyanazt a vízjegyet látjuk, mely a könyv nyomtatott levelein van meg. Kétségtelenül Budán kötötték. Kötése két réteges fatábla, melyet préseletlen sima borjúbőr burkol. Kapcsok helyett bőrszíjak zárják; a kötés mindkét táblája szélén 4-4 kis lyukon húzták át őket. A táblák belső oldalát pergamen borítja. Az első előzéklevél rektóján felül valamelyik hajdani könyvtáros az „Aretin⁹ de legend. Poet. Aa’ 75” bejegyzést írta. (Az „Aa’ 75” egykori kolostori könyvtár állományjelzete.) Igen széles margójú példány: 130 x 80 mm-nyi tükre 208 x 144 mm méretű lapokon foglal helyet.

De Hess többnyire mégsem maga köttetett. A *Chronica Hungarorum* egyes példányainak elején (pl. a római Corsinianán) és végén (pl. a lipcsei és párizsi példányban) üres levelek vannak. Ha a nyomdásznak saját könyvkötészete volt, fölöslegese a védőlevelek. Koberger nyomtatványaiban nem fordulnak elő.

De ha példányai javarészt kötetlenül is bocsátotta forgalomba, alkalomadtán, tiszteletpéldányok és Budán közvetlenül eladott darabok esetében - miként a salzburgi Basilius tanúsítja -, összekötetésben állt könyvkötővel.

Hasonlóképpen kapcsolatban kellett lennie könyvkereskedelmi szervekkel. A nyomdásznak, ha nem dolgozott éppen valamely kiadó részére, gondoskodnia kellett könyvei értékesítéséről. Nem számíthatott arra, hogy majd a vevők jönnek hozzá; neki kellett utat keresnie a vevőkhöz. S ezt csak közvetítők segítségével tehetette. Ismernie kellett áruforgalma létfeltételeit s tudnia kellett, hol vannak az alkalmas elárúsító helyek.

E tekintetben ismét homályban tapogatózunk. Csak annyit tudunk, hogy mai három legnagyobb könyvtárunk állományában százával, együttesen ezrével vannak olyan ősnymtatványok, melyek már a 15. században hazai tulajdonos kezében voltak. De csak kevés adatunk van arra, hol vásárolták őket. A legrégebbit Krakóban. Egy a mai Horvátország területére eső könyvtár példányát Temesvárt szerezte meg korabeli vevője.⁵

Külföldön a krónika példányait a könyvkereskedelmi szövetkezetek árusították. Ilyenek Hess előtt is működtek s az 1470-es évek végén Budán is voltak képviselőik. Még lesz róluk szó.

Az árusítás számvetéséhez három tényezőt kell szemügyre vennünk: mennyibe került a könyv előállítása, milyenek voltak a Hess-korabeli könyvárak, és hány példányt nyomtatott Hess eladás céljából a piac számára? Nehézségünk, hogy csak bizonytalan foglaimaink vannak a pénz akkori értékéről. Ismerjük ötvözetét és súlyát, de nem a forgalom, a beszerzési lehetőségek és a kereslet mértékét. Szórványos adatokra bajos általános feltevéseket építeni s mégis,

⁵ Badalič Josip: Incunabula quae in Popolari Republica Croatia asservatur. Zagreb 1952.

ilyenek nélkül nem alkothatunk magunknak képet Hess budai működése anyagi rúgóiról. Közvetlen adatok hiányában ismét nem tehetünk mást, mint hogy a korabeli külföldi feljegyzéseket összehasonlíjuk a budai lehetőségekkel.

Hess felszerelési költségeit - miként a krónika előszava sejteti - Karai fedezte, de valószínűleg csak úgy, hogy valami nagyobb kerek összeget adott rá. Hess dolga volt, hogy gazdálkodjék vele.

Egy-egy sajtóért 1472-ben Augsburgban 15 forintot fizettek. Tegyük fel, a budai esztergályos is ilyen áron, vagyis 3 sajtót 45 forintért szállított.

Legtöbbször a papír került. Ha Hess a 70 leveles (azaz 35 íves) *Chronica Hungarorum*-ot 400 példányban nyomatta, 35 rizsmát kellett beszereznie, frankfurti árak szerint 227 és fél forintért. De a rizsmákban adódó hibás ívekre való tekintettel, tartalékról is kellett gondoskodnia.

70 000 betű fémjének akkori értékét kb. 10 forintra, 3 szedőszekrény árát 6 forintra, a festékezési kellékekét (kő, rézüst, festékanyagok) 2 forintra becsülhetjük.

A közönséges általános bútorzatot és háztartási felszerelést figyelmen kívül hagyva, mert azt is Karaitól kaphatta, tárgyi kiadásai 400 példány közrebocsátása esetén mintegy 300 aranyforintra rúgtak. Ennyi nagyjában megfelel Portilia bolognai beszerzési költségeinek.

Ehhez járulnak még a személyi kiadások. Perugiában 1476-ban a nyomdászemélyzet havi bére átlagban fejenként 2 és fél forint. Ott tehát Hess évi 324 forintnyi díjazást állíthatott volna költségvetésébe. Budán talán olcsóbb volt az élet s az együttes bérösszeg - mondjuk - 264 forint. De a személyzetet el is kellett látnia. Akármilyen olcsók voltak az élelmiszerek, ha naponta csak fél forintot költött a 11, illetőleg önmagával 12 ember kosztjára, ebbeli évi kiadása 180 forintra szaporodott.

Nevetséges lenne nagyjában való becslésnél pontos számokkal dobálózni. Első évi kiadásait tehát csak kerek számban jelöljük meg - körülbelül 700 forintban.

A mecénási pénzekből táplált nyomda nem volt nagyobb tőkét forgató kapitalista vállalat. A mecénás nem üzletet látott benne, hanem nemes feladatot: jó könyvekkel akarta a haza és a humanizmus műveltségét terjeszteni. A nyomdásznak azonban tovább kellett néznie. Tartósan a mecénásokra nem lehet számítani.

Az eladásban nemcsak a hazai, hanem a külföldi könyvpiac árait is tekintetbe kellett vennie.

Az Olaszországban, Németországban és Franciaországban egyidőben, de egymástól nagy távolságban eladott könyvek árszámítása közt ugyan alig látszik különbség, - a quinterniók szerinti számvetést mindenütt követték, - de Olaszországban a helyen kívül, vagyis más városba vagy országba szállított példányokért minden arany után 10 soldo (tízszázalékos) felárat számítottak. (A gyöngyösi ferencrendi zárda részére azonban 1465-ben, a példányba jegyzett adat szerint, egy krakkói rendtárs a Fust- és Schöffner-féle latin bibliát 24 magyar forintért vásárolta, - minden egyéb árismeretünknek ellentmondóan 2-2 quinterniót 1-1 forintért.)

Akárhogy is van, a *Chronica Hungarorum* 7 kisívrétű quinterniója után Hess 1473-ban rubrikált példányáért nem számíthatott többet másfél aranyforintnál. (Rubrikátlanok quinternióként általában 1 aranyba kerültek.) Ami ismét alátámasztja ama feltevésünket, hogy a krónikát legalább 400 példányban nyomatta. Mert 300 példány eladása mindössze 450 forintot jövedelmezett volna, - lényegesen kevesebbet, mint készkiadásait. Még akkor is legalább 100 forintnyi veszteség mutatkozna, ha összköltségeiből csak a papír, a nyomdafesték és a

személyzet költségeit vesszük számításba s levonjuk az állandó berendezés 54-70 forintnyi maradandó értékét. Ha csupán 300 példányt nyomtatott, példányáért legalább 2 forintot kellett volna kérnie, ilyen árral pedig nem versenyezhetett sem a többi nyomdással, sem az akkori könyvárusítókkal.

Ha 400 példányt adott el, a bevétele 600 forint lehetett. Ennyi sem fedezte még a folyó kiadásokat. De a vízjegyek fekvéséből kiszámítható, hogy 400-nál több példányt jelentetett meg. Minden ív nyomtatásával ugyanis elfogyasztott egy rizsmát, minden új ívvel áttért egy másik rizsmára, melyben a vízjegy másik változata látható. Miután 13 ívben a vízjegyek az általam látott példányokban szabályosan váltakoznak, nyilvánvaló, hogy egy-egy ívet megközelítőleg annyi példányban kellett nyomtatnia, ahány hibátlan ívet a rizsma tartalmaz. Briquet szerint egy-egy rizsmában rendszerint 500 ív volt, de bizonyos százalékot, mint hibásat ki kellett belőle selejtezni.

Számításunk szerint 450 példány ára már megközelítette a kiadásra költött összeget, 470 példányé pedig valamicskével már túl is haladta azt. Nyereséggé megmaradt az állandó berendezése, a budai előkelőségeknek felajánlott tiszteletpéldányokért járó jutalom és támogatónak további jóindulata. A tiszteletpéldányokat - elsősorban a király és Karai számára - bizonyára hártýára nyomatta. Így volt divat, ez volt az előkelőbb, a hártýapéldányok lapszéli díszítéseit, iniciáléit, esetleges miniatúráit, a címet, a miniátor szebben festhette be, mint a papírra. De ha voltak hártýapéldányok, azok a 16. vagy 17. század folyamán elvesztek, elpusztultak.

Hess András kiadványai

A *Chronica Hungarorum*-ot zárósorai szerint „bevégezte Hess András Budán az 1473. esztendő pünkösöd előtti szombatján”. Ez az egyetlen hely, melyen a 15. század folyamán Hess András neve szerepel.

Az előszóból megtudjuk, hogy a krónika volt legelső kiadványa, - „mea prima...” S azt is, hogy nem megrendelésre, nem Karai kívánságára, hanem a saját kezdeményezésére adta ki. „Azt hittem, ez minden magyar embernek kedves örömet fog okozni.”

Meglepő, hogy „hosszasan tépelődött”, kinek ajánlja? A királyra gondolhatott. A természetes személy mégis adva volt Karaiban, aki „a munka legfőbb indítóoka volt”, aki nélkül „azt sem megkezdeni, sem befejezni nem tudta volna”.

A krónikát úgy is mint első hazai nyomtatványunkat, úgy is mint történelmünk egyik forrásművét, a vele foglalkozó tudósok különféle szempontokból górcsővi vizsgálat alá vették.

Fraknoi Vilmos 66 sajtóhibáját elemzi. Vannak köztük jelentéktelenek, amilyenek bármilyen nyomdással előfordulhatnak, mint pl. *n* - u helyett, *c* - o helyett, *b* - h helyett, van megfordított betű s itt-ott valamely szón belül betűnyi hézag akad. De aztán vannak olyanok is, melyek téves olvasásból származnak (*natiuitatem* - *maturitatem* helyett, *milites Capitanei* - *Cappuani* helyett, *post mortem uenire* - *vivere* helyett, *equos ualisias* - *balistas* helyett, *bugancys* - *brigantiis* helyett) s ezek azt bizonyítják, hogy a nyomda szövege hevenyészve másolt és nyakatekert rövidítésekkel megterhelt futólagos írású gótikus kéziratból származik.

Az is megállapítható, hogy e kézirat az elején csonka volt. A krónika szövege ugyanis a „Porro” (továbbá) szóval kezdődik s az elbeszélést csakugyan nem a régi krónikások módján a világ teremtésével, hanem Noé történetével kezdi.

A kézirat elveszett, de történészeink annyit elmélkedtek róla, annyi jellegzetességét fedezték fel a Hess-féle kiadás és a többi fennmaradt krónikaszöveg összehasonlításából, hogy olyan elevenen él tudatunkban, mintha ma is meglenne. Bél Mátyás és más régibb történetíróink „Budai krónikának” nevezték; Marczali Henrik és Domanovszky Sándor pedig még pontosabban „Budai minorita krónikának”. Szerintük Hess a kéziratot a budai minorita kolostor könyvtárából kapta kölcsön, illetőleg ott másoltatta le. Nem ekkor veszett el; mert utóbb Thuróczy ugyanezt a kéziratot választotta a maga krónikakiadása alapjául. Hess és Thuróczy szövegében sok a közös részlet, kifejezéseik is sok esetben egyeznek, eltéréseik miatt azonban mégsem mondhatjuk, hogy Thuróczy plagizálta Hess kiadványát. Csak a forrásuk közös.

Maga a budai minorita krónika is tákolmány. Nem egyéb, mint több régi hazai latin krónika összeolvasztása. Fejezetcímei hol a Sambucus, hol az Acephalus kódex fejezetcímeivel egyeznek. Hess itt-ott cifrázta őket; nála néhol részletesebbek a kódexek címeinél. Valószínűleg tipográfiai szempontok miatt tette; a hosszabb címsorok jobban illettek nyomtatványa széles tükrébe.

Hess kiadványa egyébként nem is egy, hanem két kéziratot vett alapul. A budai minorita krónika ugyanis csak Róbert Károly haláláig terjedt; Hess innen folytatólag az előadást Küküllei János krónikájának közlésével folytatja. Ennek a kézírata is elveszett; szövegét éppen a Hess-féle *Chronica Hungarorum* s rajta kívül Thuróczy tartotta fenn. Hessnél elmaradt Küküllei neve és előszava, Thuróczy viszont megőrizte. Abból, hogy mindkettő - bár, miként a név és előszó közléséből, illetőleg nem közléséből látszik, egymástól függetlenül - együtt tette közzé a két szöveget, azt gyanítom, a kolostori könyvtárban a minorita krónikát és Küküllei munkáját ugyanegy kódex egyesítette magában. Úgynevezett könyvkötői kolligátum lehetett.

Hess Küküllei előadása után még kikerekítette krónikáját. Küküllei ugyanis történetét Mária királynő halálával fejezi be. A *Chronica Hungarorum*-ban ez esemény után még 3 oldal következik a Zsigmond királytól Mátyásig, pontosabban 1467-ig terjedő korszak sommázásával.

Fraknói és Domanovszky azt hitte, hogy ez a befejező rész Hess András saját alkotása s azért készült, hogy Mátyás királyt dicsőítse s ezáltal Karainak is szolgálatot tegyen. Hess kétségtelenül művelt és írni tudó ember volt, hiszen egyéni előszava elegáns humanista stílusával, gondos mondatszerkesztésével előnyösen különbözik az utána következő krónika döcögős előadásmódjától. De nem volt szokás, hogy a nyomdász maga avatkozzék kiadványa megfogalmazásába. Ez a korrektor dolga, aki ezúttal esetleg éppen a minorita rend egyik szerzetese volt.

Vannak azonban ebben a befejező részben mondatok, melyek azt gyaníttatják, hogy háromnegyedét már régebben, Mátyás trónralépte előtt írták meg. A Hunyadiak iránt oly hálátlan V. László királyt ugyanis „jóerkölcsű, szemérmes, hűséges, korához képest okos” ifjúnak dicséri. Ez bajosan tetszhetett Mátyásnak vagy Karainak. Még jó, hogy tapintatos törlés folytán Hunyadi László kivégzéséről nem esik szó.

Csak a legutolsó oldalon levő zárófejezetke tárgyalja Mátyás uralkodását. Itt az a feltűnő, hogy az eseményeket csak 1467-ig követi, nem pedig 1472-ig. Mátyás csehországi sikereit meg sem említi. Vajon itt is töröltek valamit? Huss János neve, a husziták megemlézése kellemetlen hangzásúvá tehetné volna a nyomdász, Hess nevét. Hess-Huss... - a középkorban a magánhangzók írása nem volt oly határozott és kétséget kizáró mint ma. Koberger is hol Kobergernek, hol Koburgennek írta magát.

A krónika kézírata gótikus írású volt s bár a gótikus típus volt a nyomtatott történelmi művek általában szokott betűfaja (Thuróczy krónikájának mindkét ősnymtatvány-kiadása gótbetűs), Hess mégis antiquával nyomatta. A magyarázat egyszerű: csak antiqua matricákat hozott magával, - nem volt gót típusa. Ilyet Lauertől sem kaphatott, mert Rómában 1472 nyaráig Hanon kívül senkinek sem volt gót betűje.

Budán azonban ez a korszokástól eltérő tipográfiai köntös alig kelthetett megütközést. Mátyás udvarának humanista iránya az írásban az 1450 körül Niccolò és Poggio által Cosimo Medici udvarában divatba hozott apró latin betűs formát részesítette előnyben. Az ókort imádó humanisták azt hitték, hogy ez az új életre feltámasztott karoling minuszkula volt a régi rómaiak kézírása (nem pedig a capitalis) s ezért is nevezték lelkesedésükben - tévesen - „antiquá”-nak. Maga Mátyás, aki uralkodása elején mindig gót írást használt, idővel kézírataiban szintén áttért a humanista írásra. Emiatt a budai udvar környezetében nem kelthetett feltűnést, hogy Hess nem ókori, nem klasszikus szöveget antiquával szedettet.

A *Chronica Hungarorum*-nak, mint az ősnymtatványok többségének, nincs címlapja. Szövege a negyedik oldalon kezdődik. Az első levél üres fedőlap. Hess utólag, a legutolsó oldal kiszedése után írta és nyomatta az eredetileg szintén üresen hagyott harmadik oldalra az előszót, melyben „e könyv néhány nappal ezelőtt befejeződött nyomtatásáról” szól. Stílusban és formában utánozta benne Joannes Philippus de Lignamine római előszavait.

A krónika első füzeté tehát a védőlevéllel együtt 12 leveles sexternió; utána quinterniók következnek, de az utolsó, a hetedik füzet már csak quaternió s ebben is üres a 7. és 8. levél. Az elől és hátul alkalmazott üres védőlevelek azt bizonyítják, hogy nyomdája nem volt felszerelve könyvkötői berendezéssel.

A krónika eszerint nem 67 levél terjedelmű, miként bibliográfiáink állítják, hanem a 3 üres védőlevéllel együtt 70 leveles.

Hess az első szedésrészletet quinterniónak tervezte, de számítása tévesnek bizonyult s noha a szedést összeszorítottatta s a 724 sorban 1601 abbreviaturát alkalmazott - soronként átlag kettőt-hármat, minden 4 szóhoz egyet, az utolsó 2 oldalon erőszakos halmozással pláne kilenc-tízet, - mégis 21 oldalas lett, egy oldallal több, mint amennyi a quinternió terjedelme lehet s emiatt fedőleveles sexterniót kellett belőle csinálnia.

A második részlet 4 szabályos quinterniójában nyugodt, egyenletes a szedés. Abbreviatura csak minden ötödik vagy hatodik szóra jut. Itt bőven volt hely, a 46 fejezetcím alatt vagy fölött hagyott üres térrel 41 sorra való maradt felhasználatlanul. Így is féloldalmi fehér folt tátongott volna a szedésrészlet végén s ennek betöltésére iktatta be az éppen erre a hosszra szabott 15 hexameteres *Metra de morte Karoli regis* című kissé tudákos, évszámokat mondó, adatokat sommázó verset, mely hiányzik a többi krónikában s mely már Hess kortársainak történeti távlatából tekint vissza a múltra.

A harmadik szedésrészletben a kurtítások (Hunyadi László kivégeztetésének és a huszita mozgalmaknak elhagyása) miatt ismét bőven van helye. Hosszú évszámot szóval ír ki („millesimoquadringesimotricesimoseptimo”- MCCCCXXXVII helyett, 41 betűvel 11 helyett) s az utolsó füzetben, bár már csak quaternió, 2 üres levél is maradhatott, burkolatnak.

A könyv kiállításában a bibliofilekre is gondolt: margói szélesek s a bekezdésekben a befestendő iniciálék számára üres helyeket hagyott.

Ma a könyvből mindössze 9 példányt ismerünk. Közülük egyetlen egy (a budapesti Egyetemi Könyvtaré), amely nem hagyta el soha Magyarországot. A többi korán került külföldre. A bécsi példány a 16. században egy ottani dominikánus kolostor könyvtárába tartozott, a párizsi

1639-ben egy strassburgi jogtanár tulajdonából kezdte meg vándorútját Angliába s onnan 250 évvel később vissza Franciaországba, a prágai a 16. században a neuhausi jezsuita kollégiumé, a krakkói a Czartoriszky hercegi család könyvtárából került elő. A lipcsei és római példány eredeti tulajdonosairól nem tudunk semmit. A két budapesti, a bécsi és a lipcsei példány újkötésű, a többi korabeli. S valamennyi rubrikált.

Lelőhelyeiket felsorolja a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. (Ballagi Aladár tizenkettőt említ meg, de hármát összetévesztett a Thuróczy-krónikáéval.)

A fennmaradtakon kívül nyomavesztett példányokról is tudunk. Hova tűnt Septei Péteré, melyet 1488-ban több más könyvvel együtt a budai ágostonrendi kolostornak ajándékozott?⁶

Ismeretlen helyen van az is, melyből Horányi Elek a 17-18. század fordulóján kéziratos bejegyzéseket idéz. Hess kiadása úgy látszik igen hamar elfogyott, mert már a 15. században, 1480 óta ismételt kéziratos másolatok készülnek róla.

A Dubniczi krónika, mely hibáiban is ragaszkodik Hess nyomtatott szövegéhez, 1478-ig folytatja az abban közölt események elmondását. Menestarfer János 1481. szeptember 10-én fejezte be Bécsben a maga másolatát.⁷ (A 15. századból való az egyébként elég gondatlan Pozsonyi krónika, továbbá a müncheni és bécsi kéziratos leírása is.⁸)

A kiadás ritkaságát és az iránta való érdeklődést bizonyítják a későbbi - 18. századi - másolatok a Collectio Hevenesianában, Kaprinayánában, Prayánában, a marosvásárhelyi Teleki tékában, valamint a ma lappangó Ocskay-féle kézirat. Hevenesi a magáét, miként kolofonjából kitűnik, Menestarferéből íratta le. A krónika 1838. évi új kiadását Podhradczky József („Chronicon Budense” címen) már csupán másolatokból (Hevenesi, Kaprinay és Ocskay alapján) rendezte sajtó alá.

Hess egy másik kiadványát kolofonjában neve kezdőbetűivel és székhelye megnevezésével - „per A. H. Budae” - jelölte meg. Kisnegyedréti, mindössze 20 számozatlan levelet tartalmazó kötetke. Elsőízben M. Denis írta le, 1789-ben, a bécsi udvari könyvtár példánya alapján. Szabó Károly tőle vette át a maga leírását (RMK II. köt. 1885, 2. sz.), de abba elírás vagy sajtóhiba csúszott (Basilius értekezésének a *De legendis poeticis* címet adja - *De legendis poetis* helyett) s ezt a tévedést bibliográfusaink (Fraknói, Ballagi, Gulyás stb.) következetesen megismételték. Azt sem ismerték fel, hogy a kiadvány másik értekezésének, az *Apologia Socratis*-nak, a szerzője Xenophon.

A pontos leírást a GW-től kaptuk (3702. sz.). A három ma ismert példányról vette: a bécsiről, a salzburgiról és az eichstädtiről.

A kötet mindkét művecskéje fordítás görögből latinra. A fordító Leonardus Aretinus Brunus, a Mediciek egykori házitanítója, majd Firenze kancellárja. Ő írta az előszót is.

Hess mind Aretinus bevezetését, mind Basilius szövegét nem kézirat, hanem más ősnymtatvány alapján, tehát utánnyomatként adta ki. Kiadványának e része Portilia 1472. évi páрмаi kiadásával egyezik, de nem bizonyos, hogy közvetlenül Portiliától vette át. Hess előtt már 7 kiadás jelent meg ugyane műből, köztük egykori mesterének, G. Lauernek a kiadása is, mely 1472 tavaszán - Hess Rómából való távozása után - szintén utánnyomatként, Chr. Valdarfer

⁶ Holub József: A Budai Krónika említése 1488-ból. (MKSz 1928, 74-75. l.)

⁷ A Pécsi Püspöki Könyvtár egy eltűnt kódexe - Menestarfer Chronica Hungaroruma. (Közlemények a Pécsi Erzsébet Tudományegyetem Könyvtárából 1931, 3. sz.)

⁸ Gábor Gyula: A Budai Krónika egykori müncheni és bécsi írott példányai. (MKSz 1910, 9-19. l.)

1471 körüli velencei kiadása nyomán hagyta el a sajtót. Ez a Lauer-féle lenyomat is szolgálhatott Hess szövegének alapjául. Az ilyen eljárást nem tekintették kifogásolhatónak. Szerzői és kiadói jog még nem létezett, az utánnymomat pedig olcsóbb a kéziratból való szedésnél, adva lévén a tükörbeosztás, szövegkritika stb.

Lauer nemcsak tipográfiai mestere Hessnek, hanem irodalmi ízlésével is hatott rá. Lauer 111-es antiquája először szintén krónikában, az 1471. május 20-án kiadott Eutropius *Breviarium historiae Romanae*-jában jelentkezett. Miként Lauer a rómaiaknak Róma történetével kedveskedik, úgy kezdi Hess budai működését ugyanazzal a típussal, Magyarország történetével. Lauer később elhagyva a 111-es típust, új és kisebb, 102 mm-es antiquáját Basilius- és Xenophon-szövegekkel mutatja be. Ugyanezt teszi Hess Budán, átöntés után akaratlanul kisebb sorméretűvé vált antiquájával.

Lauer e kiadványában van Xenophon-szöveg is, de nem az *Apologia Socratis*, hanem a Huronról szóló *de tyrannide*, ugyancsak Leonardus Aretinus fordításában.

Hogy a budai kiadvány Xenophonját honnan vette Hess, arról mindaddig, amíg a GW a Xenophon-kiadásokat fel nem dolgozza, nem tudunk biztonsággal nyilatkozni. Aretinus számos rövidlélekzetű fordítása hol együtt, hol szétszórtan jelent meg, s az aprónyomtatványok sorsához tartozik, hogy nehezen találhatók fel, soká lappangnak, sőt könnyen elvesznek.

Hess a *Chronica Hungarorum* előszavában azt ígérte Karainak, hogy „ha a jövőben nagyobb könyveket nyomtatnék, azokat is a Te dicső nevednek fogjuk ajánlani”. A Basiliust mégsem ajánlotta neki. Igaz, nem is nagyobb, mert terjedelme alig harmada a krónikáénak.

Rövidsége s ennél fogva olcsó ára miatt nem remélhetett sokat e kiadástól. Miért nyomatta? Ajánlás híján nem látszik mecénási nyomtatványnak. Viszont, miként Huszti József bebizonyította, korszerű, úgyszólván divatos kiadvány volt, mely jól beleillett Buda szellemi életének akkori platonista mozgalmába. Még a Korvina első rendezője, vagy szellemi irányítója, Regiomontanus hatásának lehet tulajdonítani, hogy Xenophon és Basilius oly jól volt latin fordításokkal képviselve Mátyás király könyvtárában. A Korvina ma ismert maradványaiban Basilius 6, Xenophon pedig 3 művel szerepel. Mégis, ugyan hány példányt adhatott el Hess igénytelen külsejű kiadványából Budán? Keveset, s külföldön még kevesebbet, mert Európa humanistáit ugyanezekkel a szövegekkel ellátták a nagyteljesítményű olaszországi nyomdák.

A rossz üzletre mutat az is, hogy a fennmaradt 3 példányból az egyik rubrikálatlan: nem akadt vevője.

De Hess talán nem is a saját vállalkozásaként, hanem másnak a megrendelésére nyomatta e könyvecskét. Erre a kolofonjából lehetne következtetni. Sajátságos és szokatlan módon nem a nyomtatvány végére, hanem az első értekezés után, a 15. levél rektóoldalára került; verzóján kezdődik Xenophon apológiája. Másutt nem lehetett elhelyezni. Az utolsó - a 40-ik - oldalon a szöveg csak úgy fért el a 24 soros tükörben, hogy a szedő sűrűn alkalmazott abbreviatúrákat. A kolofont tehát utólag, már kiszedett, sőt valószínűleg már ki is nyomtatott s kedvéért újra a sajtóba tett oldalon szúrták be. Eltépelődhetünk rajta, miért volt oly fontos, hogy e szerény nyomtatványnak kolofonja legyen? S ami még furcsább: Hess csak a kezdőbetűit közli benne. Az ő idejében ez egy szűkkörű nyomdászcsoporthoz volt szokása s ennek tagjai 1480 előtt mind Rómában gyakorolták a mesterségüket. Haebler mindössze 80 esetet talált, melyben az ősnymdász nevét a zárósorokban kezdőbetűik vagy kezdőszótagok (pl. JA. RV.) helyettesítik. Csak 1480 után, a nyomdász és kiadójelvények divatjának elterjedésével válik gyakoribbá az inícialek használata nem római vagy Rómában nem tanult nyomdászoknál. S Haebler megállapítja, hogy valamennyi (Hessst megelőző) esetben a nyomdász tulajdonjoga az ekként

jelölt kiadványhoz korlátoznak látszik. Kezdőbetűi csupán a munkában való részvételét, vagyis részesedési igényét jelzik. Azt hiszi, az ilyen kolofonú nyomtatványok megrendelésre készültek.

Ha Hess e második termékét nézegetjük, feltűnik, hogy bár a papírja ugyanabból a malomból származik, melyből a *Chronica Hungarorum*-é, mégsem egyidejű gyártmány azéval. Enyvezettségük egyforma, a vízjegy is mindkettőében a mérleg, de más-más változatban. A *Chronica Hungarorum* papírjának merítőhálójá már elszakadozhatott s újat kellett készíteni, amint azt vízjegyének apró részletekben eltérő drótfonadéka elárulja.

Azt is látjuk, hogy a Basilius szedője régimódi gótikus germán műveltségű ember, aki a *h*-t, illetőleg *c*-t bizonyos szavakban még *ch*-nak szedi, pl. „michi”, „nichil”, „doricho”, „achademiam”. Az *Apologia Socratis* szedője viszont a humanisztikus irány híve, aki következetesen „nihil”-t és „academia”-t ír. Gondolom, ez az utóbbi maga Hess lehetett, aki nem a budai régi kancellária, hanem az olaszországi körök helyesírását követte.

S végül, noha Hess két nyomtatványában a betűk képe teljesen egyforma, a Basilius-Xenophont mégsem szedhette ugyanazzal a készlettel, mellyel a *Chronica Hungarorum*-ot, mert míg utóbbi minden lapján 20 sor mérete mindig 111 mm, addig a másik kiadvány minden lapján ugyanennyi sor mindig csak 109 mm. Húsz sornál 2 mm különbség sok. Nem származhatott a papír nyomtatás előtti erősebb megnedvesítésétől, illetőleg gyorsabb menetű szárításától. Arról sem lehet szó, hogy Hess térszót (nyomdásznyelven „durchschusst” vagy „dursuszt”) alkalmazott, mert hosszú betűinek alsó (pl. p, q), illetve felső (pl. f) szárainak vége majd hogy össze nem ér az alattuk vagy felettük levő hosszú betűkkel. A szorosabb méret egyetlen magyarázata az, hogy a krónika nyomtatása következtében megkopott készletét újra kellett öntenie. Az ősnymtatványkor puha fémről öntött betűt, melyeket az oldalankénti nyomás folyamán újra felhasználtak, a 15. század kemény papírja hamar megviselte. Portília is kénytelen volt a *Repertorium Juris* I. kötetéhez felhasznált betűkészletét átönteni, hogy belefoghasson a II. kötetbe. Hess már amúgy is előregedett betűöntő műszere falaira az előző öntések folyamán égési termékek rakódtak, emiatt sodrot kapott, megszőkül s az újraöntött betűk lécei valamivel keskenyebbek lettek, mint voltak régebben. Maga a betűkép azonban nem változott, mert az átöntés ugyanazokból a matricákból történt.

Nyomtatott-e Hess mást is? A régebbi bibliográfusok meg voltak róla győződve. Gazdaságilag indokolatlan volna a budai nyomda létezése, ha mindössze ez a két nyomtatvány telt ki belőle. Oly sok nyomtatvány veszett el, annyi kalendárium, hatósági hirdetmény, egyházi búcsúlevél, nyomdai üzleti jegyzék stb. pusztult el, hogy bajos csak feltételezni is, hogy valamely nyomda semmi mást nem nyomtatott, csupán azt, ami termeléséből máig megmaradt.

Az elveszett nyomtatványok közé tartoznak azok a Frigyes császár ellen lázító plakátok, melyeket Laurentius Kellnernek a szász herceghez küldött jelentése szerint Mátyás 1477-ben Bécsbe csempésztetett s ott a házfalakra ragasztatott.⁹ Hol nyomatta őket? Példány híján s ennél fogva típusmeghatározásuk lehetetlensége miatt semmit sem mondhatunk.

A 18. és 19. században sok egyéb hír is izgatta a könyvészek képzelőerejét, a nyomdásza és megjelenése helyének nevét elhallgató több nyomtatvány tekintetében gyanakodtak Hessre, a feltevések azonban közelebbi megvizsgálás után mint szappanbuborékok pattantak szét.

Denis Mihály egy meg nem nevezett barátja (valószínűleg Pray György) szóbeli közlésére hivatkozva azt állította, hogy Hess a magyar krónika után 1482-ben kinyomtatta a Sopron

⁹ Fraknói Vilmos: Mátyás király megbízásából nyomtatott politikai röpirat. (MKSz 1915, 1-4. l.)

megyei Repcekéthelyről származott Mannerstorfer Mihály dr. bécsi orvos krónikáját is.¹⁰ De Hevenesi Gábornak a budapesti Egyetemi Könyvtárban levő gyűjteményéből, továbbá a Pécsi Püspöki Könyvtár 1778. évi katalógusaiból, valamint Podhradczky József *Chronicon Budense*-kiadásának idézeteiből tudjuk, hogy Menestarfer János bécsi jogtudós (nem pedig Mannerstorfer Mihály orvos) 1481-ben Hess *Chronica Hungarorum*-áról készített kéziratos másolatot és se nem írt, se nem nyomtatott új krónikát.

A meglevő impresszum nélküli ősnymtatványok meghatározására, - ha származásukra korabeli oklevelekben vagy egyéb hitelt érdemlő feljegyzésekben nem kapunk felvilágosítást -, két eszközünk van: Haebler típusrepertórium és Briquet vízjegy-katalógusa.

Haebler típusrepertórium alapján helyre lehetett igazítani Panzer, Hain, Jankowich, Toldy néhány feltevését. Mátyás király Panzer és Hain által „Budae?”-nak sejtett törvénykönyve Lipcsében jelent meg 1489 táján Konrad Kachelofen nyomdájában.

Brentius iskolai dolgozatát Caesarnak a katonáit korholó beszédéről Bartholomaeus Guldinbeck nyomtatta Rómában, nem pedig, miként Jankowich és Toldy bizonygatták, Hess Budán. Galeotto *Liber de homine*-jét Proctorral szemben a British Museum ősnymtatvány-katalógusának szerkesztői a vízjegye alapján bolognai kiadásnak ismerték fel.

Van azonban olyan eset is, melyben a típusrepertórium és a vízjegy-katalógusból vonható következtetések ellentmondanak egymásnak. Ilyenkor a kérdés megoldását a példánytörténetben keressük. Bizonyosságot nem remélhetünk tőle. A lehetőségek tág tere nyílik meg előttünk s ebben a kétségek szakadékait feltevésekkel próbáljuk áthidalni.

Mielőtt egy ilyen hipotézisre rátérnék, még csak azt a kérdést vetem fel, mikor és miért szűnt meg Hess budai nyomdája?

Az időpontra vonatkozólag csak annyit mondhatunk, hogy 1479-ben Budán már nem volt nyomda. Mátyás király ebben az évben rendelte el a hazai egyházmegyék szerkönyveinek kinyomatását, de valamennyi - bár többnyire budai könyvkereskedők költségén - külföldön jelent meg.

A megszűnés okairól szakíróink különféle találgatásokkal szórakoztak. Nem ismétlem meg őket, csak a negatív tényt említem: Hess nyomtalanul eltűnik. Nem hallunk többé róla, másutt nem nyit nyomdát, neve semmilyen írásban nem fordul elő.

Meghalt? Más pályára lépett, újra scriptor lett, kolostorba vonult, mert papírszállító hitelezői szorongatták, csődbe kergették? Ellentétbe jutott budai pártfogóival? Az eshetőségek száma mérhetetlen.

Irodalom. Chronicon Budense. Post elapsos ab editione prima et rarissima trecentos sexaginta quinque annos secundum adornavit, textum recognovit, notis illustravit, lemmata et indices adiecit et praefatus est: Josephus Podhradczky. Budae 1838. - Chronica Hungarorum, impressa Budae 1473, typis similibus reimpressa. Budapestini 1900. (Belső címlapján:) A Budai Krónika. A legrégebbi hazai nyomtatványnak a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában levő példánya után készült lenyomata. Bevezető tanulmánnyal ellátta Fraknói Vilmos. Budapest 1900, Ranschburg Gusztáv kiadása. - Domanovszky Sándor: A budai krónika. Bp. 1902, klny. a Századok 1902. évfolyamából. - Huszti József: Platonista törekvések Mátyás budai udvarában. Pécs 1924, klny. a Minerva 1924. évfolyamából. - Borsa Gedeon: Az első magyar nyomtatott krónikák. A Budai és a Thuróczi krónika. (A Könyv 1955, 3. sz. 117-120. l.) Vö. Erdődy János: András mester krónikája. (Regény számos hasonmással és képreprodukcióval.) Bp. 1959.

¹⁰ Denis M.: Einleitung in die Bücherkunde. Wien 1777. I. köt. 121. l.

A rejtélyes Confessionale nyomdája

1477-ben megjelent egy kopott, nagy gótikus betűkkel nyomtatott teológiai könyv, Antoninus Florentinus Confessionaléja (GW 2108), melynek kolofonjából csupán az évszámot tudjuk meg. Utánnomata Johannes de Colonia és Johannes Manthen 1474. évi velencei kiadásának (GW 2104). A 15. századból még számos más kiadása származik s ezek a szövegüket tekintve két csoportra oszlanak. A GW által „defecerunt”-nak nevezett változat a teljesebb és jobb, s ehhez tartozik az említett velencei, valamint a nyomdáját eltitkoló 1477. évi kiadás is. Mindkettő gót betűs. A közízlés teológiai művekhez ilyen betűfajt kívánt. Néhány évvel korábban ez még nem volt kötelező, de a divat gyorsan változik. Voltak ugyan kivételek. Pl. Antoninus Florentinus ugyane gótikus velencei kiadását 1475-ben lenyomatta Lauer egy másik tanítványa, a római Johannes Gensberg (GW 2105), de még antiquával, utánozva Lauert, ki 3 évvel korábban a maga Confessionale-kiadását szintén antiqua-betűsen adta ki. Laueré Rómában 1472-ben még nem volt szokatlan, Gensbergé 1475-ben már korszerűtlen, 1477-ben pedig teológiai munkában az antiqua határozottan bántó lett volna.

Névtelen Confessionalénkban feltűnő betűinek helypazarló nagysága. Ilyen testes típusokkal csak a misekönyvek és egyéb liturgikus művek hangos olvasásra szánt részeit szokták szedni. Teológiai szövegekhez apróbb gótbetű illett. A Confessionale típusának stílusa is ritka. Apja Riessinger, aki Rómából való távozása után Nápolyban használta először ezt a Haebler-féle típusrepertórium folyószámával „M 16”-nak nevezett betűfajt. De Confessionalénkkal csak stílusban rokon, - részleteiben nem azonos vele.

Nyomdászát a GW egy másik nápolyi mesterben, Mathias Moravusban határozta meg. S valóban, a típus 1476-ban először s utána még kétszer, 1477-ben és 1482-ben, összesen 3 nyomtatványban, nála fordul elő. De csak mint kiemelőtípus, mellyel a fejezetcímeket és a különösen fontos - ma vastagbetűs - sorokat szedik. Mint közönséges szövegtípust sohasem használta.

A sorméret sem egyezik. Mathias Moravusnál 20 sor mérete 112 mm, a Confessionalében pedig 115. Vajon a közízléshez gondosan alkalmazkodó Mathias Moravus az 1476-ban és 1477-ben használt kiemelő típusát korszerűtlen és divatellenes módon teológiai szöveg kiadása kedvéért még vastagabb lécvastagságra öntötte volna át, hogy utána - a típus céljának megfelelő kiemelésekhez - újra a régi kisebb méretre öntse vissza? Nem volt szüksége az átöntésre, mert nála a szórványosan és keveset használt típus mindvégig friss és éles, a Confessionalében ellenben kopott.

Nem fér hozzá kétség, mind a 112 mm, mind a 115 mm sorméretű típus, akár kopott, akár nem kopott, ugyanazoktól a betűbélyegzőktől származik, mert maga a betűkép egyforma nagyságú, a sorméret pedig csupán a sorközök magassága miatt, tehát átöntés következtében különbözik. Utánzásról szó sem lehet. Lehetetlen a száz vagy annál is több jelet minden kis részletében újjámetszeni. Ha a típusok képe egyezik, ugyanattól a betűbélyegzőtől kell származniuk.

A Confessionale első quinterniójában néhány más típusú betű is előfordul. Nyomdásza ugyanis a befestendő iniciálékat a bekezdésekben igen apró mínuszkulákkal jelölte meg. Ezek azonban már annyira elmosódottak, hogy helyenkint olvashatatlanokká váltak, - legalábbis *n*-jük, *e*-jük és *s*-sük láttán a rubrikátor vagy miniátor habozhatott, törhette a fejét, melyik nagybetűt kell odafestenie? A nyomdász a könyv többi füzetében el is hagyta őket. Sok példányban nyomtatott terjedelmes művek elhasznált betűi romlanak meg ennyire.

Nos, ez a Riessinger - Han - JA. RV-féle 81 mm-es gotico-antiqua mintájára faragott típus szintén Mathias Moravusé. Éppen 1477-ben szedette vele Augustinus-kiadását, de valamivel nagyobb lécvastagságban, s nála a betűk frissek, élesek, világosak, körvonalaik seholsem mosódnak el, a kopottság legkisebb jele sem látszik rajtuk. Kopott betűk nem is illettek volna Mathias Moravushoz. Egyike volt a legügyesebb betűmetszőknek és betűöntőknek. Eredetileg kéziratmásoló, aki Cicero Rhetoricáját tartalmazó kódexe zárósoraiban olmtüzi klerikusnak nevezi magát. Később mint vándorló betűmetsző és betűöntő kereste kenyerét, vissza-vissza is tért hazájába, Mátyás királyunk birodalmába, majd a nyomdászat paradicsomába, Itáliába igyekezett s 1474. június 22-én Génúában, Michael Scopo de Monaco (München) társaságában kiadta az első, nevét viselő nyomtatványát, a *Supplementum Summae Pisanellae*-t. Egy évvel később Blasius Romerus spanyol cisztercita szerzetessel nyit nyomdát Nápolyban, minden ezutáni sikere színhelyén. Nagy sikerek voltak, hiú is rájuk meg a nápolyi király és Beatrix magyar királyné kegyeire s ügyelt, hogy a kor ízlése ellen ne vétsen. Több teológiai könyvet nyomtatott, de egyiknek a szövegét sem ekkora betűkkel. S a nevével jelzett nagyszámú nyomtatványaiban sohasem használ elaggott betűt. Elég típusa volt, hogy kiválassza köztük a kifogástalant.

Mestere volt a piros-fekete nyomásnak. A titokzatos Confessionale nyomdásza is megpróbálkozott vele, de már az első ív első példányainak levonása után abbahagyta a kísérletet. A lepoglávai példány első 5 sora piros nyomású, - a többi példány mindvégig fekete. Mathias Moravus viszont 1476. évi Officiumában és 1477. évi Missale Romanumában és ezenkívül tíz későbbi szerkönyvében a kétszínű nyomás kiváló művészenek mutatkozott.

Mathias Moravus is kiadott egy Confessionalét (1489-ben: GW 2177) - olasz nyelven -, de nem a „defecerunt”-változat fordításában. Ha ő adta volna ki az 1477. évi teljes szövegű Confessionalét, furcsa lenne, hogy későbbi olasz kiadása alapjául nem ez, hanem a kevésbé megbízható másik szövegváltozat szolgált.

A mi névtelen Confessionalénkat 3 szedésrészletben, 3 sajtón nyomtatták. Az 1. és 3. szedésrészlet papírjának vízjegye a mérleg, ugyanaz, mely változatban a *Chronica Hungarorum* papírjában is látszik. Briquet - már említettem - csak magyarországi oklevelek papírjában találta. Megvan az Orsz. Széchényi Könyvtár 266. sz. latin kódexében, valamint a Pécsi Egyetemi Könyvtár Nyírkállói kódexében, melynek első füzetét 1476-ban kezdte írni Maghi János budai közjegyző.

A második szedésrészlet papírjának vízjegye részben a mérleg, részben az ökörfej, szarvai közt koronával, melyet 3 kereszt ékesít, a középsőn virággal. Briquet ezt a változatot nem ismeri. Tud azonban hasonlókról (Briquet 14545-14554 és 15366-15381), melyek először Magyarországon fordulnak elő, 1438, illetőleg 1470 óta s erdélyi papírokban még a 16. században is megtaláljuk őket.

Mathias Moravus nyomtatványaiban akár a mérleges, akár az ökörfejes vízjegy e változatát hiába keressük.

Fava és Bresciano a nápolyi ősnymtatványok bibliográfiájában minden kiadvány leírásakor ismertetik a példányok papírjában talált vízjegyeket. Confessionalénk vízjegyei azonban a 280 nápolyi ősnymtatvány egyikében sem fordulnak elő.

A Confessionale papírja nem olasz papír, ellenben olyan, aminőt Magyarországon és bizonyos rokon, de nem azonos változatokban Bajorországban használtak.

A típusrepertórium és a vízjegy-katalógus adatai tehát ellentmondanak egymásnak. A vitát eldönti a példánytörténet.

A Confessionaléból máig négy példány került elő s valamennyi régi magyar kolostorok állományából. A budapesti Egyetemi Könyvtár a szekularizáció során, a 18. század végén jutott 3 példány birtokába; kettő előzőleg (1632-ben és 1633-ban) a nagyszombati jezsuita kollégiumé, egy pedig a lepoglávai pálos kolostoré volt. A negyedik példány ma is Gyöngyösön, a volt ferencrendi zárdában van.

Egy ötödik, de már eltűnt példányról szól Kornis Mihály segesdi főesperes és veszprémi kanonok 1484. március 16-án kelt végrendelete: „Item predicte rectoratui Corporis Christi lego tres libros impressos, videlicet... confessionale editum per fratrem Antonium archiepiscopum de Florentia.” (Közli Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon, 1331-1600*. Bp. 1937, 22. sz. oklevél.)

A fennmaradt négy példány egyike sem került külföldről hozzánk s kettő közülük könyvforgalomba sem került. A lepoglávai és az egyik nagyszombati példány ugyanis rubrikálatlan. (Az utóbbit az Egyetemi Könyvtár újabb időben cserében átengedte a berlini Állami Könyvtárnak.)

Külföldi példányt a bibliográfia nem ismer. A kiadást először Pray György írta le. (*Index rariorum librorum Bibliothecae Universitatis Regiae*. Pars I. Budae 1781.) A címet tőle vették át Denis, Panzer és Hain, akik példányt nem láttak s akik, mint Pray, tévesen firenzei nyomtatványnak jelzik. Pray talán azt hitte, hogy a firenzei érsek könyve másutt mint Firenzében nem jelenhetett meg. Reichling, aki végigkutatta az olasz könyvtárak ősnymtatványállományát, nem talált Itáliában példányt. Fava és Bresciano a nápolyi ősnymtatványok bibliográfiájában sem ismerik. Előszavukban azt mondják, hogy Olaszország minden köz- és magánkönyvtárát, különösen az egyházi és szerzetesi könyvtárakat átbúvárolták. Olaszországot nem dúlta a török s könyvtárainak nem volt háború okozta vesztesége.

A GW lelőhelynek csak Budapestet tünteti fel, 3 példánnyal. Szerkesztőit ez a tény meg is hökkentette. Hozzám írt leveleikben elismerték, hogy a példánytörténet fontos érv. A nyomdász meghatározásában sokat haboztak; végül is a mechanikus módszer, Haeblernek és típusrepertóriumának megbabonázó tekintélye bírta rá őket, hogy Mathias Moravusban lássák a nyomdászt. Haebler ellenfele, E. Consentius levélben nekem adott igazat.

Mathias Moravus ellen szól a szedésgyakorlat is. Az övé más. Confessionalénk sorbázisa ugyan egyenes, mert az ilyen nagytípusú gót betűket könnyebb közös színvonalra önteni, mint az apró antiquát, sorzárásai azonban meg sem közelítik Mathias Moravusét. Mondatot befejező sorai végén gyakran viszontlátjuk Hess fortélyát: a pontot betűköznyi távolságra helyezi az utolsó betű után. Ha pedig a sor vége nem esik egybe a mondat végével, a szedő Hess aránylag gyakori sorzáró pótlékát, a két pont közé rakott (f-hez hasonló) hosszú s-betűt alkalmazza, abbreviatúraként, semmitmondó „scilicet” (tudniillik) vagy „simul” (ugyanakkor) értelmében. A *Chronica Hungarorum*-ban ötször fordul elő, még többször a Confessionalében, a Mathias Moravus nevét viselő nyomtatványokban azonban nem láttam.

A „mihi” és „michi”, „nihil” és „nichil” a Confessionalében is váltakozik. Mathias Moravus e szavakban következetesen került a ch-t.

A Confessionale az iniciáléhelyek kiszabásában, valamint a fejezetcímekben ugyanazt az eljárást követi mint Hess a *Chronica Hungarorum*-ban; az utóbbiakat a rendelkezésre álló térhez alkalmazkodva hol sorkihagyások közt, hol szorultán közli, néha az előtte álló fejezet utolsó sorában.

Minde tényekből következtetéseimet feltevések formájában vontam le:

1. Mathias Moravust még mint vándorló betűmetszőt és betűöntőt 1473-ban vagy 1474 elején Hess Budán ideiglenesen foglalkoztatta. Talán valamilyen liturgikus kiadványra készült s miután ő maga nem volt betűmetsző, ennek kétféle készletét, az apró gótikus szövegtípust meg a fennhangon olvasandó részek kiemelő típusát - a Riessinger-sugalmazta elgondolás szerint - a vándor betűmetszővel csináltatta.

Mathias Moravus a két típust elkészítette s Olaszország felé folytatva útját, 1474-ben Genuába érkezett. A betűbélyegzőket, mint jogos tulajdonát magával vitte, hiszen feladatának Budán a betűk öntésére egyedül alkalmas matricák elkészítése és átadása által eleget tett.

2. A Confessionale betűinek feltűnő kopott voltából - különösen a már használhatatlanná vált kisebb típus állapotából - azt sejtettem, hogy Hessnek előzőleg liturgikus könyvet, mise-könyvet vagy breviáriumot kellett nyomtatnia. A betűk ilyenhez illettek, ilyenhez kellett szolgálniuk. Ha e liturgikus könyv valóban megjelent, sok példányban készülhetett, hiszen különben a betűk nem koptak volna ennyire el. A missalék és breviáriumok ugyanolyan használati tárgyak mint az iskolakönyvek. Ha elrongyolódnak, eldobják őket. Hess liturgikus könyvének, mint annyi másnak ugyanebből a műfajból, nyoma veszett.

3. Amikor Hess e feltevésem szerint 1477-ben hozzáfogott a Confessionale-hoz, a divat már tiltotta, hogy antiquával nyomassa. Maga nem lévén betűmetsző (s Buda messze volt minden más nyomdászékhelytől), megfelelő kis rotundát nem tudott beszerezni, amiért is helypazarló, de kopottságában még elég jól olvasható missale-típusának felhasználása mellett döntött. Ez mégsem volt annyira bántó, mint lett volna ilyen műben az antiqua használat.

Kisebbségi típusának apró matricái azonban már annyira eltompultak, hogy használható új készletet nem lehetett volna belőlük önteni.

Ezek szerint a nyomda 1477-ben még létezett.

E feltevésem Hessről írt könyvem megjelenése óta megingott. Viszont megerősödött bennem az a meggyőződés, hogy a Confessionale nyomdája az akkori Magyarország területén működött. Vagyis, Hess nyomdájának megszűnte után egy másik hazai ősnymda létezésével számolhatunk.

Nézetem módosítására két újabban ismertté vált felfedezés birt rá.

Az egyik, hogy Soltész Zoltánné Juhász Erzsébet a budapesti Egyetemi Könyvtár Sacchia Laudivius *Vita beati Hieronymi* hely, év és nyomda megnevezése nélkül megjelent apró-nyomtatvány-unikumában felfedezte az 1477. évi Confessionale típusát.

A Laudiviust két betűfajtaival nyomtatták: az egyik (M 16) kiemelő típus s azonos a Confessionale nagy szövegtípusával, a másik (M 82), mely a Laudiviusban szövegtípusnak szolgál, kisebb annál (20 sor mérete 103 mm), de nem azonos a Confessionale apró iniciálé-jelző betűivel.

Mindkettőt Haebler Typenrepertoriuma - éppúgy mint a Confessionaleit - Mathias Moravusnak tulajdonítja. A sorméretük azonban más: ami Laudiviusban 103 mm, az Mathias Moravusnál 87. A 17 mm különbség ellenére a betűképek azonosak (kivéve az *E*, mely Mathias Moravus egy harmadik típusából való!). Az eltérést a méreteken csak átöntés okozta, a két készlet szülőbélyegzője azonban ugyanaz volt.

Laudiviusunk ennek ellenére sem lehetett Mathias Moravus nyomtatványa. A nápolyi tipográfus impresszumos kiadványait gondos szedés, egyenletes sorbázis, tökéletes sorzárás, a levélhez tartozó oldalak hibátlan sorfedése jellemzi, a Laudiviust pedig gondatlanság,

bizonyos mesterségbeli kezdetlegesség. Van betűje, mely ferdén áll a sorban, sorbázisa itt-ott egyenetlen, a sorok helyenként hullámzanak, a sorzárás tökéletlen, a szóelválasztás gyakran hibás, a rektó és verzó oldalak nem mindig fedik egymást, betűket - pl. az *u*-t és *n*-t - felcserélgeti stb. Ilyen hibák Mathias Moravusnál alig fordulnak elő.

Viszont a Laudiviusnak vannak sajátosságai, melyeket a Confessionaleban is észleltünk, Mathias Moravusnál azonban nem. Ilyenek a szedésben a *mi*/*hi*, és *michi*, *nihil* és *nichil* következtlen váltakozása, anyagi tekintetben pedig a papír. Vízjegye a 8-ról függő körbezárt mérleg köralakú serpenyőkkel (Briquet 2488), ugyanaz, melyet a Confessionaleban, Hess *Chronica Hungarorum*-ában és a Basiliusban elkerülhetetlen, de lényegtelen változatokban láttunk s melyet Briquet 1470-es magyarországi iratokban talált. Nápolyban nem fordul elő.

A típus, a szedésgyakorlat, a papír és az unikumpéldány származása (az Egyetemi Könyvtár 18. századbeli állománya aprónyomtatványait köttették a példányunkéval megegyező nyersvászonkötésekbe) - arra mutat, hogy a Laudivius ugyanabból a nyomdából került ki, melyből az 1477. évi Confessionale.

Miután a szedés- és nyomásgyakorlat (mindkettő egyéni sajátosság) a két nyomtatványban azonos, nyomdászuk ugyanaz a személy lehetett. Meggondolkodtató csak az, hogy a Laudiviusban a fejezetcímekhez használt textúrán kívül szövegtípusul rotundát használ. Olyan betűfajt, mely sokkal jobban illett volna a Confessionale szövegéhez is. De amikor a Confessionalet nyomtatta, nyilván még nem volt birtokában. Ennek a matricáit is Mathias Moravustól szerezte be. (Csak matricákat, mert Mathias Moravus a típust 17 mm-rel rövidebb sorméretben bírta.) Nem lehetetlen. Budának Nápollyal, Mátyás apósának, Beatrix királyné apjának székvárosával állandó összeköttetése volt. Követek és futárok szolgaszemélyzetük kíséretében mentek-jöttek a két főváros között. Hasonlóképpen az egyházmegyék szüntelen személyi érintkezésben álltak a római szentszékkal, s alkalmasint megbízásokat kaphattak a Rómától nem messze délre fekvő Nápolyban való ügyintézésekre. Onnan visszatérve útipoggyászukban csak kis helyet foglalt a rotunda matricadoboza. Hogy a Confessionale nyomdásza új típusokat Nápolyból, régi ügyfelétől szerzett, a távolság ellenére is közelebb fekvő megoldásnak látszik, mintha az akkor ellenséges Németországból hozatta volna.

A Laudivius egyébként, miként a Confessionale, utánnyomat. Szövegmintáját Gensberg római kiadása adta.

Lássuk ezek után a másik felfedezést.

Dr. Ovidius Faust 1942-ben közzétette s fényképes hasonmásban is bemutatta a Han János pozsonyi kanonok által 1480. május 11-én kibocsátott bűnbocsátó levelet (*Litterae indulgentiarum*), melynek egyetlen ismert s a pozsonyi Városi Könyvtárban őrzött nyomtatott példányát kézírással „honeste Agnes de Posonio” számára adták ki.

Dr. Anton Dubay szerint a Rómából Németországba visszatérő Johannes Bulle nyomtatta Pozsonyban. E téves meghatározást fogadta el a pozsonyi könyvtár régi könyveinek katalógusában Imrich Kotvan is. A bűnbocsátó levél betűi nem Bulle típusai, ellenben pontosan megegyeznek Laudiviuséval, még pedig annak mind kiemelő, mind szövegtípusaival. Azonosak, noha a szövegbetű 20 soros mérete különbözik: 103 mm helyett 94 mm. De ismét csak átöntés következtében.

Egyezik a két nyomtatvány szedésgyakorlata is. Mindkettőben kis *z* helyett nagy *Z* áll. Mindkettő sorbázisa, sorkezdése és sorzárása többé-kevésbé egyenetlen.

A bűnbocsátó levél rövid szövegű műfájának megfelelően kisnyolcadrét alakú cédula. Vízjegy nem látszik benne, de a papír hálójának sávjai olyanok mint a Laudiviusé és a Confessionaleé.

A szöveg közt a „Forma absolutionis” fejezet címet a Confessionale textúrájával szedték. Szövegtípusa a Laudiviuséhoz képest már kissé romlottnak tűnik, a nagy *H*-betűt más készletből vette kölcsön, az *E* pedig tákolmány. A *H* matricája elveszhetett, az *E*-é megrongálódott. A bűnbocsátó levél típusainak elhasznáaltsága miatt későbbi a Laudiviusnál.

Fogas kérdés, miért kellett a Laudivius szövegtípusát a bűnbocsátó levél nyomdászának átöntení? Laudivius Jeromos-életrajzának terjedelme mindössze 20 oldal; a bűnbocsátó levélé csupán fél oldal. A keveretlen tiszta ólombetű nem kophatik ily rövid szövegektől, még ha ezres példányszámban is nyomtatták őket.

A felelet: a nyomdász vagy más dolgok nyomtatásával már elkoptatta készletét, vagy pedig az valamilyen okból, tűzvészben vagy emberi beavatkozás miatt odaveszett s csak a matricái maradtak meg.

Nem hiszem, hogy nyomdásza ugyanaz a személy lenne, aki a Confessionálét és a Laudiviust adta ki. Csak a nyomda azonos. Az 1477. évi Confessionale és a keltezetlen Laudivius előállítója több hozzáértést árul el, mint a bűnbocsátólevélé. Apa és fiú? Vagy elhalt - középszerű - mester és tehetségtelen segéd? Mert a három nyomtatvány közt legkezdetlegesebb a bűnbocsátólevél.

A tényekből (típusazonosság, a nyomdai gyakorlat azonossága, papírazonosság és az, hogy a három kiadvány példányai kizárólag Mátyás király Magyarországaiban maradtak fenn) az a következtetés adódik, hogy nyomdájuk az akkori Magyarország területén működött. Nemcsak a nyomdai gyakorlat, hanem az észszerűség is kizárja, hogy Mathias Moravus készítette volna őket. Hihető-e, hogy Pozsonyból olyan akcideniát, napi használatra, búcsúkon való árusításra szánt cédulát, mint amilyen a bűnbocsátólevél, a Pozsonytól legtávolabbi nyomdák egyikében, Nápolyban rendeltek meg, amikor onnan a pillanatnyi alkalomra szóló példányok szállítása is hetekig tartott volna, s a szállítás költsége többszöröse lenne az előállítás költségeinek?

Nem kétséges, a nyomda kapcsolatban állt Mathias Moravusszal. Három típus matricáit vette át tőle, sőt esetleg többet, mert - miként Soltészné meglátta -, a Laudivius *E*-betűje és a bűnbocsátó levél *H*-ja Moravus más készletéből származik.

Hol lehetett a nyomda? Han János kanonok, aki a bűnbocsátó levelet kiadta, a pozsonyi Szent Márton székesegyház plébánosa. A hívő, kinek számára a fennmaradt példányt kiállították, Agnes de Posonio. S a bűnbocsátó levél kezdősorában a nyomdász Pozsony nevét a latin szokástól eltérően a magyaros kiejtés szerint szedte: „pozoni...” (Pozsony-nak olvasandó és ejtendő.)

Hátha mégis volt valami - kétszáz éves szájhagyománynak látszó - alapja Páriz Pápai amaz állításának, hogy az első hazai nyomdahely Pozsony volt. Természetesen tévedés, hogy „első”; de lehetett 15. századi, Hess után következő első.

Soltészné kis nyomdára, esetleg vándornomdára gondol. Mindenesetre gyenge nyomdácska lehetett, mert a budai kiadók nem hozzá fordultak, amikor Mátyás király 1479-ben elrendelte a magyar egyházmegyék szerkönyveinek kiadatását.

Soltészné lehetségesnek véli, hogy a nyomda mecénása Han volt s hogy a Laudiviust is ő rendelte meg. Bizonyos, hogy szerette a könyveket. Ismerjük pompás kéziratos Graduáléját s több az ő megrendelésére illuminált pozsonyi kódexét.¹¹

¹¹ Hoffmann Edith: A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi Könyvtárának illuminált kéziratai. Bp. 1928, 92. l. - Ua.: Régi magyar bibliofilek. Bp. Magyar Bibliophil Társaság 1929, 152-158. l.

Irodalom. Soltész Zoltánné: A második magyarországi ősnymoda nyomai. (MKSz 1958, 144-157. l.) - Ua.: németül a Gutenberg-Jahrbuch 1958. évi kötetében és különnyomatban. - Dr. Ovidius Faust: O bibliofilij. (Slovensky typograf IV. 1942, 36. l.) - O. Faust: Najstařil tlačiarnie v Bratislave. (Uo. 1944, 74. l.) - Dr. Anton Dubay: Bratislavski prvotlač. (Slovenská Bratislava, II-III, 1949-1950, 109-122. l.)

Magyar ősnymodászok külföldön

A külföldön működő magyar ősnymodászok első jegyzékét 1857-ben gr. Kemény József állította össze Panzer *Annales typographici*-je alapján. A névsort nyomdásztörténetében kiegészítette Ballagi Aladár és 1923-ban Végh Gyula.

Vannak köztük kétségtelen magyarok vagy magyarországi származásúak, mint Thomas Septemcastrensis, Andreas de Corona, Martinus Burciensis de Szeidino, Simon de Ungaria, Petrus Ungarus, Gabriel Brunch Hungarus, - és vannak, kiknek magyarságában vagy magyarországi származásában kételkedhetünk. Ilyenek Simon de Gara, Johannes Henrici Vydenast, Bernardus de Dacia, Bassarino degli Ungari.

Törölhető-e a jegyzékből *Bakatár Miklós*? Ballagi fedezte őt fel, de magyarságát egyszerű sajtóhibának köszönheti. A pilseni nyomdász ugyanis, aki 1498-tól 1511-ig működött, kolofonjában nevét, helyes olvasásban, Nicolaus bakalar-nak írta, vagyis egyetemi fokozatot nyert baccalaureus volt. Legújabbban azonban Csehszlovákiában előkerült egy cseh nyelvű nyomtatványa, melyben magyarországi származását említi.¹² Nyomdászjelvényében is a magyar címet ábrázolja.

Törölhetjük Ballagi *Georgius Dalmatinus*-át. A dalmátok nem magyarok s a hazájuk nem Magyarország.

Simon de Gara 1491-ben Velencében Latin bibliát nyomtatott. Aki a 15. századi önkényeskedő helyesírást ismeri s az olaszok magánhangzókat összehangoló hajlamára gondol, arra gyanakodhatik, hogy a nyomdász neve tulajdonképpen Simon de Gera volt, aki a németországi Gera városából származott. Az olaszok csodálatosan el tudták torzítani a neveket. Ki nem vélné olasz embernek Giovanni di Renot, ki 1473-ban Santorsóban működött? Egyik német nyelvű kiadványát azonban Hans von Rin névvel írta alá, vagyis a Rajna vidékéről való. Simon de Garát csak abban az esetben mernők Garai Simonnak tekinteni, ha erre valami oklevéladatunk vagy más támpontunk volna.

Vydenast magyar voltát egykor magam vettem fel. Arra csábított nevének első szótagja - Vy=Új - és az a tény, hogy egyik nyomtatványában (*Digestum vetus* Perugia 1476, H 9545) Johannes Henrici de Sicambria-nak nevezi magát. Sicambria a középkorban (Kézai krónikájában, Thuróczy krónikájában) és Mátyás király idejében a mai Óbuda neve volt. De Vydenast, a perugiai egyetem pedellusa s egyúttal a város első nyomdásza, aki túlnyomórészt jogi könyveket nyomtatott, egy másik kiadványa kolofonjában mint „Johannes Vydenast alemannus almi gymnasii perusini minister” szerepel. Ettől ugyan óbudai sváb is lehetett, de a szüksézáú és homályos perugiai oklevelek szerint kapcsolatai lehettek a Balti-tenger menti Lübeck városával. S a neve lehet hamisítatlan német név is: Wiedenast = Weidenast, fűzfaág. S ne felejtjük el, a humanisták szerettek felújítani ókori elnevezéseket: a sugambri vagy

¹² L. Kohut: Der Wiegendrucker Mikulás Bakalár (MKSz 1958, 50-56. l.)

sigambri Caesar idejében Rajna vidéki germán törzs volt, mely később keletebbre vonult vissza, ahol frankoknak nevezték őket. A 15. századi fantázia és torzító helyesírás a frankok honából csinálhatott Sugambriát s ezt Sicambriának írhatta. E lehetőségek miatt Vydenastot a kétes magyar származásúak közé kell sorolnunk.

1478. április 28-án Nápolyban megjelent a *Rivelazioni di Santa Caterina* című olasz ősnyomtatvány (H 4694), mely arról nevezetes, hogy négy változata mindegyikében más-más latin kolofon van más-más nyomdász nevével. Egyikük *Bernardus de Dacia*. A típus Henricus Aldingé, kinek utolsó saját nyomtatványa 1477 augusztusában jelent meg. Halála után a legényei nyilván a maguk szakállára folytatták az üzemet, hogy egy már megkezdett kötet befejezésével biztosítsák hátralékos bérüket s ezért a példányokat megosztották egymás közt. Az egyik kolofon a „compositum” - nem „impressum” - szóval kezdődik, ami azt jelenti, hogy a benne megnevezett Vernerus Raptor a szedő volt, a többi három pedig a sajtót kezelte.

Gulyás Pálnak az a véleménye, hogy Bernardus de Dacia nem lehetett magyar, mert Dacia a középkorban Dániának volt a neve. Igaz. De a humanisták Erdélyt nevezték ókori nevén Dáciának. Kemény idézve Hormayr *Denkwürdigkeiten Wiens*-jét, arra az erdélyi családra hivatkozik, melynek egyes tagjai a 15. században Bécsben telepedtek meg, hol megvagyonosodtak s akiket ott „de Dacia”-nak neveztek.

Négy évvel a *Rivelazioni* után, 1482. március 16-án, ugyancsak Nápolyban, de ezúttal Mathias Moravusnál megjelent egy *Missale Romanum* (Fava és Bresciano 128.), mely kolofonjában a nyomdászon kívül megnevezi a korrektorát: „In plerisque etiam locis per religiosum fratrem Bernardinum Siculum ordinis minorum summa opera adhibita diligentissime emendatum.” Siculus annyi mint székely, de lehet szicíliai is. Siculus és Dacia jól illenek egymáshoz, míg Siculus és Dánia kizárja egymást.

Ugyanez a Bernát még egyszer szerepel, 1485. október 14-én Mathias Moravus *Breviarium*a (Fava és Bresciano 133) kolofonjában: „Impressum Neapoli industria et impensis Mathie morau: vigilesque studio per fratrem Bernardinum de Sicilia ordinis minorum castigatum.” Sicilia nemcsak a nagy olasz sziget, hanem (- ld. Graesse: *Orbis latinus*. 2 kiad. 281. l. -) „Siculorum terra” - Székelyföld is. Ha a *Rivelazioni* és Mathias *Breviarium*-kiadásának Bernardusa ugyanaz a személy, amit a hely és az időpont valószínűsít, akkor csakis erdélyi és székely származású lehetett.

A kicsinyítő alakban használt „Bernardinus”-ból arra következtetünk, hogy apró termetű férfi volt.

Találgatásainkban bonyodalmat okoz Salvianus de Ferrara útleírása - *Itinerarium literale* (Strassburg 1513, 13. l.) -, mely szerint Salvianus 1490-ben Páduában járt s ott megismerkedett Bernardus de Dacia könyvkereskedővel. „Gyakran megnevettetett ez a jó kedélyű, tudós és szorgalmas férfiú, aki, bár idegenszármazású, kitűnően beszélt nyelvünket s kinek Itala nevű felesége és gyermekei kellemesen elszórakoztattak.” Ez a Bernardus lehetett az 1478. évi nápolyi nyomdász, de aligha Mathias Moravus minoritája. Vajon több Bernardus de Dacia működött a könyvpiarban ugyanabban az időben? Vagy kiléphetett-e szigorú rendjéből a mély vallásosságú szerzetes, a „religiosus frater”, aki Mathias Moravus liturgikus kiadványait rendezte sajtó alá?

Basaynus Ungarus nevét Panzer *Annaleseiből* halászta ki nyomdászattörténetünk. 1494 és 1495-ben a vándor nyomdász Caesar Parmensis társaságában Cremonában négy negyedréti könyvet nyomtatott. Panzer még csak egyet ismert (Cornalus: *Epigramma et Dialogus*. 1494, H 5721), a többi, mely humanista és klasszikus ízlésről tesz tanúságot (Guarinus Veronensis, Petrarca, Theocritus és Hesiodus) Reichling fedezte fel (R 1838, 1881.). Az Orsz. Széchényi

Könyvtár a svéd Királyi Könyvtártól csereként még egy ötödik nyomtatványukat kapta. Reichling azonban a nevet nem Basaynusnak, hanem Rafaynusnak olvassa. A típusban a B és R betűk összetévesztően hasonlítanak egymásra. A név egyébként többféle változatban fordul elő: Basaynus vagy Rafaynus Ungarus vagy Ungarorum és Bassarino vagy Raffarino degli Ungari. A hosszú s-betű ismét összetéveszthető az f-fel.

A külföldi szakírók egy része, pl. Pierre Deschamps (*Dictionnaire de géographie à l'usage du libraire*. Paris 1870), az „Ungarorum” jelzés miatt magyarnak mondja; mások, mint Fumagalli (*Lexicon typographicum Italiae*. Florence 1905) nem magyarnak, hanem olasznak vélik. A magyar bibliográfusok közül egyedül Gulyás Pál tagadja magyarságát, mert a „degli Ungari” családnév olyan mint nálunk a Németh vagy Horváth, melynek viselői távolról sem németek vagy horvátok, legfőljebb valamelyik ősük lehetett az.

Bizonyítékok híján nem tudunk dönteni.

A Kemény és Ballagi által említett többi nyomdász magyarsága nem vitás. Az oklevelek ugyan néha alemanus-oknak, németeknek mondják őket, de ennek nincs cáfoló jelentősége, mert a román országokban Magyarországot a német kultúrkörben látták. A nemzetiség a 15. században egyébként sem oly éles megkülönböztető jel, mint később. Vydenast, Jacomo Ungaro vagy Petrus Ungarus nevezhette magát németnek, nemcsak azért mert a külföldieket, különösen az idegen nyomdászokat általában németeknek nevezték, hanem azért is, mert a „német” megjelölés a nyomdásznak tekintélyt biztosított, lévén Németország a nyomdászat hazája s minden országba németek hozták be a nyomdászatot. Ők voltak az „új művészet” tanítói.

A 15. századi külföldi magyar nyomdászok egyike sem működött Németországban. Olaszország, Dél-Franciaország, Spanyolország és feltehetőleg az abban az időben a magyar koronához tartozó Morvaország volt tevékenységük színhelye. Mindenütt más sociusaként, mint társ vagy alkalmazott lépnek elénk. Csak Petrus Ungarus függetlenítette magát.

Ők is, mint az ősnymdászok többsége, vándormadarak. A vándorlás hajlama elsősorban persze lelki adottság; de gyakorlati okok szabták meg az irányukat: a gazdasági szempont és az összeköttetés. A felszabadult nyomdász legény néha több ezer kilométert járt be, hogy felkeresse valamelyik egykori társát vagy volt gazdája valamelyik egykori társát, kiről tudta, hogy kedvező viszonyok közt működő nyomdája van.

A nyugtalanul ide-oda, országhatárokon át mozgó vándornymdászok legjellegzetesebb példája az észak-németországi Bartholomaeus Ghotan. 1480-ban Magdeburgban nyomtat, 1484-ben Lübeckben, 1486-87-ben Stockholmban, 1488-ban ismét Lübeckben, 1493-ban ismét Stockholmban, ahonnan a finnországi Aboba megy, majd innen Oroszországba, de útközben halálos szerencsétlenség éri. Özvegye 1496-ban Lübeckben él.

A budai nyomda megszűnte után Hess András segédei is a vándorbothoz folyamodtak. Alig tételezhető fel, hogy újonnan tanult mesterségüket, melyet mindenütt megbecsültek, mely kenyeret és hírnevet biztosított, abbahagyták volna. Az ősnymdászok mindenütt a művészeknek járó kiváltságokat élvezték, - mindenekelőtt az adómentességet.

Hess budai alkalmazottai között időnkint valószínűleg voltak útjuk közben Budára vetődött idegen nyomdászlegények is, mint talán Mathias Moravus, az Olmützből Olaszország felé vándorló betűfaragó. A személyzet többsége azonban magyar volt, miként azt a *Chronica Hungarorum* magyar neveinek és kifejezéseinek szedéséből következtettük. Nehéz dolog őket külföldön nyomozni, mert Andreas de Corona, Petrus de Bártfa és Petrus Ungarus betűinek stílusrokonsága az 1477. évi Confessionaléval csak bizonytalan támpontot nyújt.

Külföldi magyarjaink közt voltak olyanok is, kik nem lehettek Hess tanítványai, mert vele egyidőben tűntek fel. Ilyenek pl. Thomas Septemcastrensis és Jacopo Ungaro o Tedesco.

Hain *Repertorium Bibliographicum*-ában az első számot Abano *Conciliator differentiarum philosophorum* c. műve 1472. évi mantuai kiadásának címléírása kapta. Nyomtatta Thomas Septemcastrensis de civitate Hermanni és Johannes Wurster de Kempten.

Miután erdélyi voltát Thomas nem a „transsilvaniensis” vagy a „de Dacia” kifejezéssel jelöli, hanem a német „Siebenbürgen”-ből fordított „Septemcastrensis”-szel, továbbá mivel Nagyszebent is német neve (Hermannstadt) után „civitas Hermanni”-nak kereszteli, arra következtetünk, hogy erdélyi szász volt.

1473-ban a két társ ugyanazzal a típussal, de a nyomda megnevezése nélkül, Abano egy másik munkáját (Hain 7), továbbá Arnaldus de Villa Nova méregtanát (*De arte cognoscendi venena*. GW 2522) s végül - a hely, év és nyomda elhallgatásával - Datus *Elegantiolae*-jét (H 5976) adja ki. Aztán elválnak egymástól.

Thomas Septemcastrensisnek elég oka lehetett a társával való szakításra. Wurster könnyelmű adósságesináló, kivel a hitelezői sok rossz tapasztalatot szereztek. Elválásuk után a típusok Wursternél maradtak, aki eleinte más társal próbálkozik, de 1474-ben adósságai miatt Modenába szökik. Hitelezői oda is üldözik s ott meghallják, hogy még ugyanazon év júliusában tovább állt Páduába. Utána mennek, keresik, mire visszahúzódik Modenába, hol bujkálva posztókereskedéssel foglalkozik, de ráakadnak és letartóztatják. 1479-ben Bázelen van s itt háztulajdonos lesz.

Thomas Septemcastrensisről Wurstertől való elválása után nyolc éven át nincs hírünk. Haebler találgat: talán Paulus de Butzbach foglalkoztatta mantuai nyomdájában; vagy talán mint vándorló könyvkereskedő utazgatott; esetleg haza is tért Erdélybe az ottani könyvkereskedelmi viszonyok kiaknázására. 1480-ban újra feltűnik, megint Mantuában s ismét mint társ. Kemény József a nagyenyedi ref. kollégium könyvtára egyik ősnymtatványának, a 14 íves, negyedréti *Eustachii de Villa Franca Regule grammaticales usui juvenum* c. iskolakönyvnek kolofonját közli: „impresserunt Thomas Septem Castrensis de Villa Hermanni et Johannes Franciscus socij Mantue Anno Salutis MCCCCLXXX.” A példány, melynek pedig a raktári jelzetét is közölte Kemény („877”) ma már nincsen meg.

Egy évvel később ugyanezzel a társsal, de immár nem Mantuában, hanem ott, ahol 7 évvel korábban Wurster keresett menedéket, Modenában, a neves ottani kiadó, Domenico Roccociola első kiadványát, az *Aesopus moralisatus*-t (GW 386 a) nyomtatta. Haebler ismét sejt valamit: Roccociola üzletét a két társ rendezte be. Furcsa az Aesopus kolofonja: „Finit Esopus Mutine impressus impensa et opera Dominici Rhochociola per Thoman septemcastrensen et Joannen Franciscum socios - compositus per me Nicolaum Jenson.” (!) Talán az 1480-ban elhunyt velencei nagy nyomdász, Jenson egyik kiadásának utánnyomatáról van szó.

A társ, *Johannes Franciscus*, szintén erdélyi, - legalábbis az apja brassói volt. Arnaultet (*Bibliographie Moderne*. 1898, 105. l.) az 1483-1490-es évekből keltezett mantuai oklevelekben egy Johannes Franciscus quondam Jacobi de Coronibus de Stellinis de Brixia nevű könyvkereskedőre bukkant. (Magyarul: János Ferenc a bresciai Stellini-családból, néhai Brassói Jakab fia. - De Coronibus = de Corona = Brassóból való; Brixia = Brescia; de Stellinis = családnév, mely lehetett német eredetű, ti. Stellen = vadászat, Stellini - vadászok?)

Eszerint Johannes Franciscus Modenából visszatért Mantuába, ahol - talán mint Roccociola bizományosa - könyvkereskedést nyitott.

Thomas Septemcastrensisről nem hallunk többé.

1513-ban bizonyos *Jacomo Ungaro* Velence tanácsától privilégiumot kért egy „canto figurato”-hoz (képes énekeskönyvhöz) s kérvényében arra hivatkozik, hogy már 40 év óta, vagyis 1473 óta él Velencében mint nyomdász. Nyomtatványt azonban nem ismerünk tőle. Oklevelek, melyeket Cecchetti tett közzé az Archivio Veneto XXIX. kötetében, „intagliatore di lettere”-nek, betűmetszőnek nevezik. S okunk van feltételezni, hogy e korszak egyik legjelesebb betűmetszője lehetett. Aldus Manutius ugyanis, a modern könnyű kisalakú könyv megteremtője, 1506-ban írt első végrendeletében Jacobo Todeschinonak hagyatékából részesedést, jutalmat biztosít, hálából azokért a szolgálatokért, melyeket neki mint „gettator de lettere”, azaz mint betűmetsző tett. (Jacobo Todeschino latinul Jacobus alemannus, s tudjuk, hogy ezzel a szóval nem csupán a németeket, hanem az Olaszországtól északra és északkeletre eső országok szülötteit is jelölték.) Haebler¹³ Jacobo Todeschint Jacomo Ungaroval azonosítja. Ha sejtése helytálló, a magyar betűmetszőnek része kellett hogy legyen Aldus világhírű kurzívjának létrehozásában. Ez a típus tette lehetővé a modern könyv kialakulását.

Aldus második végrendeletében, 1515-ben már nincs szó Jacomoról. Ekkor tehát már nem élt. Jóval túl kellett lennie a hatvanon, amikor meghalt.

Simon de Ungaria ágostonrendi szerzetes nem nyomdász, hanem kiadó. 1481-ben 3 könyvet adott ki Bolognában. Az egyiket (Aegidius de Columna *Quodlibeta*-ját) Dominicus de Lapis nyomdájában, a másik kettőt (ugyanazon Aegidius *Theoremata de corpore Christi*-jét és Nogarolus Leonardus *De mundi aeternitate*-ját) Balthasar de Hyruberiánál. A második sajtó alá rendezésében együttműködött Joannes de Ripisszel, a bolognai Szt. Jakab kolostor priorjával.

Nem tudjuk, ki fedezte e kiadások költségeit? Szegénységi fogadalmat tett szerzetestől nem telhetek ki. De összekoldulhatta őket gazdag apátoktól, kanonokoktól, püspököktől. Több mecénásnak kellett lenni, mert a kolofonok egyet sem neveznek meg.

Az akkori kiadó fogalmát nem szabad úgy értelmeznünk, ahogy ma szoktuk. Ma a kiadó elsősorban az anyagiakról gondoskodik, a nyomtatás költségeit fedezi, a könyv terjesztését szervezi meg és mindezt üzleti nyeresége reményében. A 15. században a kiadó, aki - miként Pomponius Laetus - egyúttal a korrektor is, a kinyomtatandó szöveget választotta ki, ajánlotta nyomtatásra a művet s felügyelt a kivitel szellemi részére, a szöveg visszaadásának helyességére. Közreműködéséért nem kapitalista jellegű nyereséget, hanem vagy egyszerű munkadíjat, vagy pedig részesedést kapott. A költségeket hol maga a nyomdász viselte, hol valamelyik mecénás, hol pedig, mint Simon de Ungaria esetében, a kiadás létrejöttében érdekelt adakozók közössége. A kis nyomdászok többnyire kockázat nélkül, megbízásból nyomtattak, a nagy nyomdászok pedig mai értelemben vett kiadók voltak.

1476 karácsony napjának keltével jelent meg Velencében Albertus de Padua *Expositio evangeliorum*-a (2° 250 lev., GW 784), melynek kolofonja nyomdászaként Adam de Rotweilt és *Andreas de Coronát* (Brassói Andrást) nevezi meg. Típusait nézegetve stílusbeli hasonlóságot fedezünk fel az 1477. évi *Confessionale* kopott, már bizonyára előzőleg is használt M 16 betűihez.

Rotweil, kinek ez volt az első nyomtatványa, ezután tovább nyomtatott Velencében, mindaddig, amíg 1482-ben Aquileába nem költözött. Haebler azt hiszi, hogy Andreas de Corona Velencében továbbra is csendes társa maradt s Rotweil távozása után más társakkal szövetkezve folytatta a velencei üzemet. 1484. szeptember 18-án ugyanis megjelent egy *Breviarium Olomucense*, melynek nyomdászai a kolofon szerint „Andreas Corvus de Corona,

¹³ Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1924, 99. 1.

Martinus Burciensis de Szeidino et Conradus Stahel de Blaubeuren” (Brassói Holló András, Barcasági Feketehalmi Márton és Stahel Konrád Blaubeurenből. - De Szeidino = de Czeidino = Zeidenből, azaz az erdélyi Feketehalomból való.)

Stahel augsburgi pap 1482-ben még Passauban nyomtatott mint Benedictus Mayr társa. Igazi vándornyomdász, aki 1484 után Brünbnben más liturgikus művek nyomtatásában közreműködik, majd a 90-es évek vége felé újra Velencében dolgozik.

A velencei Breviarium Olomucense nyomdai kiállításának az olmützi püspökségben rendkívüli sikere volt.

Mátyás király uralkodása annyira kedvezett a szellemi élet fejlődésének, az irodalmi és tudományos tevékenység s ezzel kapcsolatban az olvasók száma annyira megnőtt, hogy kb. egy évtizeddel Hess budai és a rejtélyes Confessionale nyomdájának megszűnte után, a 80-as évek második felében, a magyar birodalom területén új nyomda létesülése vált szükségessé. Csakhogy ezúttal nem a régi magyar területen, hanem az 1469 óta Mátyás uralma alá tartozó Brünbnben. Most is a király közvetlen környezetéhez tartozó magas hivatalnok, nevezetesen Filipecz János magyar kancellár s egyúttal váradi és olmützi püspök intézkedett a nyomda berendezése és ütembehelyezése iránt. Személyzetét Velencéből hívta Brünbnbe, abból a nyomdából, melyből az olmützi breviárium került ki. Tény, hogy Andreas Corvus, Martinus Burciensis és Conradus Stahel a breviárium megjelenése után eltűnnek Velencéből s csak 14 évvel később, 1498-ban tér oda vissza Andreas Corvus és Stahel.

A morvaországi nyomdászat történetével foglalkozó külföldi szakírók (Dudik 1879-ben¹⁴ s nyomában Volf 1928-ban, majd Bogeng 1930-ban) tudták, hogy a brünni nyomda az olmützi püspök alapítása volt, azonban tévedtek a személyében, mert ifj. Vitéz Jánost sejtették benne, kitől a nyomda fölötti rendelkezést később Thurzó Szaniszló püspök vette volna át. Figyel-müket elkerülte A. Theiner *Monumenta historica Hungariam sacram illustrantia* c. nagy forrásgyűjteménye (Róma 1860), melynek II. kötete (513-517. l.) cáfolhatatlan okmányokat közöl arról, hogy az olmützi káptalan Mátyás király kívánságára Filipeczet választotta püspökévé. Filipecz hálálkodó gesztusa volt a kolofonjában ugyanezen év szeptember 18-án keltezett Breviarium Olomucense kinyomatása s talán nem véletlen, hogy erre a megbízást velencei magyar nyomdászoknak adta, kiket budai tartózkodásuk idejéből ismerhetett.

Az olmützi püspökséget erélyesen kezében tartotta, noha a pápa nem hagyta jóvá megválasztását s 1487-ben Vitézt nevezte ki az olmützi egyházmegye adminisztrátorává. Ekkor azonban a brünni nyomda már egy év óta működött, - első kiadványa, az *Agenda secundum chorum Olomucensem* (GW 470) 1486. október 7-én jelent meg. S Vitéz kinevezése ellenére sem vehette át az adminisztrációt - az egykori nagy humanista esztergomi érsek unokaöccse Mátyás szemében nem látszott megbízhatónak, - s másfél évi alkudozás után lemondott tisztről. Nem is jelent meg soha Morvaországban s kinevezésétől lemondásáig állandóan Rómában tartózkodott. Névleges püspökségéhez mindössze annyi köze volt, hogy közreműködött egy Missale Olomucense (H 11 337) megjelentetésében.

A brünni nyomda Mátyás életében és Filipecz olmützi püspökségének idején sohasem nevezte meg nyomdászait. A kolofonok hallgatnak róluk, mert nem ők a nyomda tulajdonosai, hanem Filipecz. 14 éven át, mindig ugyanazzal a nagy gótikus betűtípussal, 9 könyv jelent meg Brünbnben, de csak egyetlen egyszer, 1491-ben, amikor a püspöki székből éppen interregnum állt be, közli a Theobaldus Feger budai könyvkereskedő költségén kiadott esztergomi

¹⁴ Beda Dudik: Geschichtliche Entwicklung des Buchdrucks in Mähren vom Jahre 1486-1621. Brünn 1879.

misekönyv negyedik kiadásának kolofonja, hogy Conradus Stahel és Mathias Preinlein „impressores veneti” nyomtatták. Preinlein a 80-as években Velencében Ratdolt segédje volt.

Tizenhét hónappal a nyomda első kiadványa, az olmützi szerkönyv (*Agenda*) után, 1488. március 20-án, megjelent Thuróczy János budai kancelláriai hivatalnok fametszetekkel gazdagon díszített *Chronica Hungarorum*-a (H 15 517). Rengeteg magyar személy- és helyneve szokatlan alakzat külföldi fülnek és szemnek, de szedésük - idegenszerű torzítások nélkül - kifogástalanul megfelel az akkori magyar helyesírásnak. Szedőinek és korrektorának magyaroknak kellett lenniök. Ez ismét Andreas de Corona és Martinus Burciensis de Szeidino jelenléte mellett szól. Stahel talán egyike a nyomtatóknak. Dicsekvő természetű ember létére nem mulasztotta volna el magát egy ilyen fényes díszkiadás nyomdászaként megnevezni, ha joga lett volna rá. Az 1491-es Missale Strigoniense (H 11 431) kolofonjában „vir ingeniosus”-nak és „magnarum industriarum”-nak, lángeszű és nagy teljesítményekre képes férfúnak mondja magát.

Thuróczy a krónikájában megemlíti Bécsújhely 1487. augusztus 17-én történt elfoglalását. Kézirata tehát nem kerülhetett korábban sajtó alá, viszont a terjedelmes mű 7 hónappal később már piacra került, hozzá még 41 fametszetes illusztrációval. Az ősnymodák gyorsan dolgoztak.

A kézirat kinyomatását magának Filipecznek kellett elrendelnie. A nyomtatvány ugyanis függelékként Rogerius *Carmen miserabile*-jét közli, melyet Thuróczy nem ismert, mert sem előszavában nem említi, sem a tatárjárás leírásában nem követte, viszont tudjuk, hogy egyetlen - cím szerint ismert, de fenn nem maradt - kézirata a 15. században a váradi káptalan birtokában volt.¹⁵ Filipecz mint budai kancellár ismerte meg Thuróczyt meg munkáját, mint váradi püspök Rogeriusét s ugyanakkor mint olmützi püspök rendelkezett a brünni nyomda fölött.

A Hess-féle *Chronica Hungarorum* tárgyalásakor már említettem, hogy Thuróczynak ugyanaz a kézirat, a budai minorita krónika volt a főforrása. A régibb történelem elmondásában 14 lapon át betűhűen megegyezik a Hess-féle krónikával, sőt úgy tűnik, mintha e részben plagizálná azt. Az utolsó száz év története azonban Thuróczy eredeti alkotása.

A brünni kiadás valamennyi illusztrációját ugyanaz a művész rajzolta s talán metszette is. Művelt magyar volt, aki a szerzővel munka közben szoros kapcsolatot tartott. A kötet első képe, mely a hét vezért és a mögöttük sorakozó népüket mutatja be, történelmi tudást, szakszerűséget árul el, amennyiben a lobogók közt az Árpádház sávós zászlaját is ábrázolja. Erről a 15. században laikus nem tudhatott.

1488-ban a krónikákat már nem antiquával, hanem rotundával volt szokás nyomtatni. A Thuróczyt azonban Brünnben az efféle könyvekhez nem használt missale-típusokkal szedték. A liturgiák kiadása céljából létesített nyomdának nem volt más betűfaja s úgy látszik Filipecz rendelkezése folytán ideje sem volt más készlet kifaragására és megöntésére. Mert más-különb, ha Andreas Corvus valóban Brünnben tartózkodott, módjában állt volna. A missale-típusnak is ő lehetett a mestere. 1496-ban és 1498-ban ismét Velencében találkozunk vele: az Archivio Veneto 1882. és 1887. évi folyamaiban közölt oklevelek tanúként szerepeltetik s „Andreas olim Sigismundi Corui inxisor literarum stampe” (néhai Holló Zsigmond fia András, betűmetsző)-nek nevezik.

¹⁵ Bunyitay Vince: A váradi püspökség története. Nagyvárad 1898, I. köt. 317. l.

1498-ban Stahel is újra Velencében van, hol január 21-én privilégiumot szerez missale-típusok használatára. Ezeket is régi társa, Andreas Corvus metszhette, - az oklevelek őt s nem Stahelt nevezik „inxisor literarum”-nak.

Preinlein, ki Stahellel együtt 1491-ben Brünnben az esztergomi misekönyv 4. kiadását nyomatta, Morvaországban maradt s 1499-ben meg 1500-ban Olmützben működik.

Martinus Burciensis de Szeidinoról nincs további adatunk.

Velencében 1477- és 1478-ban az említetteken kívül még egy magyar nyomdászáról tudunk. Nevét a kolofonok többnyire *Petrus de Bartua*-nak írták. Társa volt Franciscus Renner de Hailbrunnak, aki mindaddig, amíg önállóan dolgozott, kevés sikerrel dicsekedhetett. 1471 óta azzal próbálkozott, hogy teológiai és skolasztikus műveket antiquával nyomasson. Ezzel ellentmondott a közízlésnek s a könyvei nemigen keltek. 1473-ban szövetekezett a gazdag Nicolaus de Francofordia vállalkozóval, kinek segítségével egy nagyobb és egy kisebb gót típusra tett szert. Nicolaus de Francofordia az üzletben csak mint pénzádó vett részt s 1477-ben visszavonult. Helyébe mint socius Petrus de Bartua lépett. Ettől kezdve a vállalat fellendült. A kisnyolcadrét alakú breviáriumok lettek a cég különlegességei s ezek kényelmes kezelhetőségük meg tetszetős apró betűik miatt a papok körében közkedveltségnek örvendtek.

Petrus de Bartua feltehetőleg betűszedő volt, aki eleinte gyakorlati tanácsokat adott Rennernek, majd programja megvalósítására szövetekezett vele. Új betűtípust alakított, mely stílusában, noha lényegesen kicsinyítve, emlékeztetett a rejtelmes 1477. évi Confessionale M 16-jára. Ez az apró típus remekül illett a kisalakú breviáriumokhoz, melyeket a pap reverendája zsebébe sülyeszthetett s bárhol, bármikor az előírt napi imák lemormolására elővehetett.

Az új típus 1477-ben, még a költségeket viselő Nicolaus de Francofordiával való szövetség idejében tűnt fel, majd 6 más könyvben jelentkezik (köztük három - Ausmo, Thomas de Aquino és Mammothrectus - nem breviárium) s ezek cégjelzése Franciscus Renner és Petrus de Bartua.

1479-től kezdve Renner társ nélkül s ismét más, új típussal nyomtat tovább. Petrus de Bartua úgy látszik elhagyta Velencét s a breviáriumtípust mint jogos tulajdonát magával vitte.

Sokáig senki sem gyanított benne magyart. Mint ilyent Vigyázó Sándor fedezte őt fel, amikor a Breviarium Romanum 1477. évi - addig ismeretlen - kiadása került birtokába s ennek zárósoraiban a „Petrus de Bartfa” nevet pillantotta meg. Vigyázó gyűjtötte a magyar származású ősnymdászok termékeit s noha nem írt róluk, az antiquáriusok tanultak a rendeléseiből. Tőle tudta meg a frankfurti Baer & Co cég s e cég 1910. évi 585. számú katalógusából a tudomány, hogy Petrus de Bartua magyar. A Bartfa névben az *f* olasz fülnek rosszul hangzott, az *f* helyett *v*-t ejtettek s ezt a *v*-t akkor jelölő *u*-betűvel írták. Láttuk már, hogy Olaszországban az idegen származási hely neve gyakran a felismerhetetlenségig eltorzult.

Magyarországon két Bartfa volt: az egyik a Szepességben, a másik Moson megyében, Győr és Sopron közt. Utóbbtól vette nevét a ma is ismert Bartfai család, melynek egyik tagja a múlt évtizedekben mint történetíró és nemzeti múzeumi osztályigazgató működött. Középkori oklevelekben mindkét hely nevét Bartpha, Bardpha, Bartfa és Barthfa alakban találjuk. Ha Petrus magát „de Bartfa”-nak írta, magyarságához nem fér kétség. Nem jelent semmit, hogy más kolofonokban olasz szedő Bartua-t szedett. Magától értetődő volt, hogy a neveket mindenki úgy írta, ahogy kiejtette. Ezen akkor a név viselője sem ütközött meg. De ha Petrus, mint valószínűleg a római breviáriumban, maga szedte a kolofont, keze az otthon megszokott alakra ösztönszerűen rájárt.

Gulyás Pál nem véli lehetetlennek, hogy az 1478 után Velencében többé nem szereplő Petrus de Bartua azonos az 1482 óta Lyonban nyomtató Petrus Ungarusszal. Feltevését gyengíti az a tény, hogy Petrus a leggyakoribb keresztnevek egyike.

A velencei meg a lyoni magyar Petrus azonossága mellett mégis hozhatunk fel érvet, ti. azt, hogy *Petrus Ungarus* híres „gyémánttípusa” Petrus de Bártfa apró breviáriumtípusának kicsinyített mása. Nemcsak stílusban, hanem részletekben is. Tessék csak összehasonlítani az itt hasonmásban közölt kolofonjaik betűit: a nagy E, A, I-t, a kisbetűk összképét, az évszámokat. Petrus de Bártfa kissé cifrázott, pl. pontot rakott a nagy-M úrjébe, Petrus Ungarus típusainak kicsinysége miatt ezt elhagyta, de e lényegtelen vonásoktól eltekintve az az érzésünk, hogy a gyémánttípust ugyanaz a művész metszette, aki a breviáriumtípust alkotta.

Petrus Ungarus működését Lyonban és Toulouse-ban 23 éven át kísérhetjük figyelemmel, 1482-től 1510-ig. Névváltozatai: Petrus Ungarus, Pierre de Hongrie, Pierre Ongre Allemant, Petrus Vngre, Petrus de Hungaria. Rendesen a „magister” címet is a neve elé biggyesztette, mint az egyetemi végzettségűek ma a doktori címet.

Toulouse-i oklevelek tanúsága szerint nemcsak nyomdász, hanem betűmetsző is volt, aki más nyomdászoknak típusokat szállított és matricákat javított. A francia és német ősnymdászat szakértői (Claudin és Haebler) ebből azt következtették, hogy dél-franciaországi pályáját Toulouse-ban mint Martinus Huss betűöntője kezdte. Utóbbinak 1478 előtt Toulouse-ban két keltezetlen nyomtatványa jelent meg s 1478 után - Mlle Pellechet szerint - áttelepedett Lyonba, hol 3 vagy 4 évvel később meghalt. Azzal a tipográfiai felszerelésével, mellyel 1481 végéig Lyonban nyomtatott, ugyanott 1482-ben Mathias Huss dolgozik, aki tehát Martinus nyomdáját örökölte. Első nyomtatványát még társ nélkül adta ki, de a következő kolofonjában sociusként Petrus Ungarust nevezi meg.

Claudinnek feltűnt, hogy a két württembergi származású mester, Martinus és Mathias Huss „de Botwar” Lyonban, Leonardus Hutz Valenciában és Salamancában, Johannes és Paulus Hurus Zaragozában nyomtatványaikat augsburgi fametszetekkel illusztrálták. Egymástól könnyebben kaphatták őket, mint a távoli Augsburgból. S azt állítja, hogy rokonok: neveik ugyanannak a családi névnek változatai s franciaországi meg spanyolországi viselőik ugyanannak a német nyomdászcsaládnak a tagjai.

Bennünket viszont Claudin feltevése arra a kérdésre csábít, nem volt-e a budai ősnymdász, Hess András is tagja a botwari családnak, mondjuk testvére Martinusnak, nagybátyja Mathiasnak? Nyelvészeti megfontolások nem szólhatnak ellene. A magánhangzók ejtése nem volt világos. Az *e* jelölhetett nyílt, rövid, hosszú, zárt, világos vagy sötétebb színű hangot, jelenthetett *ö*-t vagy *ü*-t, mely az akkori alphabetumban hiányzott. Az *e* és *u* gyakran váltakozott (pl. Coberger - Koberger = Koburger). Történelmi érvek inkább támogatnák a sejtelmet. Érthető, ha Hess a magyarországi feszült politikai légkörben, a cseh husziták elleni háború hangulatai közt, a nevét Budán nem *u*-val írta. Még kísértett Huss János kivégzésének emléke. S a nyomdászattörténész is kérdezheti, nem a Hess-Huss rokonság-e a végső oka annak, hogy Petrus Ungarus, az M 16 típus továbbfejlesztője, a toulouse-i, illetőleg lyoni Huss családdal került kapcsolatba?

Csupa kérdőjel, melyet nem tudunk kiegyenesíteni felkiáltójellé.

Petrus Ungarus 1482-ben, miként Mathias Huss, önállóan nyomtatott Lyonban. Jellegzetes apró (de még nem legkisebb) gót típusával három - részben humanista-nyelvész, részben filozófiai - kiadványa jelent meg (Guarinus: *Ars diphtongandi*. C 2817, - Reuchlin: *Vocabularius breuiloquus*. C 6289, - és Bartholomaeus de Glanvilla: *De proprietatibus rerum*. GW 3406). A következő évben Mathias Huss-szal együtt megjelenteti Jacobus a Voragine

Legenda aurea-jának számos fametszettel díszített francia nyelvű kiadását (C 6481). De mindjárt utána ugyane *Legenda aurea* 1484. január 20-ról keltezett latin kiadása (C 6431) nyomdászától egyedül magister Petrus Ungarust nevezi meg. Újra önálló-e? A fametszetek ugyanazok mint a francia kiadásban. Nem voltak-e dúcaik Petrus és Mathias közös tulajdonai? Haebler és Claudin feltevése, hogy Mathias Huss ideiglenes könyvkereskedői útra távozott. Tulajdonjogai fennálltak, de nem intézkedett, nem folyt be a kiadások elhatározásába s ezért cégjelzése is szünetelt.

Claudin Petrus Ungarus nyomtatványának mondja Augustinus de Ancona 1484 első felében megjelent *Summa de ecclesiastica potestate*-ját is. E kiadás elhallgatja a nyomdász nevét. De ugyane szerző ugyanazon gót típussal nyomtatott másik műve - *De laudibus virginis Marie* (GW 3049) - megnevezi: Magister Sixtus Glockengiesser de Nördlingen! S itt újra azt kell kérdeznünk: valóban? Glockengiessert 1485-től 1499-ig a lyoni oklevelek mindig csak mint vendéglőst emlegetik. Más nyomtatványa nem ismeretes. S mire Augustinus de Ancona e kiadása napvilágot látott, Petrus Ungarus már nem volt Lyonban. Elég hosszú időre, 8 évre hagyta el a várost s most ő utazgatott mint könyvügynök. Rejtélyeket feltevésekkel próbálunk megmagyarázni. Útja előkészítésére és biztosítására kölcsönt vett fel Glockengiessertől s a nyomdáját, személyzetével együtt zálogként hitelezőjére hagyta, aki a neki visszajáró összeg beszerzésére megkapta tőle az előzőleg megkezdett Ancona-kiadás tulajdonjogát.

Petrus távozása után visszaérkezett Mathias Huss s Glockengiessertől újra átvette a nyomdát. Ezúttal más társsal dolgozott: Johannes Scabeler alias Vatinsne (= Wattinschnee) de Botwar nevű földijével. A társas viszony nem annak a jele, mintha Huss bizonytalannak érezte volna magát a mesterségben, hanem annak, hogy a nyomdászaton kívül más üzleti tevékenységgel, könyvkereskedelemmel is foglalkozott s a két üzem vezetésére egyetlen vezető nem volt elég. Nagyobb arányú vállalkozásnak, szövetkezetfélének kellett lennie. A 15. századnak talán valamennyi nyomdásza foglalkozott könyvkereskedelemmel, azaz a saját termékei árusításával, de csak abban az esetben alakított részvénytársaságot, ha idegen kiadványokat is terjesztett (miként például a velencei Jenson-Colonia társaság) s az arányok meghaladták egyetlen vezető erejét.

Huss kapcsolata Petrus Ungarusszal nem szakadt meg. Amikor utóbbi visszatér, ismét átveszi a nyomdát s most Huss vonul át a másik pályára. A lyoni adóívek 1495-től 1499-ig „marchand allemand”-nak, német kereskedőnek nevezik. Petrus és ő a közös vállalat két munkakörében fel-felváltották egymást. Persze ez is csak feltevés, mellyel az adatok közti űröket próbáljuk áthidalni. A típusaik nem közösek. Más típusokkal nyomtat Mathias Huss s másokkal - jobbakkal, frissebbekkel - Petrus Ungarus. Viszont az egyik használ olyan fadúccokat, melyek a másiknál is előfordulnak.

1491-ben Petrus Toulouse-ban él, ahol május 26-án mint tanú szerepel Henricus Mayer nyomdász és annak segéde, Johannes Philippi de Creizenach bérvitájában. A közjegyzői okirat Petrus magyar voltát is megemlíti: „patrie Ongarie.”

Egy másik, 1492. február 1-én kelt okmány toulouse-i könyvkereskedőnek mondja - „mercator librorum Tholosae” -, noha éppen nem könyvüzletről, hanem betűöntői munkálatokról van szó. Mayer elismeri benne, hogy Petrus Ungarusnak 34 torsi fonttal tartozik nyomdája betűkészletének javításáért: „ad causam reparationis litterarum eorum officii impressurae.” Az „eorum” szó nem egészen világos. Lehet, hogy Petrus érdekelte volt Mayer valamelyik kiadványában, de a nyomda és felszerelése nem az ő, hanem Mayer kizárólagos tulajdona volt.

1492-ben Petrus rövid időre visszatér Lyonba, hol az égerfák sikátorában, a Ruelle de l'eaulne-ban Colin-nél lakott. Az adólajstrom a vagyonát 120 toursi fontra becsüli. Adóját azonban már a következő évben, 1493-ban, nem hajthatták be rajta, mert „recessit in patria sua” - Magyarországra utazott.

1496 nyarától kezdve ismét Lyonban nyomtat. Többféle típusa van, szereti a könyveit csinos iniciálékkal és fametszetekkel díszíteni s bibliofil hajlamait azzal is tanúsítja, hogy mestere a kétszínű nyomásnak. Egyre kisebb könyvalakra s az alakhoz illően egyre apróbb típusokra tér át. A *Codex Justinianus*-t, melyet előtte ívrétben szoktak nyomtatni, 1496-ban negyedréiben adja ki (C 3400); s 1497-ben Justinianus *Institutiones*-eit (H 9537) már nyolcadréiben. (Kolofonja „honorabilis vir magister Petrus Ungarus totius artis impressoriae peritissimus”-nak, nagytekintetű magister Petrus Ungarusnak, a nyomdászat minden ága kiváló mesterének nevezi.) 1498-ban megjelenik legszebb remekműve, a *Breviarium Lugdunense* (Claudin III. 341.) miniatürkiadásban, a gyémánttípussal. „E kiadás - mondja Haebler - különösen arról nevezetes, hogy a milliméternyi pontosságot igénylő nyomtatványban a piros-fekete nyomást kifogástalanul, tisztán és élesen tudta keresztülvinni, sőt finom fa- és fém-metszetekkel is illusztrálni.”

A gyémánttípus az utolsó állomása az M 16-nak, mely eleinte, Mathias Moravusnál és az 1477. évi Confessionáléban szinte otrombán nagy gótbetű, majd Velencében Andreas Corvusnál és utána Petrus de Bártfánál rotundává szelídülten egyre apróbb lesz s végül mint Petrus Ungarus különlegessége bájolja el az ingyenkedést kedvelő olvasót.

Petrus de Bártfa és Petrus Ungarus betűmetsző művészete nem törekedett arra, hogy öncélú típusokat teremtsen. A betű hozzáidomult könyveik alakjához, alakjuk pedig a könyv tartalmának megfelelő kényelmes használat követelményeihez. E felfogásukkal előfutárai Aldus Manutiusnak a modern könyvalak felé törekvő útjában.

Petrus Ungarus a lyoni egyházmegyében a legjobb megrendelőt biztosította magának s a breviárium után a *Missale Lugdunense*-t is kinyomtatta (C 4516); kolofonjának kelte 1500. április 16. Ismét új típusokat, két missale és egy kánontípust metszett hozzá, s számos fametszettel meg díszes iniciáléval is szépítette. A dúcokat Joh. Numeister és Michelet Topié műhelyétől vette át. Utóbbi a *Missale Uctiense* 1495. évi kiadásában használta őket.

Petrus minde sikerek ellenére anyagi nehézségekkel küszködött. 1500-ban, a lyoni misekönyv megjelenésének évében nem tudta az adóját fizetni, noha ez csak két toursi font lett volna. Július 15-én elengedték adóját, „a cause qu’il est pauvre et qu’il a servy et sert la chose publique de tout le royaume, touchant son art de faire et composer les lettres d’imprimerie” (mert szegény és mert a közügyet betűmetsző művészetével az egész királyság területén szolgálta és szolgálja).

A lyoni nyomdászat ugyanazon okból, mely miatt a 70-es években a római, válságba jutott. Túl sok volt a városban a nyomdász s itt nem élvezték mint másutt, az adómentesség kiváltságát. Elszegényedésükben azonban a városi tanács megszánta őket. Martinul Huss egykori társa, Siber adóját elengedték s 1504-ben Mathias Hussét is. Csak Wattinschnee ellen rendelték el a végrehajtást.

Petrus Ungarust szegénységében is megtisztelték. 1498-ban a városi karhatalomban zászlósi tisztséget viselt.

1510-ben a lyoni Rue Mercière-ben lakott. Ismét társsal dolgozott, kivel utolsó ismert nyomtatványát adta ki, a klasszikus szatíraíró Persiust humanista magyarázatokkal: „*Publii Auli Persii familiaris explanatio cum Johannis Britannici eruditissima interpretatione*. Emendatur

Lugduni a Petre Vngre et Anthonio Doulcet.” A Vigyázó-könyvtárral egy példánya a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárába került.

Petrus Ungarust Toulouse-ban ismételtlen összeköttetésben láttuk Henricus Mayerrel, aki 1488 óta több latin, francia meg spanyol könyvet nyomtatott. A Macary által a *Bulletin historique et philologique du Comité des Travaux Historique*-ben 1898-ban közzétett okiratok szerint adósságokkal küzdött, segédei bérét nem tudta megfizetni s ezeknek még az örökösei is perlik; - végül az adósok börtönébe csukták.

Ez oklevelek Mayer toulouse-i munkatársai között bizonyos *Hugo Meram de Ungariát* említenek. Mayer 1494. január 25-én Bartholomaeus de Glanvilla *De proprietatibus rerum* spanyol kiadásához (GW 3424) egy barcelonai és egy savoyai származású szedőt, Ambrosius Brokserer korrektort és a meglevők mellé még egy nyomtatót, Hugo Meramot szerződtette. Az utóbbit csak 3 hónapra, míg a többit ötre. A spanyol szedő havi 4, a savoyai meg a korrektor havi 5-5, Hugo Meram havi 3 toursi font bért kapott. A szedők és a korrektor napi 2 szedésformát, a nyomtató napi egy ívet tartozott elintézni. A kötet 1494. szeptember 18-án megjelent, de november 10-én a papírszállító 400 rizsma hátralékos ára fejében 700 példányát lefoglaltatta.

Egyebet Meramról nem tudunk. Talán Petrus Ungarusnak köszönhette alkalmaztatását.

Haebler *Tipografia iberica*-jából (69-70. l.) és egyik cikkéből (*Zentralblatt für Bibliothekswesen*. 1924, 97. l.) értesültünk arról, hogy 1493-ban és 1494-ben a spanyolországi Valenciában is működött vándorló magyar betűöntő *Gabriel Brunch Hungarus*.

M. Albert dr. juris, a spanyol Inquisitiótól, mint annak egyik ügyésze, megbízást nyert, hogy ezer példányban kiadja az eretnek tévtanok elleni eljárás perrendtartásának kézikönyvét, a *Repertorium haereticae pravitatis*-t. 1493 novemberében megvásárolta egy éppen akkor feloszló nyomda felszerelését s elkopott betűkészlete megújítására ugyane hó 28-án szerződtette Gabriel Brunch Hungarust, hogy 3 hónapon belül 14 spanyol font ellenében az éppen megvásárolt Palmart-féle nyomda 98 matricájából s a rendelkezésére bocsátandó fémről annyi betűpéldányt öntsön, amennyi 5-5 szedésforma egyszerre való kinyomtatásához elég. Broncs Gábor megfelelt feladatának s a 302 levél terjedelmű, ívrét nagyságú Repertorium a következő év szeptember 16-ra meg is jelent (H 13 875).

Abban a helyzetben vagyunk, hogy Broncs munkáját ellenőrizhetjük. A Repertorium típusa valóban Lambert Palmart szövegtípusának felel meg, de az újraöntés következtében mégsem azonosítható vele. Frissebb és élesebb annál. Broncs alaposan megtisztította, megjuszta a matricákat.

A típus utóbb a Repertorium két önállósuló szedője, Petrus Trincer és Lope de la Roca Alemanus (!) birtokába ment át, kik tovább nyomtattak vele.

Irodalom. Kemény József gr.: Magyar és erdélyi nyomdászok külföldön 1472-1494. (Új Magyar Múzeum 1857, - és Kemény J. gr.: Történelmi és irodalmi kalászatok. Pest 1861.) - A. Claudin: Histoire de l'imprimerie en France au XV. et XVI. siècle. Paris III. köt. 1904. - K. Haebler: Die deutschen Buchdrucker des 15. Jahrhunderts im Auslande. München 1924. - Ungarische Buchdrucker des XV. Jahrhunderts im Auslande. Mainz 1931. (Különlenyomat a Gutenberg-Jahrbuch 1931. évfolyamából.)

Budai kiadók és könyvkereskedők

Szerepük. Említettem, hogy 1479-ben a budai nyomda már nem létezhetett, mert a hazai egyházmegyéek szerkönyveinek kinyomtatását Mátyás király ebben az évben rendelte el, de valamennyi külföldön jelent meg. Pedig a szállítási költségek e megrendeléseket jelentősen megdrágították.

A budai nyomda szerepét könyvkereskedő-kiadók vették át. Ők szervezték meg a liturgiák kiadásával, a legnevesebb külföldi nyomdászok szerződtetésével, e könyveknek fametszetekkel való pazar kiállításával és a szállítással járó sokféle teendőt, levelezést és ideodautazást. Összeköttetéseiket megkönnyítette, hogy egyúttal ügynökei voltak ama hatalmas könyvterjesztő vállalatoknak, melyek egyes nagy-nyomdák kezdeményezésére a hetvenes évek végétől kezdve az európai könyvpiacot uralták. Ilyenek a velencei Jenson-Colonia-Manthen-Ugelheimer társaság, mely Mátyás királyunk számára is szállított nyomtatott könyveket, továbbá Ratdolt velencei, majd augsburgi üzeme, főleg pedig Kobergeré Nürnbergben, aki 100 munkásával és 24 sajtójával nemcsak valamennyi nyomdát, hanem minden művelt európai országban levő kereskedelmi fiókjával valamennyi könyvterjesztő vállalatot is túlszárnyalta. Budán is megjelentek ezeknek a nagyvállalatoknak megbízottai, Cassis, Feger, Rüm és későbbi társaik, kiket a különféle hazai szerkönyvek kiadóiként ismerünk. E budai ügyvezetők nem korlátozták a tevékenységüket egyetlen megbízóra. Velencével, Augsburggal, Nürnberggel és számos más nyomdakörrel tartottak fenn összeköttetést.

A liturgiák kéziratait és kottamellékleteit egyházi személyek adták át nekik, közölve velük a képanyagra vonatkozó utasításaikat is. Mind a szöveg elrendezése, mind az illusztrációk tekintetében a középkor egyházi kódexeinek kiállítása volt a minta.

Az átadó és szerkesztő főtisztelendőség itt-ott előszót írt a műhöz, vagy pedig a kolofon nevezi meg a nyomtatott szöveg ellenőrzőjét. Az 1484-ben megjelent esztergomi breviáriumhoz Mihály milkói címzetes püspök, esztergomi vikárius írt bevezetést, melyben elmondja, hogy a Mátyás királytól kapott parancs értelmében *több* breviáriumot adott át Regensburgi János könyvkereskedőnek kinyomtatás céljából. Ugyanez évben megjelent a zágrábi egyházmegye breviáriuma is, melynek nyomdai ellenőrzését a kolofon tanúsága szerint Blasius de Kémleck, egyházjogi doktor, archidiakonus, zágrábi kanonok végezte.

A tudomány mintegy másfél század óta foglalkozik a budai könyvkereskedő-kiadókkal. Elsőnek Horvát István a *Tudományos Gyűjtemény* 1817. évfolyamában közölt róluk cikket, álnevének (Boldogréti Vig László) kezdőbetűi (B. V. L.) mögé rejtőzve. Négy évtizeddel később, az *Új Magyar Múzeum* 1857. évfolyamában, két évvel a szerző halála után, megjelent gr. Kemény József utolsó munkája, melyet 1861-ben, Kemény egyéb dolgozataival Toldy Ferenc kötetben is kiadott. Azóta Kemény alapforrása lett könyvtörténetünk e fejezetének. Több olyan kiadás és fontos kéziratoss bejegyzésekkel ellátott példány emlékét őrizte meg, mely az 1849. évi betörés és gyűjtogatás következtében a nagyenyedi Bethlen-kollégium könyvtárában elégett. Kemény mindig megnevezte az általa leírt példány lelőhelyét, sőt raktári jelzetét is. A könyvek sorsára jellemző, hogy épp azok a kiadások, melyekre ő most az egyetlen forrás, eltűntek. Egyéb, megmaradt művekről készült leírásainak megvizsgálásával Borsa Gedeon a *Magyar Könyvszemle* 1955. évfolyamában igazolta Kemény szavahihetőségét és lelkiismeretes pontosságát.

Kemény adta a kiindulópontot Szabó Károly tárgyunkra vonatkozó gyűjtésének is. A *Régi Magyar Könyvtár* bibliográfiánk leggazdagabb tárháza.

Végh Gyula, az Iparművészeti Múzeum volt főigazgatója, új szempontból mutatta be a régi budai könyvkiadókat. Ízlésükre figyelmeztetett, arra, hogy kiadványaik mily gyönyörűek, kiadójelvényeik milyen művésziek s hogy könyveik a magyar művelődéstörténet formailag legszebb emlékei közé tartoznak.

Ballagi Aladár öreg korában a budai kiadók történeti adatait szedte össze. *Buda és Pest a világirodalomban* c. műve címleírásaihoz csatolt bő jegyzetei felsorolják mindazt, amit eddig sikerült róluk megtudni.

Bibliográfusaink egyik csoportját leginkább a régi liturgiák érdekelték. Knauz Nándor a múlt század hetvenes, Dankó József a kilencvenes és Hubay Ilona az 1930-as években foglalkozott velük. Hubay kritikus szellem, aki helyreigazította elődei több tévedését s aprólékosságokba menő elemző leírásaival feltárt változatokat és eléggé még nem méltányolt nyomdászati sajátságokat. A könyve szép, - de talán túl szép. Hasonmásain nem látszik egyetlen folt, egyetlen jele az eltelt századok használatának, képei makulátlanságukban szinte valószínűtlének. A szövege azonban megbízható.

Ma Borsa Gedeon keres eddig figyelemre nem méltatott összefüggéseket a kiadók egymás közti viszonyaiban. Mint különlegességükre rámutatott kiadói kötéseikre.

Kik voltak a budai kiadók? A rájuk vonatkozó részleteket e fejezet második felében közlöm, előzőleg azonban hadd adjak róluk egy kis statisztikai tájékoztatást. A statisztika számaiban nem szabad hinnünk; - mindig a nyomaveszett könyvek tömegére kell gondolnunk, meg arra, hogy a meglevők nagy részét is pusztán a véletlen szerencsének köszönhetjük. Statisztikánk elkerülhetetlen hibája, hogy csak a bibliográfiákban leírt címleírásokon, fennmaradt példányokon és fennmaradt történeti adatokon alapszik. De hiányosságai ellenére is képet adhatunk vele az 1480 és 1526 közt folyt budai könyvkiadó tevékenységről.

A kiadó neve	Működésének határidői	Hány könyvet adott ki?			
		liturgia	tankönyv	egyéb	összesen
J. Cassis	1480	1	-	-	1
Th. Feger	1484-1498	4	-	1	5
G. Rüm	1490-1493	1	1	-	2
J. Paep	1497-1511	17	4	1	22
J. Hertzog	1500	1	-	-	1
Orb. Kaym	1503-1520	14	8	-	22
M. Milcher	1510-1519	2	1	1	4
St. de Wardia	1511	-	-	1	1
St. Heckel	1512-1514	3	1	-	4
Jac. Schaller	1512-1515	4	-	1	5
A. Murarius	1513	-	1	-	1
L. de Sessardia	1523	-	1	-	1
M. Prischwitz	1523-1525	4	-	-	4
Összesen	1480-1525	51	17	5	73

Hogy statisztikám hitelét rontsam: Ballagi és Borsa a névsorból kizárta Cassist, mert kolofonjában a librarius kifejezés mellől elhagyta a „budensis” megjelölést s kiról Denis megállapította, hogy bécsi könyvkereskedő volt. (A részleteknél még visszatérek erre.) Viszont a névsorban bennhagyták Fegert, kinek szintén volt Bécsben üzlete, kolofonjaiban azonban „librarius budensis”-nek nevezi magát. Hiányzik a Luther által is megemlített s 1524-ben mártírhálált halt Georgius Gryneus, mert a vele együtt megégetett kiadványait nem ismerjük.

A művek száma tekintetében is vannak bizonytalanságok. Csak azokat vettük statisztikánkba, melyeken a felsorolt kiadók megnevezték magukat. Lehetnek olyanok is, melyekben elhallgatták nevüket; - de ehhez valami történeti adatra lett volna szükségünk. Viszont felvettünk 5 olyan munkát, melynek címét 18. és 19. századi feljegyzések alapján a bibliográfia közli, de példány nem maradt belőlük: elveszett, elpusztult, - noha az is lehetséges, hogy a régi bibliográfus (Wallaszky, Denis, Dankó) tévedett. S végül, zavart okoznak egyes kiadások változatai. Szabó és Hellebrant, továbbá Ballagi külön-külön szám alatt ír le 7 olyan variánst, mely csak a címlapban, kolofonjában és kiadója nevében különbözik párjától, de mint két kiadó közös vállalkozása nem külön, hanem megfelezett kiadást jelent. Hubay Ilona közös szám alatt egyesítette őket. Igaza van, de a statisztikánkban éppen az egyes kiadók tevékenységét kívántuk jellemezni.

Azzal vigasztalódunk, hogy mindezek az eltérések és bizonytalanságok nem változtatnak az összképen. Akár 11, akár 14 kiadó adott ki 45 éven belül 65 vagy 75 munkát, a kiadótevékenység jellemzése nem módosul lényegesen.

Amiként táblázatunk évszámaiból látszik, egyidejűleg több kiadó működött Budán: 1490 és 1493 között Feger és Rüm; 1497 és 1498 között Feger és Paep, s a 16. század második tizedében egyidejűleg 4-5 kiadó szerepelt.

Magyarok, illetőleg hazai származásúak lehettek Stephanus de Wardia, mert monogramjában a keresztnévének betűje nem S, hanem I (István), Stephanus Heckel de Rivulo Dominarum (Nagybányáról), noha német anyanyelvű, mert a vezetéknevére utaló jelvénye a bárd (németül Hecke, melynek kicsinyítőképzős alakja Heckel), Leonardus de Sessardia (Szekszárdról) és legszorgalmasabb kiadónk, Joannes Paep, aki több kolofonjában a nevét Papnak írta s a jelvénye is valamelyik nagynevű pap, pl. a bencésrendi breviáriumban Szent Benedek, esztergomi szerkönyveiben pedig Szent Adalbert képe. Fennmaradt végrendelete azonban német nyelvű.

Feger, Paep és Kaym mutatkozott a legtehetősebbnek. Az utóbbi kettő adta ki a jelvényezett könyvek kétharmadát, míg a többi tíz kiadó csak együttvéve a többi. Fegeréi a legdíszesebb, leggazdagabban illusztrált, legdrágább kiadványok, köztük a Thuróczy-krónika, melynek egyes hártypéldányain a Mátyás királynak szóló ajánló előszót aranyfestéssel nyomatta.

A monarchia korabeli Magyarország bibliográfusai hazai kiadónak tekintették Koppfsteini Műer János zágrábi polgárt is, kinek költségén 1511-ben Velencében P. Liechtenstein nyomdájában egy zágrábi misekönyv jelent meg, melyet a magyar címer, a Patrona Hungariae, Szent István, Szent Imre és Szent László képe díszít. (Változatait leírta Hubay 16. sz.)

Tény, hogy Mátyás királynak a hazai liturgiák kinyomtatására vonatkozó rendelete egész birodalmára szólt. Nemcsak az esztergomi, hanem a két másik főegyházmegye, a zágrábi és az olmützi szerkönyveit is kinyomtatták. Az olmützi breviáriumban 1484-ben Velencében Andreas Corvus magyar nyomdász társasága, a zágrábit pedig ugyanakkor ugyancsak Velencében

Ratdolt nyomdája bocsátotta ki. Az utóbbi költségeit Osvaldus zágrábi püspök fedezte, szövegét pedig a már említett Blasius de Kémlecek kanonok revideálta.

A budai kiadók valamennyi kiadványa latin nyelvű s kétharmaduk szerkönyv, - 72 kiadványuk közül 50; legszebb a 22 missale. Breviáriumaik száma 14; a többi (ordinarius, obsequiale seu baptismale, psalterium és Constitutiones Synodales) együtt 14.

A liturgiák a legdrágább nyomtatványok. A piros-fekete nyomás és a piros vonalzású, de fekete fejjű kották miatt az oldalakat kétszer kell összerakni, két részben festékezni, két ízben sajtóba helyezni; - a munka és idő kétszeresébe kerülnek. Fametszetes kisebb és nagyobb alakú iniciálékkal, illusztráló fametszetekkel, a misekönyvekben ezenkívül kánonképekkel díszítik őket s nemcsak papírpéldányokban, hanem kitüntető nagyurak és gazdag bibliofilek számára hártypéldányokban is látnak napvilágot. A középkori misekönyvkódexek hagyományos írását utánzó missale-típusokat kellett hozzájuk önteni. Így volt ez szokás Fust és Schöffer óta. Ettől eltekintve nyomtatott szerkönyvek csak az 1470-es évek közepén váltak divattá. (Az első teljes misekönyv állítólag csak 1475-ben készült - a milánói ambrosianusok számára (H 11 254) -, de hányról nem tudunk?)

Nem valószínű, hogy a budai kiadók egymagukban viselték volna az ily drága kiadványok költségeit. Ez szűgyen lett volna a mérhetetlenül gazdag egyházmegyékre és szerzetesrendekre, püspökökre és apátokra. Mindazonáltal a kiadó is fektetett be tőkét. Sok volt az adminisztráció, az útiköltség a nyomdához, Velencébe, Bécsbe, Nürnbergbe stb. Hogy maguk is anyagi érdekeltséget vállaltak, látjuk abból, hogy övék maradtak a dúcok, melyeket alkalmasint más kiadványaikban, más nyomdában is felhasználtak. Időnkint azzal könnyítették terheiket, hogy összetársultak, Paep Kaymmal, Kaym Heckellel, vagy Milcherrel, sőt egyízben a bécsi Alantse-val. Kiadásaikat s a nekik maradó, azaz a saját nyereségükre árusítható példányokat megosztották egymás közt.

Önállóaknak látszanak a nem liturgikus nyomtatványok megrendelésében. Feger Thuróczy-kiadása Augsburgban néhány héttel a brünni után jelent meg, mindkettő más-más fametszetekkel. A két kiadó közt Feger volt az ügyesebb; ő Mátyás királynak ajánlotta a kiadványt. Nemcsak hazai, hanem nemzetközi érdeklődést váltott ki vele. Ma a világ minden nagy könyvtárában van belőle példány s látszik, hogy a kiállítása miatt megbecsülték és őrizték.

A tankönyvek is beletartoztak a nemzetközi keretbe - bárhol használhatták volna őket az akkori Európa egyforma s mindenütt latin nyelvű iskoláiban -, mégis azt hiszem, kiadásukkal a magyarországi szükségletet tartották szem előtt. Sorukban az elemi latin tankönyvek vezetnek, de akadnak grammatikák haladottabbak számára is. A közép- és felsőfokú oktatáshoz kívánt teológiai, filozófiai, retorikai és földrajzi könyvek kiadásáról sem feledkeztek meg.

A példányok számáról fogalmunk sincs. A Feger-féle Thuróczy-krónikát kivéve, a mohácsi vész előtti kiadványok általában ritkák, de - mindennapi használatra szánt könyvek lévén - ezen nincs mit csodálkoznunk s nem szabad arra következtetnünk, hogy a példányszámok alacsonyak voltak.

Azoknak, akik azzal érvelnek, hogy a kiadásoknak kis példányszámúaknak kellett lenniök, mert folyton megismételték őket s mert ismeretlen, valamint külföldi kiadók is ugyanazon művek kinyomtatásával versenyeztek a budaiakkal, - pl. 34 éven belül (1484-1518) az esztergomi misekönyvből 21 kiadás jelent meg, a hazai breviáriumokból pedig 19 -, azt felelhetjük, hogy misekönyv minden templomban, breviárium minden papnak, iskolakönyv minden tanulónak és minden tanítónak kellett s hogy évente százával szenteltek fel új papokat és ezrével léptek a különféle káptalani és szerzetesi iskolákba új tanulók. A minduntalan megismétlődő kiadásokra s a megfelelő számú példányokra szükség volt.

Borsa Gedeon a budai könyvkereskedelem kiterjedt összeköttetéseit földrajzilag szemlélteti. Bécs, Brünn és Krakkó voltak a legközelebbi nyomdászékhelyek, mégis Velencében és Nürnbergben nyomtattak legtöbbet. S jelentek meg budai kiadványok oly távoli helyeken mint Augsburg, Strassburg, Torinó, Párizs és Lyon. Velence vezetőhelye érthető: az akkori idők nyomdászatának központja volt. Rüm, Paep, Heckel, Schaller és Prischwitz kizárólag Velencében, sőt többször ott is csak egy nyomdával dolgoztatott. Feger kiadványai ellenben Brünnben, Bécsben, Augsburgban és Nürnbergben jelentek meg.

Az 1500 előtti legkeresettebb nyomdászok közül Ratdolt 5, a nürnbergi Stuchs 4 és a velencei Joannes Emericus de Spira 4 budai kiadvánnyal, 1500 után pedig Lucantonio Giunta és Petrus Liechtenstein vezet, mindkettő Velencében s mindegyikük legalább 11-12 kötettel. Giuntát főleg Paep és Kaym, Liechtensteint pedig Kaym, Heckel és Prischwitz részesítette előnyben.

Mind a kiadó, mind a nyomdász szerette a kiadványt jelvénnnyel díszíteni, ki a címlapon, ki a könyv végén a kolofon alatt. E jelvények fametszetek, melyek a nyomdász vagy a kiadó nevére való utalásokon kívül valami ábrát mutatnak, pl. körbe zárt vagy körből kiemelkedő egyszerű, kettős vagy hármas keresztet, amilyent gyakran látni az ősnymtatványkor papírjának vízjegyében is. A jelvény a középkori festők, kőfaragók és ötvösművészek mesterjegyeinek felel meg. A nyomdászatban először Fust és Schöffner alkalmazta, kettőscímével, az 1457. évi Psalteriumban. A század végéig annyira elterjedt, hogy I. Ferenc francia király célszerűnek látta a használatát szabályozni. A 16. század második felében, amikor a rézmetszet kiszorítja a fametszetet, már egyre ritkábbá válik: a mélynyomású rézmetszet a betűvel való magasnyomtatás technikájától elütve, nem hat jól.

A jelvény néha nemcsak a monogrammal, hanem ábrájával is jelképezi a nyomdász vagy kiadó nevét. Olaszországban Torresani tornyot, Fontana kutat, nálunk Paep-Pap papot, Heckel pedig bárdot választ ábrául.

Végh Gyula a budai kiadók jelvényeinek a külföldiekkel szemben való legfőbb megkülönböztető vonását abban látja, hogy ábráik gyakran szentképek. Kristeller¹⁶ 170 velencei nyomdászjelvényt gyűjtött össze, de közülük csak 18 a szentkép, míg a budaiakban 50%. Hol Szűz Máriát, hol Szent Istvánt, Szent Benedeket vagy Szent Adalbertet ábrázolják. Szent István mint védszent jelenik meg *Stephanus* Heckel kiadójelvényében. A szentképeket hajbókolásnak tekinthetjük a budai kiadótevékenység legfőbb támogatója, a papság felé.

Egy másik megkülönböztető vonás, hogy a budaiak jelvényeikben egész nevüket is kiírják s ráadásul a „*librarius budensis*” kifejezéssel alkalmilag a foglalkozásukat és a lakhelyüket is megjelölik. Külföldön ez nem szokás: ott csak monogramjukat szövik be a jelvény kompozíciójába, amit egyébként a mieink is megtesznek.

A budai kiadójelvényeknek eszerint általában 3 eleme van:

- a) az ábra,
- b) a kiadó teljes nevének és „*librarius budensis*”-voltának megjelölése,
- c) a monogram, mely többnyire körbezártan a dúc közepén vagy alsó szegélyében központi helyet foglal el.

Rüm monogramja teljes neve alatt csak R-betűt mutat. A többiek mind vezeték-, mind keresztnévük kezdőbetűit közlik, pl.

¹⁶ P. Heitz: Die Büchermarken oder Buchdrucker- und Verlegerzeichen. I-VII. Bd. Strassburg 1892-1908. - Számunkra legfontosabb a II. kötet: Die italienischen Buchdrucker- und Verlegerzeichen bis 1525. Herausgegeben von Dr. Paul Kristeller.

T F = Theobaldus Feger
J-P = Joannes Paep
VK = Urbanus Kaym
J ± S = Jacobus Schaller

De vannak - s ez megint magyar különlegesség -, akik a latin szokással ellentétben első helyen a vezetéknevük s utána második helyen a keresztnévük kezdőbetűjét tüntetik fel:

M ± A = Murarius Antal
H ± S = Heckel Stephanus
W ± I = Wardia István (!)

Heckel monogramja néha csak a keresztnévére utaló egyszerű S.

A szakírók azt hiszik, hogy a budai kiadók jelvényeiket és fametszeteiket általában külföldön csináltatták, - szóval a nyomdát bízták meg a dúcok megrendelésével. Ez állhat a mise-könyvek díszekre, iniciálékra és kánon képekre, miként Hubay Ilona valószínűsítette. De nem állhat meg általánosságban. Budán is voltak művészek, akik értettek a 15. század eleje óta divatba jött fametszéshez.

Vannak metszetek, melyeket a budai kiadó ismételt és más-más nyomdában használt fel. Dúcai tehát a tulajdonában maradtak. S vannak metszetek jellegzetesen magyar elemekkel, melyek külföldön nem lehettek közismertek. Ilyenek a heraldikai ábrák, az ikonográfiájukban hagyományos arcképek és a kéziratok krónikáink miniatúráiból ismeretes jelenetek. A Thuróczy-krónika csataképeit (pl. azt, melyen László király megszabadítja a kuntól elrabolt leányzót) érdemes összevetni Kálty Márk Képes Krónikája megfelelő képeivel. Mátyás törvénykönyve címlapján a gnómszerű király arcképében felismerjük az augsburgi Thuróczy-kiadás Mátyás királyát. A magyar szentek képei, mind a szerkönyvekben, mind a kiadói jelvényekben hagyományosak. Szent István szakállja, Szent Imre liloma, Szent László bárdja, a Patrona Hungariae koronája századoktól örökölt részlet, melyről külföldi művész nem tudhatott ily magától értetődően.

Legalábbis a rajzokat Budáról kellett a kiadónak a nyomdába juttatni.

A budai kiadók főfoglalkozása nem a könyvkiadás, hanem a könyvkereskedelem.

Az adatokhoz tapadók azt mondják, Budán biztonságosan megállapíthatóan csak 1476 óta volt könyvkereskedelem, mert a budapesti Egyetemi Könyvtár egyik ősnymtatványát (Inc. 28. Biblia latina, Venetiis 1475, Fr. Renner & Nicolaus de Franckfordia, GW 4216) korabeli latin bejegyzése szerint akkor s ott vásárolta Frater Augustus de Zagrab.

Természetesen már előbb is kereskedtek nyomtatott könyvekkel. Hess András nem azért dolgozott, hogy könyveit ne adja vagy adassa el. A mai magyar könyvtárakban kb. 7000 ősnymtatványt őriznek s közülük a kéziratok tulajdonos-bejegyzések tanúsága szerint mintegy 2000 még az ősnymtatvány korban jutott el magyar kolostorokba. A kereskedelmi szállítás magas fokáról tesznek bizonyosságot. Nagyobb részük olaszországi nyomtatvány, mely hosszú vándorútjának csak kis részét, Béctől Budáig, tehette meg a Duna kényelmes vonalán. Korai ősnymtatvány állományunk leggyakoribb darabja, a Schedel-krónika, a maga korában került hozzánk. Kiadója és nyomdája, Koberger, 1503-ban Nürnbergből azt írja bázeli kollégájának, Joannes Amerbachnak, hogy a századforduló óta már nem kelnek oly jól a könyvek, mint azelőtt. „Man hat die pffaffen so ganz ausgeleeret mit den büchern, so vil gelcz von jn czogen, dass nit mer daran wollen”: a könyvügynökök már annyira kifosztották a papokat, annyi pénzt szedtek el tőlük, hogy már nemigen lehet rájuk számítani.

S hát még amikor a reformáció megkezdődött! Ki érdeklődött azóta ősnymtatványok iránt?

A könyvkereskedelmen kívül kiadóink mint szakmájukhoz tartozó mellékfoglalkozást, a könyvkötést és az áruba bocsátott könyvek rubrikálását is művelték. Egy 1506-ból keltezett oklevél Urbanus ligatorról, Orbán budai könyvkötőről szól. Ez csak Kaym lehetett.¹⁷

A nagyszebeni káptalani könyvtárnak 3 olyan ősnymtatványa volt, melyet Budán szereztek be („Conventus Cibinensis procurata a Magistro Michael de Rupe”) s az eladó az egyiket, Thomas de Aquino Summájának velencei kiadását, egyúttal rubrikálta s a fejezetei elé színes iniciálékat festett. „Rubricatum Bude 1492 Michael de Rupe” - olvasható a kolofon alatt.¹⁸

Arra nincs adatunk, hogy ez a főiskolát végzett magister Michael de Rupe (magyarul Kőhalmi Mihály) önálló könyvkereskedő volt-e, vagy az ismert budai kiadó-kereskedők valamelyik ügynöke?

Forduljunk most az általánosságok vázolása után a részletekhez.

1480. november 12-én keltezte Erhardus Ratdolt Velencében az első *Breviarium Strigoniense* (GW 5468) kolofonját, mely - miként a bevezetés is - hangsúlyozza, hogy nyomtatását „őfelsége Mátyás, Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország stb. győzhetetlen királya rendelte el a papok sokaságának hasznára.” És hozzáfűzi: kiviteleztetett a Ratisponából (Regensburgból) származó Joannes Cassis könyvkereskedő költségén.

Knauz Nándor *Kortan*-ában (122-123. l.) azt véli, hogy „ezen Cassis János kétségkívül egy eddig ismeretlen budai könyvárus, mert a neve mellett álló ex Ratispona szavak csak azt jelentik, hogy regensburgi születésű, nem pedig odavaló könyvárus volt, valamint Feger Tibold budai könyvárus is de Kirchem-nek írja magát.”

Ballagi (*Buda és Pest a világirodalomban*. 10. sz.) ellentmond Knauznak „Cassis, kinek életét ismerjük, sohasem volt budai könyvárus.” S forrásként hivatkozik Michael Denis *Wiens Buchdruckergeschicht*-jére (Wien 1782, XVIII. l.). Denis azonban csak annyit tud, hogy Cassis „bibliopola wiennensis”, bécsi könyvkereskedő - mondjuk: *is* - volt.

Cassis eddig ismertté vált életrajzi adatai alig támasztják alá Ballagi kétkedését. A „Cassis” név humanista latinositott alakzat. Eredeti neve Helm vagy esetleg Eysenhut lehetett. (Helm magyarul sisak, Eysenhut a. m. vaskalap, mindkettő latinul Cassis.) Az ingolstadti egyetem anyakönyvébe 1472. szeptember 25-én beiktattak bizonyos Johannes Helm de Ayblinget. Ő volt-e? Aybling Regensburg közelében van, a regensburgiak legközelebbi egyeteme Ingolstadt s 1502-ben a Perger-féle latin nyelvtan új kiadásának előszava Cassist az egyetemi fokozatot jelölő „magister” címmel említi.

Latin alakú neve s mellette a „librarius ex Ratispona” megjelölés éppen a mi *Breviarium Strigoniense*nkben fordul elő először, 1480-ban. Viszont dr. Ignaz Schwarz az 1480-as polgárlajstromokban nem talált sem Cassist, sem Helmet. Ez ugyan nem zárja ki, hogy előfordult bennük, mert e lajstromok csak töredékesen maradtak fenn, bizonyítékunk azonban akkori bécsi tartózkodására nincsen. A következő évekre már van. Bernardus Feger bécsi egyetemi tanár *Grammatica nova*-ja, melynek első kiadása Velencében jelent meg Leonardus

¹⁷ Vö. Hunyady József: A magyar könyvkötés művészete a mohácsi vészig. Bp. 1937. (Doktori disszertáció.) Ua.: A Vitéz- és Corvin-kódexek és ősnymtatványok kötéseinek bibliográfiája 1938-ig. Bp. 1939. Attila nyomda (Könyvtörténeti bibliográfia 1. sz.) - B. Koroknay Éva: Magyar könyvkötészet a mohácsi vészig. (A Könyv V. évf. 8. sz. 1955. aug.)

¹⁸ Müller J.: Die Inkunabeln der Hermanstädter Capellenbibliothek. (Klnty. az Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landesgeschichte 1878-as évfolyamából.) Vö. még Csontos János ismertetését, MKSz 1879, 304. l.

Wild nyomdájában, 1481-ben, s a különféle helyeken nyomtatott 12 változatlan későbbi kiadása, közrebocsátóját „Johannes Cassis ciuis vuiennensis”-nek, bécsi polgárnak nevezi.

(A bécsi egyetem matrikuláiban 1490 nyári félévére ugyancsak Johannes Cassis ex Ratispona nevű egyén iratkozott be; de ez Schwarz dr. véleménye szerint valószínűleg a könyvkiadó fia volt.)

Ballagi álláspontja tehát túlságosan határozott. Cassisnak, amint éppen az esztergomi breviárium bizonyítja, kellett hogy budai üzletei legyenek.

Ki tekinthető budai könyvkereskedőnek? Az, akinek Budán a könyvkereskedést szolgáló helyisége volt s aki ezzel kapcsolatban a budai közigazgatási és kincstári hivatalok joghatósága alá tartozott. Cassisnak a breviárium példányait valahol el kellett raktároznia; még pedig ott, ahol értékesíthette őket. Bécs nem alkalmas hely az esztergomi breviárium árusítására. Ellenséges terület, hiszen Mátyás éppen hadban állt gazdájával, III. Frigyes császárral. Az eladásra a természetes hely Buda, az esztergomi egyházmegye legnagyobb városa, ahol legtöbb temploma, legtöbb papja s egyházi hivatala volt, s hol az érseknek, mint a király után az ország legmagasabb közjogi méltóságának és zászlósúrának szintén volt palotája. Az esztergomi breviárium példányainak viszonylag legnagyobb része itt kelt el, raktárainak is itt kellett lenniök s innen kellett a breviárium terjesztését, számlázását és elszámolását intézni.

Hogy Cassis a teendőket milyen mértékben végezte személyesen, vagy végeztette ideküldött alkalmazottaival, vagy Koberger feltételezett budai fiókja segítségével (mely ha volt, talán éppen Cassis vezetése alatt állt), nem változtat a tényen, hogy librarius Budensis volt.

A breviárium előszavában Mihály c. püspök számunkra fontos kijelentéseket tesz: „Néhány nappal ezelőtt - mondja - a legfelségesebb fejedelem, Mátyás, megbízott, hogy tekintetes Regensburgi János könyvkereskedőnek *több* breviáriumot adjak át kinyomtatás végett.” („Superioribus diebus recepimus in mandatis a serenissimo principe... ut circumspecto Johanni de ratispona librario ad imprimendum plura breuiaria traderemus.”) Hátrább, a Proprium de tempore-ben a királyi parancs időpontjával is szolgál: „imprimi mandatum per Serenissimum principem dnm Mathiam... anno dni 1479.” A Commune sanctorum 38 b levelén pedig ott a kolofon: „Impensis vero Joannis cassis dicti librarii ex Ratispona. Et per... Erhardum ratdolt de Augusta impressum.” A nyomdaköltségeket tehát Cassis viselte.

Az előszó szerint több breviáriumot, „plura breuiaria” adtak át Cassisnak. Melyek azok? Semmi adatunk rájuk.

A magyarországi egyházak számára a hazai szentek kalendáriuma tekintetbe vételével Veronában nyomtatott *Missale Ultramontanorum* ugyan nem breviárium, hanem misekönyv, de miután ez is 1480-ban jelent meg, inkább volna fogható a „plura” értelme alá. Meg nem nevezett kiadója azonban miről sem nyilatkozik. A vele kapcsolatos feltevések merő találgatások.

Cassis breviáriuma hamar elfogyott, mert 4 év múlva, 1484-ben újra sajtó alá rendezték. Szövege változatlan, sőt új közrebocsátója az előző kiadás előszavát is lenyomatta, mindössze azzal a különbséggel, hogy Johannes de Ratispona neve helyére Theobaldus *Feger* de Kirchem nevét tette. A kolofon elhallgatja a nyomda helyét és csak az évet közli: 1484.

Bibliográfusaink sokszor inkább egymás adataira szeretnek támaszkodni, mint az általuk tárgyalt mű példányaira. A Cassis-féle breviáriumhoz Hellebrant Árpád leírása (RMK III. 1.) szolgált nekik kiindulópontul. De Hellebrant leírása hiányos, - az előszóra s az abban foglalt fontos kijelentésre nem terjedt ki. A Feger-féle kiadásban újra közölt előszót Kemény

ismertette s ő is, meg a kérdéssel utána foglalkozók, Dankótól Hubayig, a „plura breviora” kifejezést csak Fegerrel kapcsolatban mérlegelték. S találgatni kezdték, melyek lehettek a neki kiadás céljából átadott további breviáriumok. Szemükbe tűnt mindenekelőtt az ugyancsak 1484-ben s ugyancsak Velencében Ratdoltnál nyomtatott zágrábi breviárium (GW 5517). E nyomtatványnak a kiadásra vonatkozó közlései azonban ellentmondanak feltevésüknek. Nemcsak hogy nem említik sem Feger, sem Mihály püspök nevét, hanem mindjárt első levele bevezető soraiban előadja, hogy „midőn a zágrábi egyházmegyében nagy hiány mutatkozott jóváhagyott és hiteles breviáriumokban, a használatban levők pedig rongált és meghamisított szöveget tartalmaztak, fötisztelendő Osvaldus zágrábi püspök úr elrendelte, hogy a tisztelendő Georgius de Bexin és Blasius de Kémleck egyházjogi doktor, zágrábi archidiakonok és kanonokok által nagy szorgalommal összeállított breviáriumszöveg kinyomassék.”

Kemény egy a GW-ban leírtnál teljesebb - s ma lappangó - példányt ismertet, melyben tartalomjegyzék is volt s ez a „registrum cartarum” azzal végződött, hogy „nyomatott Osvaldus zágrábi püspök parancsára és költségére...”

Ezek után a zágrábi breviáriumot Feger kiadványai sorából törölhetjük.

Nem említi meg Fegert az ugyancsak 1484-ben - Nürnbergben Kobergernél - megjelent esztergomi misekönyv (RMK III. 7.) sem. Pedig azt a kolofon tanúsága szerint szintén Mihály milkói c. püspök javította át. Itt, noha a mű nem breviárium, Feger közreműködése kevésbé valószínű. Bizonyítékunk azonban nincs rá.

Esztergomi breviáriuma, miként az imént említettem, elhallgatja megjelenése helyét és nyomdása nevét, de mindkettőt Haebler típusrepertóriumából könnyű volt megállapítani: Nürnbergben jelent meg, de nem Kobergernél, hanem Georgius Stuchsnál. Gondos munka fekete és piros nyomásban.

Feger ekkor - első budai szereplése idejében - élete negyedik évtizedében járt. 1466. október 13-án iktatták be a heidelbergi főiskola anyakönyvébe s 1468 nyarán lett baccalaureus. Könyvkereskedői pályáját Nyugat-Németországban, Colmarban kezdte.¹⁹ A német nyomdászokkal, amint további működéséből látjuk, jó összeköttetései voltak, míg Olaszországban tudtunkkal nem nyomtatott semmit. Levelezett Ratdoltal annak augsburgi működése idején s a század utolsó évtizedében Koberger budai bizományosa. Utóbbi levelezéséből kitűnik, hogy 1493-ban a Schedel-krónikából több tucat példányt küldött Fegernek s 1509. évi zárszámadása szerint Feger még 56 florénussal tartozott neki. A mai magyarországi, erdélyi és szlovéniai könyvtárak Schedel-példányainak többségét még Feger adhatta el, nagyjából az akkori kolostoroknak, melyek könyvállományát II. József 1782. évi szekularizációs rendelete értelmében a budapesti Egyetemi Könyvtár kapta meg.

Ausztriában is kereskedett könyvekkel s amióta Mátyás király elfoglalta Bécsét, ott is volt raktára, mert Denis mint bécsi könyvkereskedőt emlegeti. De oly határozott bizonyítékok, mint budai működésére, erre vonatkozólag nincsenek.

Feger és Ratdolt levelezése azt a benyomást kelti, hogy összeköttetésük csak egy vagy másfél évvel Ratdoltnak Velencéből való távozása után kezdődött. Ratdolt egyik utolsó velencei nyomtatványa, az 1486. március 18-án megjelent esztergomi misekönyv színes nyomású kánon-fametszettel és piros hangjegy-vonalzással ékes 2. kiadása (RMK III. 11.) ugyan szintén adhatna alkalmat bizonytalan feltevésekre, mert kolofonja szerint ezt is a milkói c.

¹⁹ K. Stiff: Beiträge zur ältesten Buchdruckergeschichte. (Zentralblatt für Bibliothekswesen. 1886, 252-253. l.)

püspök korrigálta, de a zárósorok e része szószerinti átvétel Koberger 1484. évi esztergomi missale-jából s emiatt még kevesebb támpontot nyújt Feger közreműködésére, mint az előbbi.

Feger sajtóságai közé tartozik, hogy sohasem nyomatott eredeti, hanem mindig csak megismételt kiadásokat. Az 1488. június 3-án megjelent Thuróczy-krónika is az. Szinte hihetetlen, hogy ennek első kiadása, melyet újra lenyomatott, csak két és fél hónappal korábban, ugyanezen év március 20-án került ki a brünni sajtó alól. Ratdolt teljesítménye csodálatos: nemcsak a terjedelmes - 348 lapnyi - szöveget bocsátotta közönsége elé 74 nappal mintájának kibocsátása után, hanem a maga kiadását új és a brünninél lényegesen több fametszettel díszítette, sőt arany nyomású előszóval ellátott díszpéldányokat is nyomatott. Aki a két kiadást nem hasonlítja össze s csak a megjelenésük keltét nézi, azt hihetné, hogy Ratdolt nem a brünni nyomtatványról, hanem régibb kéziratos másolatból szedette a szöveget. Pedig nem: kolofonja világosan megmondja, hogy új, javított és bővített - „bene revisa ac fideli studio emendata” - kiadásról van szó. S valóban, a brünninek a szedő félrefogásából származó sajtóhibáit kijavította, viszont a téves olvasásból származó hibáját gyanútlanul átvette. Rogeriust, miként a brünni kiadás is, pesti püspöknek, „episcopus pestiniensis”-nek teszi meg, holott pápai oklevelek „episcopus prenesthiensis”-nek, praenestei c. püspöknek mondják. Pesti püspöki méltóság sohasem létezett. Ilyen elírás Thuróczy kéziratában nem fordulhatott elő. Itt Ratdolt „bedőlt” a mintájának.

Az augsburgi utánnyomat voltát a változatlanul átvett szövegbeosztás is bizonyítja. A fejezetek, szakaszok, bekezdések külső tagolása azonos a két könyvben.

Hogy Feger az augsburginak a kiadója, azt megmondja az előszó, a kolofon és a kötet végén közölt kiadójelvénye. A kolofon („Impensis siquidem Theobaldi feger concuiis Budensis”) már budai polgárként említi.

Előszava ajánlólevél Mátyás királyhoz. Úgy látszik, a Mátyásnak szóló ajánlás is ok volt arra, hogy a krónikát újra lenyomassa. Maga Thuróczy a brünni kiadást főnökének, Drághy Tamásnak dedikálta. Feger politikusán és tapintatosán rögtön átérezte, hogy ilyen könyvet a magyar királynak illik felajánlani.

Előszavából azt is megtudjuk, hogy az augsburgi kiadásnak a brünniétől eltérő és lényegesen nagyobb számú illusztrációit maga Feger szolgáltatta. Nem azt mondja, hogy ő rendelte meg őket Augsburgban, hanem azt, hogy ő adta a kiadáshoz. „Addidi et non parum venustas picturas.” Ha összehasonlítjuk őket Kálti Márk Képes Krónikájának ugyanazokat a történelmi jeleneteket ábrázoló miniatúráival, a két ábrázolásban szemünkbe tűnik a hagyomány s az alakok külső vonásainak, ruháinak és fegyvereinek jellegzetes magyar stílusa. Budán készítette a rajzokat s talán csak kimetszés végett küldte őket Augsburgba Ratdolthoz. Ez a feltevés a kiadás gyorsaságának a rejtélyét még fokozza. Ratdolt nem várhatott a szöveg szedésével. Az illusztrációk alakja ugyan olyan, hogy dűcaikat beletördelhette a kész szedésbe, a nyomással azonban nem várhatott. Az ősnymtatványkori betűkészlet szerény mennyisége nem engedte meg, hogy egész quinterniók kész szedését félrerakják; - a szedő nem tudott volna továbbdolgozni.

Valószínűnek érzem, hogy Feger Budán, Ratdolt pedig Augsburgban a készülő brünni kiadásból még annak megjelente előtt folyamatosan kefelevonatokat kapott. A brünni magyar korrektor bizonyára küldött levonatokat Budára Thuróczynak, Fegernek pedig összekötésben kellett állnia Thuróczyval. S tudunk Ratdolt korábbi velencei kapcsolatairól a későbbi brünni nyomdászokkal. Semmi sincs kizárva. Az időnyerés lehetséges volt, ha nincs is rá bizonyítékunk.

Budai rajznak vagy metszetnek kellett lennie az augsburgi kiadás elején teljes lapon közölt címerkörnek is. A fennmaradt hártypéldányokon a gazdagon kiszínezett címerkör pompásan hat. A vele ellátott és az előszóban aranyfestékekkel nyomtatott példányok - melyekből az Országos Széchényi Könyvtárban kettő is van - nyilván a Korvinának voltak szánva, sőt talán éppen ennek az állományából származnak.

Az arannyal való nyomtatás Ratdolt különlegessége. Nem tudok róla, hogy más nyomdász is alkalmazta volna. S azt hiszem, Feger éppen Ratdolt kitűnő mesterségbeli tudása miatt bízta rá a maga kiadását.

Rendkívüli sikere volt. A Schedel-krónika után az augsburgi Thuróczy ma a leggyakoribb ősnymtatvány. Megvan Európa minden nagy könyvtárában, azonkívül számos kis könyvtárban és magángyűjtők birtokában is. Nagy vonzóerejét, éppúgy mint a Schedel-krónika, gazdag illusztráltságának köszönheti. Összehasonlíthatatlanul több példány maradt fenn belőle, mint a különben szintén érdekesen illusztrált brünni kiadásból.

Gulyás Pált meglepte, hogy bár Feger a Thuróczy-krónika sikerével és Ratdolt gyors munkájával ugyancsak meg lehetett elégedve, a többi kiadványát mégsem őrá bízta. Ki tudja, miféle anyagi nézeteltérések támadhattak köztük az elszámoláskor? 1491-től 1498-ig rendeleseit a brünni Stahel és Preinlein cégnek, a bécsi Winterburgernek és végül ismét 1484. évi nyomdászának, a nürnbergi Stuchsnak adta át.

De vannak olyan vélemények is, hogy Ratdolt segítségével volt az esztergomi misekönyv ötödik kiadásában, melyet Feger nem nála, hanem Brünnben nyomtatott. A nyomdászai Stahel és Preinlein, kiknek neve ezúttal tűnik fel először és egyúttal utoljára brünni kolofonban. „Impressores veneti”-nek, velencei nyomdászoknak nevezi őket. Stahelről ezt már az olmützi egyház breviáriumáról mondottakból tudjuk, Preinleinre vonatkozólag pedig éppen az esztergomi misekönyv brünni kiadásának sajátságaiból következtetjük, hogy Velencében Ratdoltnak az alkalmazottja volt. Ratdolt találmánya a többszínű fametszet-nyomás. Az esztergomi misekönyv 1486. évi velencei kiadását ötszínű kánon-fametszettel díszítette. S Preinleinék ugyanolyan - feltehetően Ratdoltnál tanult - technikával nyomják a brünni kiadás ugyancsak ötszínű kánonképét. Két hónappal korábban, 1491. szeptember 16-án ugyane fametszet megjelent az augsburgi missalében (H 11 260). Brünnben az esztergomit ugyanezen év november 21-én adták ki. (Valamennyi missale napi keltezéssel jelent meg.) S 4 hónappal a brünni kiadás után, 1492 márciusában, Ratdolt újra felhasználja Augsburgban a freisingeni misekönyvben (H 11 303). Ekkor azonban a keresztfa INRI-felirata lemaradt a képről: dúca a visszaszállításkor nyilván megsérült.

Ratdolt más metszetekkel is kisegítette brünni kartársait. Az esztergomi misekönyv szép kánon-T iniciáléját szintén viszontlátjuk a freisingeni missalében.

Ratdolt-kapcsolatra mutat a brünni nyomda egyik betűtípusa is. A misekönyv középső részét elfoglaló kánont, mely az ostya felmutatásától az áldozásig terjedő imákat foglalja magában, Brünnben ugyanazokkal a típusokkal nyomtatták, melyeket Ratdolt is használt a Velencében kiadott esztergomi misekönyv kánonjához. Amikor Ratdolt Velencéből távozott, betűkészletét otthagytá, eladta betűöntőknek, kik beolvasztották, s maga csak a matricáit vitte Augsburgba, hol ottani típusai egy részéhez újra felhasználta őket. A kánontípus matricáit pedig átengedte Preinleinnak.

A német nyomdászattörténészek közül K. Schottenloher²⁰ a fametszetek és a kánontípus brünni és augsburgi, illetőleg velencei előfordulásából azt következtette, hogy Feger nem igen

²⁰ Die liturgischen Druckwerke Erhard Ratdolts in Augsburg. Mainz 1922, a XII. lapon.

bízott a brünni kisnyomdában s annak legnehezebb és legszebb részét, a kánont, nem ott nyomatta, hanem Ratdoltnál Augsburgban. Főérve az, hogy míg a brünni kiadás füzeteit (túlnyomórészt quaterniókat) nyomtatott szignatúrákkal látták el s azonkívül levélszámozást is alkalmaztak, addig a kánont tartalmazó quaterniónak sem szignatúrája, sem levélszámozása nincs.

A szignatúrák a kánon előtti füzet *o*-jelzése után a kánont követő quaternióban *q*-val folytatódnak, a kánon részére fenntartott *p*-szignatúra azonban kimaradt. A levélszámozás figyelmen kívül hagyja a kánon 8 levelét s azt a megelőző és követő szöveg 114. és 115. számozású levele közé fogja. Amiből világos, hogy a kánont külön nyomtatták és utólag illesztették a könyvbe. Metszetdíszítése és betűje pedig Ratdolté.

Hubay Ilona kimutatta, hogy Schottenloher tévedett. A kánontípus képe ugyan egyezik, mert ugyanazoktól a betűbélyegzőktől származik, de Ratdoltnál a sorméret, ha csak hajszálnyi különbséggel is, más mint a brünni nyomdában. A hajszálkülönbség 10 sorban már milliméternyi eltérést eredményez. A betűnyelvek lécvastagsága a 2 hónappal korábban és 4 hónappal később Ratdolt által nyomtatott missalékban ugyan alig észrevehetően, de mégis csak kisebb mint a brünni kiadás betűtesteie, tehát a betűket Augsburgban is, Brünnben is a betűöntő készülék más-más beállításával öntötték.

Még döntőbb érvet szolgáltatnak a vízjegyek. Morvaország papíripára a bajorországihoz képest gyenge lábon állt. Ratdolt nagy tételekben vásárolt papírt, melyet többnyire ugyanaz az üzem gyártott; vízjegyei tehát az elkerülhetetlen változatoktól eltekintve egységesek. A brünni papírkereskedelem viszont sokfelől kapargatta össze áruit. Az ottani nyomda vagy annak papírszállítója kis tételekben, illetőleg többféle malomból származó papírokat tudott csak beszerezni. Az esztergomi misekönyv íveiben tízféle vízjegy látszik s egymagában a 8 leveles kánon ismert 5 példányában ötféle van, köztük innsbrucki és augsburgi malmokból származók. Ilyen összevisszaságot nem tapasztalunk Ratdoltnál. S ami a legdöntőbb: mind a kánonban, mind a misekönyv más részeiben felhasznált papír vízjegyei előfordulnak a Thuróczy-krónika brünni kiadásának papírjában is.

A két brünni társ a 308 leveles ívrétű misekönyvet a maga korának legújabb divatja szerint állította ki. Címlapja van, fametszetes címmel („MISSALE STRIGONŰ”). A kéthasábos szöveget lombard kezdőbetűkkel és háromféle nyomtatott iniciáléval díszítették, a legfontosabb szövegrészekre a figyelmet piros nyomással hívták fel s az énekek kottáinak hangjegyvonalai szintén piros nyomásúak. Viszonylagos újdonság a Ratdoltot követő többszínű fametszet-nyomás. A kötet végén záródíszként Feger kiadójelvényét közölték, melyet - visszavárólag - tulajdonosa küldött meg nekik. Modern dolog volt a levélszámozás is, noha ez - miután a quaterniók sorrendjét a szignatúrendszer már biztosította - fölöslegesnek tűnik.

Szövegtípusuk ellen nincs kifogásunk. Ugyanaz a textúra, melyet a Thuróczy-krónikában láttunk s abban időszerűtlenül túl nagy. Mennyire megfelelőbb s az akkori közízlést kielégítőbb az augsburgi Thuróczy rotundája! De Filipecz nyomdájának a Thuróczy-kiadás idejében nem volt más típusa. Most ugyanez a textúra igen jól illett a misekönyvhöz.

Feger következő ismert kiadványa, mely megint csak az esztergomi káptalannal való jó kapcsolatairól tanúskodik, az 1494. április 14-én Bécsben Winterburgernél megjelent *Constitutiones Ecclesiae Strigoniensis*. (Feger minden kiadványa napi keltezésű.) A nyolcadrétű 20 leveles aprónyomtatvány az 1382. és 1449. esztergomi zsinati határozatokat tartalmazza.

Ez is utánnyomat. Eredetije a hely, nyomda és évszám megjelölése nélkül, de a típusokból megállapíthatóan 1482 körül Velencében Nicolaus de Franckfordia nyomdájából került ki. Maga a Winterburger-Feger-féle kötetke is (az *a2* levélen) „új kiadás”-nak nevezi magát.

Feger e kiadványából a legújabb időkig nem ismertek példányt. A bibliográfia Péterfy *Sacra concilia*-ja (Pozsony 1741) I. kötetéből szerzett róla tudomást. Péterfy maga sem látta a nyomtatványt, s adatait, valamint szövegét valamilyen kéziratos másolatból közölte. Péterfy nyomán adta a címet Denis, Panzer, Hain, Langer és Dolch, Szabó Károly és a többi magyar könyvész, de példányt egyikük sem ismert. Végre 1952-ben Josip Badalič horvát ősnymtatvány-cenzusából megtudtuk, hogy létezik egy példány a zágrábi érseki könyvtárban. Borsa Gedeon az Országos Széchényi Könyvtár számára mikrofilmet készíttetett róla s ennek alapján ő írta le elsőnek a kiadást. (MKSz 1956.) Megállapította azt is, hogy Péterfy éppen a zágrábi érseki könyvtárban levő rongált (s már akkor is rongált) példányról készült kéziratos másolat szövegét tette közzé. Ugyanazokat a hiányokat tapasztaljuk nála, melyek a zágrábi példányban megvannak s melyeket kipontozott.

A nyomdász és a kiadó még ebben a rövid terjedelmű kötetkében is bibliofil hatásokra törekszik. Nagy fametszetes iniciáléval és a fennmaradt példány megmaradt részében 34 lombard díszbetűvel ékesítette. Feger kiadójelvénye nem látszik benne. A kolofon budai polgárnak nevezi. („Impensis Theobaldi Feger librarij et concuiis Budensis.”)

Feger utolsó kiadványa 1498. augusztus 25-én jelent meg Nürnbergben. Ismét az esztergomi misekönyv, mely 1484 óta, 14 év alatt, immár a 8. kiadást érte el. Közülük négy a budai kiadók költségén (kettő Feger, egy Rüm és egy Paep kiadványaként), négy pedig kiadó megnevezése nélkül (Koberger, Stuchs, Ratdolt és Joannes Emericus de Spira nyomdász-kolofonjával). Később, 1518-ig még gyakrabban, 34 év alatt összesen 21 kiadásban nyomtatták s Paep is, Kaym is 4-4 kiadást rendeztek belőle. Igen kelendő, hamar elfogyott műnek kellett lennie. Az esztergomi egyházmegyének sok volt a temploma s a papjainak nem kellett szűkölködni. Más magyar egyházmegyékben is az esztergomi misekönyvet használták, miként a győri püspök 1491. évi peres keresetéből kitűnik. Ugyancsak használták a hazai szerzetesrendek is. A nyilvántartott példányok túlnyomó része magyar kolostorok állományából származik. Valóban sok ezer példányra volt szükség a missaléból.

Vajon hány példányban jelenhetett meg egy-egy kiadás?

A terjedelmük átlagosan 260-300 levél, négyszer annyi, mint Hess *Chronica Hungarorum*-éé. Papírköltségük is négyszer akkora, a hártaköltségük pedig lényegesen több, hiszen a fennmaradt példányok főrésze pergamenre nyomtatott. A rájuk fordított munka bére - nagyobb betűik s oldalankinti kevesebb sorszámuk ellenére - megfelelően többszöröse Hessének. Valamennyi piros-fekete nyomású; az ekként nyomtatott oldalak szedésformáit kétszer kellett festékezni és kétszer a sajtóba helyezni. S valamennyi díszmunka, mindegyikben vannak iniciálék, lombardok, metszetek, mindegyiket rubrikálták, - a fametsző és rubrikátor munkadíja is tekintélyes lehetett. Ha Hess *Chronica Hungarorum*-ának előállítását - miként számítottuk - 700 forintba került, egy-egy missale-kiadását óvatosan 3000 forintra becsülhetjük.

A magasabb költségeknek megfelelően a példányok is többbe kerültek. A Thurzó János boroszlói püspök költségére 1499-ben kiadott boroszlói misekönyvet az ottani káptalan a példányba írt feljegyzés szerint 3 magyar arany forintért vette. Az ez adatot közlő *Magyar Könyvszemle* (1883. évf. 221. l.) azonban ez árt más ezidőbeli missalék 16. század eleji áraihoz viszonyítva alacsonynak mondja. Kelényi B. Ottó azt hiszi, kötött példánya 4 forintba került. Hubay Ilona²¹ leszögezte, hogy az 1495-ben Velencében nyomtatott esztergomi missalét bejegyzése értelmében 1497-ben Budán 3 florenusért vásárolta Matheus Rosarius pozsonyi kanonok, az 1518. évi velencei kiadást pedig a szeged-alsóvárosi ferencrendi

²¹ Valóban nincs egykorú adatunk régi magyar misekönyvek áráról? (MKSz 1943, 76-78. l.)

kolostor 2 frt. 20 denárért. A győri Szent Demeter oltár 16. század eleji leltára felemlíti, hogy egy hártamissalét 9 forintért illumináltak és másfél forintért kötöttek.

3000 forintos költség és 3 forintos példányár esetén egy-egy kiadásból ezer példányt kellett nyomtatni. Becslésünk persze csak hozzávetőleges.

Eszerint a Feger által rendezett 8. kiadással együtt immár 8000 példány foroghatott egyházi kezekben s utána a missale-kiadás mégis továbbra is igen kilátásos üzletnek számított, mert nemcsak a budai kiadók, hanem a külföldiek is vetekedtek érte. 1518-ig 12 különféle esztergomi misekönyvben van kiadói kolofon, 7 további pedig csak a nyomdász közölte a nevét. S az utóbbiak több országból: Velence, Nürnberg, Lyon, Bécs és Bazel városából.

Feger maga a nürnbergi kiadását ismét Stuchsra bízta, ki régebben, 1490-ben maga is kiadta a misekönyvet s kis rétalakjával keltett feltűnést. Talán ez tetszett meg Fegernek, aki az ide-oda utazó misézőknek szánta új kiadását. Stuchsszal 8° alakja miatt nem textúrával, hanem breviáriumtípussal nyomatta, többnyire csak lombard kezdőbetűkkel díszítve s még a kánon-képet is mellőzve. Csak a már hagyományossá vált piros-fekete nyomáshoz ragaszkodott.

Ennek a kiadásnak is van címlapja, melyen a cím alatt a nyomdász önmagát dicsérő négysoros epigrammát közölt.

Feger kiadójelvénye ábrájának rejtelmei vannak. Keretben keresztet mutat s ennek baloldali lábánál fordított C, a jobboldalin pedig E-betű támaszkodik a szárra.

Mi utal itt Fegerre? Erőszakolt magyarázat, hogy a kereszt T-nek tekinthető és a Theobaldus nevet jelezné, s alul az E lehetne F (Feger), melyet a kereszt talpaként kifutó vonal torzít E-re. De mit jelent a „con” rövidítést sugalló fordított C? Maga Feger szükségesnek érezte, hogy a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában jobbra és balra a kereszt felső szárától a T és F betűket tüntesse fel. A brünni *Missale Strigoniense*-ben a jelvény már pusztán, T és F nélkül áll.

Fegerrel egyidőben más könyvárusok is működtek Budán.

Fogelbaider Lénárt az akkori győri püspöktől, Erdődi (Bakócz) Tamástól eladás céljából átvett misekönyvekért fennálló ezer aranyforint tartozása fejében a püspöknek zálogba adta budai házát. A misekönyvek többet értek mint a ház, mert Fogelbaider elhalálozván, a püspök nem veszi igénybe a zálogot, hanem a budai bírósághoz fordul, mely 1491. január 31-én kelt ítéletében az elhunyt örökösét, Fogelbaider Sebestyént, kötelezte az immár eladott missalék után esedékes ezer forint megfizetésére.²² Az akkori árakat véve tekintetbe, Fogelbaider 250 bekötött vagy 350 kötetlen példányt vehetett át a püspöktől, utóbbiakat azzal a kötelezettséggel, hogy beköttesse őket. Tudjuk, a könyvkereskedők egyúttal könyvkötők - vagy könyvkötetők - voltak.

Arra nincs adatunk, hogy a Bakócz által terjesztett misekönyv melyik egyházmegye missaléja volt.

Ugyanabban az időben, 1491-ben, egy másik budai könyvárus, Johannes Hufftel, átköltözött Bécsbe.²³ Ott majd utóbb üzleti összeköttetésben fogjuk látni budai kollegájával, Paeppl. Lehet, hogy Paep eredetileg a segéde volt s hogy Paep éppen Hufftel budai üzletét vette át.

²² Kelényi B. Ottó: Bakócz Tamás és egy budai polgár misekönyvüzletének bonyodalmai. (MKSz 1942, 431-435. l.)

²³ Zentralblatt für Bibliothekswesen. Berlin 1892, 391. l. és G. Reichhart: Beiträge zur Inkunabelkunde. I. k. 1895, 308. és 443. l.

A budai könyvpiarban foglalkozó Michael de Rupe-ról már szoltam. Egyikről sincs nyoma annak, hogy könyvet adtak volna ki. Csak kötöttek, rubrikáltak és árusítottak.

Az ugyanakkor élt Georgius Rüm két nyomtatványban szerepel.

Az első Nicolaus de Alsentia terjedelmes teológiai munkája a miseszolgáltatásról (*De officio missae*), melynek előszavát 1490. február 1-i budai keltezéssel Rüm írta, a több mint 7 hónappal később datált kolofon pedig azt közli, hogy Velencében nyomtatták, 1490. szeptember 10-én, „per magistrum Theodorum de Ragazonibus de Asula, impensis autem Georgii ruem librarij Budensis.”

Rüm a címlap hátlapján levő előszavát Frater Benedictus Cornis c. püspök, váradi kanonokhoz intézte, neki ajánlva kiadványát, hálából azért, mert Kornis hívta őt Németországból Budára.

Itt eleinte nyilván jobban folyt a dolga mint hazájában.

A kiadás minden példányának nyoma veszett. 1834-ben még megvolt gr. Kornis Mihály könyvtárában, ahol gr. Kemény József leírást készített róla. Szerencsére részleteset, idézve kéziratoss bejegyzéseit is.

Rümmel kapcsolatban még egy nyomtatvány érdekel bennünket: a *Missale Strigoniense* 3. kiadása 1493-ból. (Hubay 6.) Ez is Velencében jelent meg, Johannes Hamman (dictus Hertzog) de Landoia nyomdájában.

Eltekintve szép kánonképétől, melynek háttérében középkori tornyos olasz vár - a feléje vezető úton lándzsás lovaskatonákkal - Jeruzsálemet ábrázolja, főérdekessége az, hogy papírpéldányai csak Hamman-Hertzog nyomdászjelvényét s kolofonukban az ő nevét tüntetik fel, míg a hártypéldányokban a nyomdászjelvény helyén Georgius Rüm igen szép piross nyomású kiadójelvénye látszik. Hubay Ilona a papír- és hártaváltozatból azt a következtetést vonta le, hogy a papírpéldányok Hamman-Hertzog saját kiadásai, míg a hártypéldányokat Rüm rendelte meg.

Hamman-Hertzog, aki sokféle missálját és breviáriumát egész Nyugat-Európában, még angol és spanyol egyházmegyékben is terjesztette, ezúttal is jó üzletet csinálhatott, noha ebben az esztergomi misekönyvben nem használta fel gazdag iniciálé-készletét, hanem a bekezdések előtt a hártypéldányokban befestendő kezdőbetűk számára üress helyet tartott fenn, ami miatt a saját költségére kiadott példányokat is olcsóbb áron kellett adnia. Rüm azonban alighanem belebukott a maga hártypéldányaiba. A Kornis könyvtárban volt Alsentia-kötet kolofonja (Rüm neve) alatt ugyanis Kemény a következő kéziratoss bejegyzést találta: „Meghalt 1498-ban Gyulai Fülöp házában, miután szerencsétlen spekulációk során elszegényedett, noha előzőleg meglehetősen jómódú volt.” („Mortuus anno 1498 in aula Philippi Gyulani infelici questurae suae cursu pauper factus, licet prius sat opulentus fuerit.”)

Feger kiadói működése utolsó két esztendejében erős budai versenytársra akadt Joannes Paep személyében. Utóbbi is az esztergomi főegyházmegyének udvarolt s ennek szerkönyveit nyomatta le újra. Ugyanabban az évben, amikor Feger (s Fegert megelőzve), ő is kiadja az esztergomi misekönyvet.

Paep budai tartózkodásának első keltét a *Breviarium Strigoniense* 3. kiadásának kolofonja szolgáltatja: 1497. február 20-án jelent meg Velencében „impensis Joannis Paep librarij Budensis.” (GW 5470.)

Hogy előzőleg mióta működött s hogy 1491 előtt valóban Hufftel segéde s 1491-től fogva üzleti utóda volt-e, arra bizonyítékunk nincsen.

Nevét 1505 óta többnyire magyarosan Pap-nak írta s a kiadójelvényeit is - a neve jelképezésére - papokat ábrázoló fametszetekkel díszítette: a pannonhalmi breviáriumban (1506) a bencésrend alapítója, Szent Benedek, esztergomi szerkönyveiben (1509 óta) az első esztergomi érsek, Szent Adalbert hol kisebb, hol nagyobb fametszetű képével.

A halála után 1511-ben megjelent poszthumusz kiadványa címlapján közölt mesterjegyében a neve ismét Paep, de a rubrikátor áthúzta benne az *e*-t. Velencében inkább Paep, Budán inkább Pap néven ismerték.

A magyaros névalak azonban nem jelenti azt, mintha pap lett volna. Bécsben őrzött végrendelete a feleségét és gyermekeit említi. Borsa Gedeon meggyőző érvelése szerint a Pap-név nem bizonyít magyar származása mellett sem, mert akkoriban, a papi nőtlenség idején, ez még nem lehetett családnév. Inkább arra gondolhatunk, hogy nevét a magyarok számára ismerősen csengő, de ugyanakkor eredeti nevéhez hasonlóval cserélte fel.

Úgy látszik német volt. Végrendeletét németül írta. A nevére azonban a német etimológiában sem találok magyarázatot.

Paep Kaym mellett a legszorgalmasabb, legvállalkozóbb kedvű kiadónk. 20 vagy 22 mű kiadását jelezte a nevével. Kiadványainak a száma nem állapítható meg pontosan. Vannak elveszettek, melyeket megemlít a bibliográfia, pl. Panzer meg Kemény, de példányt nem ismerünk belőlük. Mások csonka unikumok, melyeken szerencsére Paep neve látszik. Lehetnek olyan töredékek is, melyeken éppen a neve hiányzik.

A bibliográfia szerint 1497-től haláláig, 1509-ig, minden évben jelent meg kiadványa. Volt esztendő, mikor 3-3-ról tudunk, másokból 2-2 ismeretes. De a jegyzékben vannak vitás tételek. Gulyás az egyik esztergomi misekönyv dátumát - M.ccccc.ii.kal. apr. - 1500 március 31-nek olvassa; Hubay Ilona ugyanezt 1502. április 1-nek. Nem tudjuk eldönteni, kinek van igaza.

Egy másik *Missale Strigoniense* - állítja Dankó - 1504-ben jelent meg. Példány nincs belőle. Talán elírás 1503 helyett? Ebből az évből van, de kiadását közösen vállalták Paep és Kaym. A példányokat megosztották s mindegyik a ráesőket a kolofonban a maga nevével jelölte, elhallgatva a másikat. Az óvatos Hubay csak Kaym-kiadásról tud, viszont Szabó Károly a RMK-ban Dankó révén az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Paep-példányát említi.

Paep kiadványai közt vannak újdonságok is, pl. a magyar szentek legendáskönyve (Ballagi BP 57), a pécsi püspökség misekönyve (Hubay 10), a pannonhalmi breviárium (Ballagi BP 105) és a hazai iskolákban használt latin nyelvkönyvek, mint Alexander de Villa Dei és Donatus grammatikái (Ballagi BP 111 és 122). A tartalmi megoszlásban vezetnek egyházi szerkönyvei, 16 vagy 17, rajtuk kívül kiadott egy prédikációs gyűjteményt, egy egyházpolitikai füzetet a plébánosok állítólagos sanyarú helyzetéről és - ha a magyar szentek legendáskönyvét is ideszámítjuk - 3 tankönyvet.

Kiadójelvényét folyton változtatta. Még ugyanabban az évben megjelent kiadványaiban is más meg más. Az 1498-ban nyomtatott szentek legendájában dupla körből kinyúló kettős kereszt, alatta a J-P monogrammal. Dísz csupán a keresztet körülölelő virág. Az ugyanebben az évben kiadott misekönyvben a kiadójelvényt cifrázza. A felső sarkokban a kereszttől jobbra és balra Szt. Gergely pápa és Szt. Jeromos könyvből olvas, középen két angyal koronát tart, a monogram körül szent idézet fut, a két alsó sarokban pedig apokaliptikus állatok - oroszlán és sas - öröködnék. Későbbi jelvényei felső részét magyarországi rend- vagy egyházalapító szentek arcképével díszítette. A Guillermus-féle Postilla kiadása jelvényében Olajbafőtt János evangelistát (Paep védőszentjét) látjuk, amint a lángoktól körülnyaldosott üstben áll, kezében serleggel, melyből kígyó búvik ki.

Paep Rümhöz hasonlóan és Fegerrel ellentétben minden kiadványát Velencében, eleinte különféle műhelyekben, majd 1505-től kezdve Giuntánál, illetőleg a Giuntának dolgozó Nicolaus de Franckfordiánál nyomatta.

Már nyomdászai megválogatása is bibliofil ízlésének irányára mutat. A velencei liturgia-nyomdászok ájtatosabb és szelídebb motívumokat választottak könyveik díszítésére, mint a mesélő kedvű északiak, pl. Koberger és Ratdolt. Az olaszok a kerekded, a németek a hegyes formákat szerették. Olaszországban még éltek a román stíl, Németországban a gótika hagyományai. Paep ízlésében olaszos. Kiadványaiban még a liturgiákban megkívánt gót típusok vonalai is finomabbak és kerekdedebbek mint az Alpoktól északra eső vidékeken. Olaszos ízlésű és magyar érzelmű. A költségén megjelent zágrábi breviárium fametszetű iniciáléiban Szent István, Szent László és Szent Erzsébet képe mosolyog ránk. Sokat ad a képzeletre. Poszthumusz esztergomi breviáriumát és esztergomi misekönyvét Nicolaus de Franckfordiával számos remek kiviteli apró fametszettel díszítette. A kánonkép Stuchs nürnbergi *Missale Strigoniense*-je kánonképének utánzata, mert ez - úgy látszik - igen tetszett az esztergomi uraknak, de a velencei fametsző fejlettebb rajztudással és finomabban adta vissza a kezdetlegesebb nürnbergi mintaképet.

Bibliofil hajlamára vall az is, hogy liturgiáinak példányai nagyjából hártyapéldányok.

Hajlékony, ügyes ember létére szeretett együttműködni más kiadókkal. Az evangéliumok Postillája címlapján az ő kiadójelvényét közli, a kolofon szerint azonban Lucantonio Giunta költségén nyomta Jacobus Pentius de Leuce Velencében. E kiadásból a British Museumnak olyan példánya is van, melynek címlapján Paep jelvénye hiányzik.

1509. szeptember 13-án kelt végrendelete²⁴ sikerei teljében mutatja. Kiadványai és az Alantse Lénárt meg Scheiringer Márton bécsi kiadóktól bizományba vett könyvek 2 szobát töltöttek meg. Kiárúsításukkal István nevű segédjét foglalkoztatta. Mint minden kereskedőnek mindenkor, neki is folyó követelése és tartozásai álltak fenn. Tartozott Giunta, Liechtenstein és Nicolaus de Franckfordia nyomdászoknak utolsó kiadványai előállításáért. Továbbá Alantsénak és Scheiringernek közben eladott bizományi könyvekért, és végül Hüfftel Jánosnak, az egykor Budán élt bécsi könyvkereskedőnek egy ház árával. A saját követeléseit nem sorolja fel, mert örökösei megtudhatják őket az üzleti könyveiből. Nejének és gyermekeinek a segéd, István, megadhat minden felvilágosítást s ha utóbbi megmarad az üzletben, adjanak neki 100-125 forintnyi jutalmat. S ha ez valóban Stephanus Heckel de Rivulo Dominarum, miként Paepéhez hasonló kiadójelvényéből gondoljuk, csakugyan még 3 évig tovább vezette az üzletet, mert csak 1512 óta találkozunk vele mint önálló budai könyvkereskedővel. Talán át is vette a Paep-féle vállalatot.

Paep 1509. december 10-e előtt hunyt el. Egyik utolsó cselekedete az volt, hogy Nicolaus de Franckfordiának 100 frt. előleget küldött egy kiadandó missale és egy breviárium nyomtatási költségeire s meghagyta, hogy a nyomdai munka előhaladása esetén újabb meg újabb százakat juttassanak hozzá. („...und wan es sein zeit hat, mag man im schicken mer hundert gulden und aber hundert damit das drukhen von stat gee...”)

A két kiadvány meg is jelent, 2 évvel a halála után. A misekönyvet Bakócz Tamás esztergomi érsek kívánságára rendelte meg. Címlapját Paep Szent Adalbertet ábrázoló jelvénye díszíti.

Az 1500-ban Bécsben Winterburger által nyomtatott *Baptismale Strigoniense*, melynek címlapján Magyarország piros nyomású akkori címere látszik (koronás pajzsban fehér mező 4 vörös pólyával), kolofonjában kiadójaként Johannes Hertzog ciuis Budensis-t nevezi meg.

²⁴ Borsa Gedeon: Egy budai könyvkereskedő végrendelete 1509-ből. (MKSz 1957, 360-364. 1.)

A kolofon alatt jelvényét is közli.

Ez a kiadvány újabb bibliográfusaink előtt nehéz problémát vetett fel: azonos-e Joh. Hertzog budai polgár a híres velencei nyomdással?

A régiek, mint Szabó Károly (RMK III. 54.) nem tettek erre vonatkozó megjegyzést. Ballagi (69. sz.) szintén nem említi Velencét, de sokatmondóan túllő a célon, amikor kijelenti, hogy Hertzog János budai polgár könyvárus és *könyvnyomdász* volt.

A külföldiek mitsem tudnak a budai és a velencei Hertzog azonos voltáról. Pedig Haebler, aki oly nagy munkát írt a külföldön működött német nyomdászokról s akinek Hamman-Hertzog velencei nyomdászról való ismereteink javát köszönjük, el nem mulasztotta volna a kérdést tisztázni, ha egyáltalán feltűnt volna neki. Bogeng nagy nyomdászattörténetében, melyben főleg Haebler eredményeit népszerűsíti, szintén hallgat problémánkról. Persze, Bogeng csak összefoglaló, a kutató Haebler volt.

Langer és Dolch a bécsi ősnymtatványok bibliográfiájában, melyben a *Baptismale Strigoniense*-ről a legjobb leírást adták, különösen Winterburger működésére és a külfölddel való kapcsolataira fordították figyelmüket. De nem jutott eszükbe, hogy a két Hertzogot azonosítsák.

A magyar szakírók közt először Végh Gyula írta le e megállapítást „Johannes Haman de Landoia dictus Hertzog civil Budensis nyomdász Velencében és *Bécsben*, 1487-1501.” S Végh nyomán mondja Gulyás: „Magister Joannes Hamman-Hertzog a hazai megrendeléseken felbuzdulva maga is beállott budai könyvárusnak.”

Mi indította Végh Gyulát a feltevésre?

Nemcsak a pusztá név, hanem a motívumrokonság a velencei nyomdász és a budai kiadó jelvényében.

Jelvényeik nem azonosak, de a témájuk közös. A kivitelben való eltérést okozhatta a két egymástól távol eső helyen működő rajzoló, illetőleg fametsző készsége közötti különbség.

A budai jelvénye: négyszögű keretben kör, a körben egyszerű kis kereszt s ez alatt pontok közt *.J.H.*

A velenceié: hármaskeretben dupla kör, utóbbiból kettős kereszt nyúlik ki, alatta (a belső kört kettéválasztó vízszintes vonal alatt) két kis h-betű.

Lényegében tehát ugyanaz, Velencében csupán a keret, a kör és a kereszt vonalait kettőzték. Ez csak stilizáló hajlam. Kristeller a velencei nyomdász jelvényének négyféle változatát közli, melynek kettejében mint hozzáadás a keresztet virágdísz veszi körül.

Azonban a változatok lélektanához tartozik, hogy a korábbi, nem a későbbi szokott az egyszerűbb lenni. Így van ez valamennyi művészetben, a költészetben, zenében stb. Liszt Ferenc ifjúkori etűdei nemesen egyszerűek, ugyanezek későbbi átdolgozása bravúrosan bonyolult. A bécsi *Baptismale Strigoniense* jelvénye 1500-ban egyszerűbb mint a velencei nyomdász korábbi jelvényei. Az 1491-93 közötti kettőzött vonalú, de még virágdísz nélkül, utána pedig, 1493-97 között virágdísszel tovább stilizált ábrát használt. Bizonyos, hogy nem a velencei dúcokat küldték Bécsbe. De érdemes volt-e ott vagy Budán kevésbé ügyes metszővel újat csináltatni?

Igaz, az utánzás gyakori. Paep és Kaym jelvényeit szívesen utánózták az utánuk következő budai kiadók.

A velencei és budai Hertzog azonosítása ellen mindenekelőtt a „civis budensis” megjelölés szól. Borsa Gedeon ugyan rámutatott arra, hogy Hamman-Hertzog ezt a rangot jó budai összeköttetései révén megvásárolhatta. Esei Hippolit esztergomi bíboros érsek idején 1493-ban Rüm közvetítésére kiadta a *Missale Strigoniense*-t és 1494-ben Hieronymus Opitz krakkói polgár költségére a *Breviarium Strigoniense* 3. kiadását.

Csak hogy Hamman-Hertzog Velencében nem mint kiadó szerepelt. Úgyszólván kizárólag megrendelésre, más kiadók szolgálatában dolgozott. Üzletemberekkel volt dolga, nem a budai hatóságokkal.

S most egyszer csak mint kiadó jelentkeznek, de nem Velencében, hanem Budán, miközben Velencében mint nyomdász továbbdolgozott?

S ráadásul a kivitellel más nyomdászt bízna meg, mégpedig éppen abban a szakmában, a liturgianyomtatásban, melynek ő a legismertebb vagy legalábbis egyik legismertebb mestere? S a liturgianyomtatásban még be nem vált kezdőt bíz meg vele!

Hamman-Hertzog, mint az Olaszországban szerencsésüket próbáló német nyomdászok többsége, a déli humanista ízlés ígérete alá került s hazája nehézkes gót hangulatával szemben az olasz könnyedségtől megbabonázva a reneszánsz kerekded formáinak hódolt. A táj átformáló hatása a más égalj alatt született embereket létszemléletükben is, mozdulataikban is átalakította. (A Velencéből hazatért Ratdolt otthon, a gótika főfészkében, Augsburgban sem tudta többé levetni a reneszánsz hatását, noha igyekezett alkalmazkodni Augsburg szelleméhez.)

Winterburger, bár gondos szedése vetekszik a legjobb németországi liturgianyomdászokéval, mégis más szellemű és ízlésű, mint a velenceiek. Divat dolgában elmarad mögöttük. Liturgiastílusát egyébként is csak a *Baptismale Strigoniense*-ben találta meg, melyben 4 új típusát mutatja be fekete-piros nyomásban, új lombardikus iniciálékkal. Ez volt a harmadik liturgikus nyomtatványa, de az előző kettő éppen nem volt olyan, hogy Hamman-Hertzogot hozzá csábíthatta volna.

A *Baptismale Strigoniense*-vel és az utána következő 22 liturgiájával már több és komolyabb sikert aratott. Valamennyit ugyanezzel, a Baptismaléban először kipróbált készletével nyomatta, köztük 1508-ban és 1514-ben egy-egy *Missale Strigoniense*-t is (Hubay 15. és 21. sz.).

S kérdezhetjük még: ha Hamman-Hertzog esetleges nagy elfoglaltsága miatt más nyomdászt bíz meg, mért a tőle oly távoli Bécsben? Miért nem Velencében, ahol régi együttműködésben élt a többi híres és vele ízlésrokon német liturgianyomdással? Pályáját Hermannus Liechtenstein de Lapide segédeként, majd társaként kezdte (1482-1486). Ezután földijével, Emericus de Spirával volt közös üzeme. Mindkét volt társát ismerjük, mint Paep megrendeléseinek kivitelezőit.

1488 óta önállóan dolgozott s a nyomdáját egyre fejlesztette, teljesítőképesebbé, nagyobbá tette. S 1501-ben bekövetkezett haláláig nem hagyta el Velencét.

A *Baptismale Strigoniense* bécsi kiadásának évében, 1500-ban aligha járhatott Budán. Mindazonáltal nevezhette volna magát „civis budensis”-nek, ha régibb kapcsolatai lettek volna a magyar fővárossal, pl. ha egykor Hess András segéde lett volna.

Több olaszországi és franciaországi német ősnymdász magát „de Moguntia”, „de Argentina”, „de Colonia”, „de Bamberg”, „de Augusta” névvel jelöli, noha nem volt mainzi, strassburgi, kölni, bambergi, augsburgi, de ezeken a híres nyomdahelyeken tanulta mesterségét s ezek után való elnevezéssel ajánlgatta magát és termékeit. Ilyenek mintájára Hamman-Hertzog, ha csakugyan Hess segéde lett volna, Magyarországnak szánt termékeiben

alkalmasint nevezhette magát „civis budensis”-nek. Erre is van analógiánk. Han hosszú olaszországi pályája vége felé, 1478-ban egyik kolofonjában így jelöli meg magát: „impressum per uenerabilem uirum magistrum Vdalicum Gallum almannum alias han ex ingelstat ciuis Winensis” - (magyarul: nyomtatta tisztelendő Kakas Ulrik, másként Han, német magister, aki Ingolstadt-ból származó bécsi polgár). Haebler szerint ő volt a nyomdása az 1462. évre a bécsi meridián időszámítására nyomtatott német naptárnak, mert ebben még Gutenbergi csatlakozóformák fordulnak elő s ilyeneket Olaszországban egyedül csak Han alkalmazott. Vándorlegény korában Bécsben készíthette ezt a kalendáriumot.

De: Hertzog a Rüm-féle kiadásban 1493-ban megjelent *Missale Strigoniense*-ben dél-bajorországi származási helye után Jo. Hamman de Landoia-nak nevezi magát. Itt, bár magyarországi műről van szó, nem civis budensis. Az 1494-ben Opitz Jeromos krakkói polgár rendelkezése nyomtatott *Breviarium Strigoniense* kolofonjában is csupán „magister Jo. Hertzog de Landoia.”

A Joannes keresztnév és a Hertzog vezetéknev a leggyakoribb német nevek közé tartozik. A velencei nyomdász épp ezért különbözteti meg magát: Joannes Hertzog dictus Hamman de Landoia. S a *Baptismale Strigoniense* kiadója szintén megkülönbözteti magát: Joannes Hertzog civis budensis.

Mindez a velencei nyomdász és a budai kiadó azonosítása ellen szól.

Csak érveket tudunk felhozni, s az érvek nem tények. A kérdést csak tények ismerete, nem pedig érvek dönthetnék el.

Paep után a következő vezető könyvkereskedő, aki a vele egyidőben működő egyéb budai kartársai közül kiadótevékenység tekintetében messzire kiemelkedett, Urbanus Kaym.

Neve először az 1503. évi *Missale Strigoniense* példányainak egy részében szerepel, - abban a kiadásban, melyet megosztott Paepel. Utána 1506-ban, a pannonhalmi bencés levéltárban levő okirat említi meg: „Urbanus ligator librorum”-nak a budai vár Szent János utcájában omladozó toronnyal összeépített háza volt.

A hatóság azt követelte tőle, hozassa rendbe a járókelőkre közveszélyessé vált toronyromot. Urbanus könyvkötő erre ígéretet is tett, de aztán úgy látszik sokallta a költségeket s inkább megvált a házatól. Az Országos Levéltár ugyanis a Berthóthy család irományai közt őrzi Calixtus közjegyző 1514. november 27-én kelt oklevelét, mely Kaym könyvkereskedése helyéül a „négy varga házat” („in domo quatuor sutorum”) jelöli meg. Ez a ház más forrás szerint a Vizivárosban állt.²⁵

Kaym 18 év alatt 1503-tól 1520-ig 22 a bibliográfia által ismert könyvet adott ki: 14 liturgiát és 8 iskolai tankönyvet. Ugyanannyit mint Paep. Ők ketten a budai kiadók költségén megjelent munkáknak több mint a felét nyomatták.

Tankönyvkiadványaiból látjuk, hogy a mohácsi vész előtti két évtizedben milyen iskolakönyveket használtak Magyarországon. Elsősorban a latin nyelv tanulására szolgáltak, mind alsófokú mind középfokú alapon. De van filozófiai tankönyve is a dialektika és logika tanításához, sőt természetfilozófiája, mintegy a természettudományok magasabb szempontból való összefoglalására.

²⁵ Romer Flóris: A régi Pest. Bp. 1873, 163. l. - Kelényi B. Ottó: Kaym Orbán budai könyvesháza. (MKSz 1943, 428-429. l.)

A latin nyelvkönyvek már nem Donatus és Alexander a Villa Dei régi kiadásainak lenyomatai, hanem azok modernizált, jegyzetes, Joannes Glogoviensis német tanító által némileg átdolgozott szövegei.

Kaym valamennyi kiadása utánnyomat. Tankönyveknél nem is lehetett másként. Egész Európában minden iskolában ugyanazokat a tankönyveket használták s ezek ezernyi - az egyháztól szigorúan ellenőrzött - kiadásban forogtak közkézen.

Liturgikus kiadványai is utánnyomatok. Van köztük 4 esztergomi misekönyv, 3 esztergomi breviárium, továbbá 1 bencés breviárium, 2 esztergomi obsequiale és 2 esztergomi ordinarius.

De egyes esetekben a bibliográfia adataiban ezúttal is kételkednünk kell, pl. a *Missale Strigoniense* 1517. évi kiadásának létezésében. Wallaszky említi, de példányunk nincs. Ballagi sajtóhibára gyanakszik 1518 helyett, mindazonáltal mindkét címleírásnak helyet ad (206 és 214. sz.). A bibliográfiában is van bürokrácia.

S vannak változatok, melyekben a kolofonban *egy* szóval több, illetőleg kevesebb van (pl. Ball. 143 és 144), egyebekben azonban egyeznek, de melyeket a bibliográfia szintén két különféle tételszám alatt tart nyilván.

Kaym többször működött együtt más kiadókkal. Az 1503. évi *Missale* példányait Paeppele, az 1512. és 1513. évi pedig Heckellel osztotta meg; a példányok hol az egyik, hol a másik kiadó nevével és jelvényével vannak ellátva s ilyképp bibliográfiai változatok. A Lyonban 1510-ben nyomtatott *Ordinarius Strigoniensis* viszont együtt nevezi meg Kaymot és Milchert, a jelvényeiket azonban nem közli. Az 1519. évi *Breviarium Strigoniense*-hez Schallerrel, a bencésrend breviáriuma kiadásához pedig Alantse bécsi könyvkereskedővel társult.

Itt ismét példányszám-megosztás történt, - egyes példányokon a címlap fametszete alatt „Lucas Alantse librarius Wiennensis”, másokon „Urbanus Kaym librarius Budensis” neve áll.

Miként Paep, leginkább a velencei nyomdászokat kedvelte s a liturgiák kiadásakor ő is Liechtensteint és Giuntát részesítette előnyben. De nyomtatott alkalmasint Lyonban is. Tankönyvei Strassburgban Knoblochnál, Bécsben Singreniusnál, Nürnbergben Hubernél és Velencében két kedvencénél, Liechtensteinnél és Giuntánál jelentek meg.

A nyomdászok az akkori szokás szerint kolofonjaikban a nevét úgy szedették, ahogyan hangjait a fülük esetenként felfogta: hol Kaym volt, hol Keim, hol Kaim, hol Keym.

Feltűnő, hogy velencei dúckészlete egyik nyomdából a másikba vándorolt. Pl. az 1518-ban Giuntánál megjelent esztergomi misekönyv kánonképe és A-iniciáléja Joannes Emericus 1502-es (= 1500?) és 1503-as misekönyveiből, Kaym könyvárus jelvénye pedig Petrus Liechtenstein 1513-as esztergomi misekönyvéből származott. A dúcok vagy Kaym tulajdonában voltak s a megrendeléskor bocsátotta őket Giunta rendelkezésére, vagy pedig megbízta Giuntát, hogy szerezze meg őket velencei kartársaitól.

Első jelvénye (az 1503. évi esztergomi misekönyvben) egyszerű fakereszt, melyhez balról a V, jobbról a K betű támaszkodik s a szép fekete kombináció alatt piros betűkkel áll genitívusban a neve: „Urbani Kaim.” Második a Ballagi szerint szintén 1503-ban megjelent *Obsequiale*-ben a fekete alapon fehér kereszthez támaszkodó fehér VK-kombináció, alatta fehér szalagban fekete betűkkel „Urbani keym lib. Buden”. Ballagival és Kremmer Dezsővel szemben másodiknak vélem, nem pedig elsőnek, mert előbbi jelvénye itt a kerettel és szalaggal továbbfejlődött. Az egyszerűbb mindig előbbinek tűnik a bonyolultnál.

A kereszt és betűkapcsolat rajza ugyanattól a művésztől származik, az ábra alatti névváltozat (Kaim-keym) azonban más-más szedőtől.

Az 1512. évi misekönyv ama példányain, melynek címlapján Heckel jelvénye helyett Kaymé áll, régi idegen fametszetet használt fel, mely előzőleg az 1507. évi würzburgi breviárium (Brev. Herbipolense, impensis Jo. Rynman) címlapját díszítette sugárözönben Szűz Máriát ábrázolja a kiseddel. A kép alsó részét megtoldotta monogramjával és nevével: „Urbanus Kaym librarius Buden.”

Az ugyancsak Liechtensteinnél 1517-ben megjelent Donatus-kiadásában e vásárolt dúc helyett új fametszetet látunk, melyben azonban az előbbi elképzelése tovább motiválódott. Szűz Mária itt nem sugárözönben tűnik elénk, hanem trónon ül, a háttérben világos kárpit, lábainál is virágok, előtte pedig az egyházi és világi hatalom fejei fejezik ki hódolatukat.

Kaym 1519. július 15-e és 1520. június 27-e közt halt meg. Az előbbi dátummal még megjelent kiadványa, az utóbb említett napon az *Ordinarius Strigoniensis* már örökösei cégjelzését mutatja. Átvették a címlapra az ő 1519. évi breviáriumkiadásában használt kisebb monogramos jelvényét, a kolofon kifejezése azonban: „Expensis heredum quondam Urbani Kaym librarij Buden.” (Néhai K. O. örököseinek költségén.)

Más fametszeteit 4 és 5 évvel később Prischwicz Mihály kiadványaiban látjuk viszont. Ez azt a gondolatot keltheti, hogy Prischwicz lett az utóda, az vette át Kaym üzletét. De a dúcokat vásárolhatta a hagyatékából.

1511-ben érdekes könyv jelent meg Velencében Jacobus Pentius nyomdájában: *Vita diui Pauli primi heremitaie*. A Budaszentlőrincen üveglappal befödött koporsóban nyugvó Remete Szent Pál ereklyéiről szól. Félszázad alatt, 1452-től 1503-ig 50 csoda történt sírjánál s ezeket gyűjtötte kötetbe Frater Valentinus pálos szerzetes, budaszentlőrinci hitszónok, aki két esetben - legalábbis azt állítja - maga is szemtanú volt a csodáknál.

A könyvet Mathias Milcher adta ki, aki jelvényein „bibliopola budensis”-nek, budai kiadónak nevezi magát. A csodák leírója ugyancsak pálos atya lehetett, ha a könyvön levő fametszet - miként Fraknói Vilmos bizonyította - valóban őt ábrázolja: sisakban, páncélban. A metszet meg is nevezi, mégpedig magyarul: „Hadnagy bálínt”-nak. Amiből azt következtetjük, hogy eredetileg, mielőtt a világtól megcsömörlötten barátcsuhát öltött és kolostorba vonult, katona volt.

Milcher első kiadványa egyébként nem ez, hanem egy évvel korábban, 1510-ben Lyonban nyomtatott *Ordinarius Strigoniensis*, melynek költségeit megfizette Kaymmal. S mielőtt kiadó lett, már működött mint könyvkereskedő Budán. Alantse üzleti feljegyzése szerint annak bécsi könyvkereskedéséből átvett áruk fejében többek között „Matthias in Ofen” is tartozik neki.

1514-ben Winterburger bécsi sajtóján esztergomi misekönyvet nyomtatott, melynek első - piros nyomású - levelét Milcher holdsarlón álló Madonna-jelvénye díszíti, alatta középen M-monogramja kis kereszttel, s tőle jobbra meg balra a teljes neve a „bibliopola Budensis” megjelöléssel. A kiadójelvény Kaym stílusának kétségtelen hatásáról tanúskodik. A Missale utolsó levelén viszont Winterburger nyomdászjelvényét látjuk. A könyvben ezeken kívül is számos szép fametszet van, köztük a címlevél hátlapján a magyar szentháromság Szent István, Szent László és Szent Imre képe.

Milcher 1514-ben Bécsbe költözött. Ezután 1519-ig itt szerepel mint könyvárus és kiadó. Hü maradt a már elaggott Winterburgerhez, kinek egyes dúcait is átengedte. Winterburger pl. Milcher holdsarlós Madonna-fametszetét újra felhasználta *Cura pastoralis* c., év nélkül megjelent nyomtatványa (Langer 114) végsorainak díszítésére, de a kiadványban részt nem vállalt Milcher nevét és monogramját levágatta a fadúcról. Milcher misekönyv-kiadása szép kánonfametszetét is újra felhasználta a *Missale Defunctorum*-ban.

Milcher hű maradt Magyarországhoz. Utolsó kiadványa - Singrenius típusaiban - a *Proprium Sanctorum Regni Hungariae* (1519).

Elfogadom Gulyás Pál feltevését, hogy Paep cégét halála után - a végrendeletben megnevezett - István nevű segéde vezette tovább, akit Nagybányai Heckel Istvánnal (Stephanus Heckel de Rivulo Dominarum) szoktak azonosítani. Heckel a saját neve alatt is forgalomba hozott négy kiadványt, melyek mind Paep egykori nyomdászánál, Liechtensteinnél készültek Velencében. A legkorábbi, az 1512-ben megjelent *De sanctorum invocatione*-t csak Kemény leírásából ismerjük. (*Kalászatok*. 39. l.) Megvolt Hochmeister Márton szebeni könyvnyomtató tulajdonában. A ma ismeretlen nyomtatvány végén a *H+S* jelvényt látta Kemény. Szokatlan és valószínűtlen, hogy a vezetéknev kezdőbetűje állt volna az első helyen, de példány híján mit sem bizonyíthatunk.

Heckel és Kaym 1512. augusztus 3-án és 1513. január 4-én, öthavi időközben, kétszer is kiadta megosztott példányokban az esztergomi misekönyvet. Az 1512. évi ívrét alakú és díszesebb; címlapján a neki járó példányokon Heckel, a többin Kaym kiadójelvényével, az utolsó lapon pedig Liechtensteinével. Az 1513-i negyedretű és szerényebb kivitelű, olcsóbb kiadás. Heckel jelvénye az előbbinél kisebb alakban ismét Szent Istvánt, Kaymé fénysugarakkal övezett kis Madonnát ábrázol; - de ezúttal a jelvények is kevésbé finomak.

Utána Heckel rendelésre 1514. július 20. keltezéssel pálos missalét nyomtatott. Szerény kivitelű, remeteszerzetesek használatára. Nem volt első kiadás. Megelőzte az 1513 karácsonykor meghalt Amerbach Bázelen nyomtatott *Missale Fratrum Heremitarum*-a, melyet még 1487-ben Magister Anthonius de Tata, a Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor hitszónoka állított össze. Hubay azt hiszi, Amerbach e nyomtatványát is megelőzte egy ma ismeretlen velencei kiadás.

Heckel ezúttal új kiadványjelvényt használt: misejelenetet ábrázol s alján „beszélő monogramja” látszik: harci bárd (Hecke = Heckel), s az ennek szárát átfonó S-betű.

Ugyanezt a monogramot alkalmazta előző, Szent Istvánt (Heckel védőszentjét) mutató kiadójelvényében is. Ezt nagyobb alakban a *Missale Strigoniense* előbb említett 1512. évi, kisebb kivitelben pedig 1513. évi kiadása címlapján látjuk. Ugyanaz a metsző készítette, aki Paepnek dolgozott.

A Kemény feltevése szerint svéd származású Schaller Jakab - „librarius budensis” - 1512 és 1519 közt 5 munkát adott ki: 2 esztergomi és 2 egri liturgiát és egy egyházi beszédgyűjteményt. Valamennyit Velencében. Az utolsót (*Breviarium Strigoniense*) Kaym Orbánnal közösen.

Schallernél elgondolkodtatók a kiadójelvényei. Kettőt használt s mindkettő eredetileg Paepé volt. Az egyik (az 1512-ben megjelent szentbeszédgyűjteményben és az 1514. évi egri Ordinariusban) Szent János evangélista képét mutatja. Szent János Paepnek volt a védőszentje, nem pedig Jacobus Schalleré. A másik, ugyancsak 1514-ben (az esztergomi Breviariumban) Szent Adalbert képe, ugyanaz, melyet 1508-ban és 1509-ben Paep használt. Alatta Schaller monogramja és szedésben (nem metszetben) a neve. A monogramban a keresztnevek (Joannes és Jacobus) kezdőbetűje azonos lévén, a dúcon csak a P-t kellett S-re igazítani.

A Schaller-féle Guillelmus: Postilla-szentbeszéd gyűjtemény kiadásának (1512) címlapján az igazítás nem jól sikerült, a monogramon még látni lehet a dúc kivésésének a nyomát. A Breviariumban már nem vették át, hanem újjal pótolták.

Schaller rendszerint Paep utolsó nyomdászánál, Giuntánál nyomtatott, s annál is jelent meg az 1514. évi esztergomi Breviarium, de ugyanezen a héten készült el Nicolaus de Franckfordiánál az egri Ordinarius is. Ez az egyidejűség tette szükségessé, hogy a két könyvben két különféle jelvény dűcait használják fel.

Borsa Gedeon abból a tényből, hogy Schaller részére külön jelvényt nem faragtak, hanem Paep dűcait használta, továbbá abból, hogy folytatólag ugyanazon nyomdákban dolgoztatott, azt a következtetést vonta le, hogy ő lett Paep üzleti utóda.

De akkor mi van Heckellel, illetőleg azzal a Stephanusszal, kiről Paep végrendeletében szól? A dűcok vétel útján is Schaller tulajdonába kerülhettek.

Schaller jelvényei és kolofonja egyébként, miként azt másoknál is láttuk, némely kiadás nem valamennyi példányába kerültek, hanem csak azokba, melyeket a maga számára átvett. Guillelmusból pl. van olyan példány is, melyben a kolofonban Schaller neve helyett Giuntáé áll.

Időrendben a következő budai kiadó Wardia István volna. Volna! - mert mint annyiszor régi bibliográfiánkban, létének bizonyítékai elvesztek. Csak azt tudjuk róla, amit Kemény mond. S Kemény ezúttal is szavahihetőnek tűnik, mert nemcsak részletes leírást ad a kezében volt könyvről, hanem könyvtári jelzetét is közli. Adatait cikke megjelenésekor bárki ellenőrizhette.

A nagyenyedi gimnázium könyvtárában volt meg B. 309 raktári szám alatt. Autopsziából írta le, de 1849-ben a nagy tűzvészben elpusztult a könyvtár s benne Wardia István kiadványa is.

Más példány pedig mindmáig sehonnan sem került elő.

A könyv: *Fratris Arnoldi de Bryennio oratoris elegantissimi sermones*. Nem egyházi, hanem humanista kiadvány. Címlapján mint kiadójelvény Mária képe látszott s alatta a monogram: *W+J*. A végén pedig a kolofon: „impressi Parisiis in edibus Ascensionis et joanis Peticij Anno partul Virginis M. D. XI. impensis vero honesti viri Stephani de Wardia librarij budensis in Ongria”.

A leírás olvastakor több kérdés merül fel bennünk. Mindenekelőtt a kiadó neve. „Wardia”, amint az előtte álló „de” praepositio mutatja, helynév. Lehet-e a név magyarra fordítva Váradi István? Eddig az alakzat szokatlansága miatt sem ezt, sem az ellenkezőjét nem merték állítani. Nincs kizárva, lehetséges, de kétes is lehet. Várad egyébként több volt az országban, pl. a Bánátban is.

A következő bökkenő Wardia monogramja. Ha csakugyan olyan, mint ahogyan Kemény ábrázolja, eltér a latin könyvekben használatos monogramok formájától, amennyiben első helyre teszi a vezetéknév kezdőbetűjét, a szokatlan módon második helyen álló keresztnévből nem a latin Stephanus S-betűjét, hanem a magyar István I-betűjét tünteti fel. Más ilyen modern magyar írásmódú monogram egy sem ismeretes ebből a korból. Még ha Wardia előzőleg magyar nyelvű könyvet adott volna ki, akkor sem valószínű, hogy 1511-ben vagy az azt megelőző években ilyent használt volna. Mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a 16. században magyar beszédben a vezetéknév megelőzte a keresztnévet. (Milcher ugyancsak 1511-ben kiadott Remete Szent Pál életrajza előtt álló fametszetén a „Hadmagy balinth” névben a Hadnagyot ne tekintjük vezetéknévnek, hanem foglalkozás-jelölésnek.)

Végül megakadhatunk azon is, hogy Arnoldus de Bryennio dömés szerzetes prédikációs gyűjteményének e kiadása megjelenési helyét a szokottabb „Lutetiae Parisiorum” helyett a később elterjedt „Parisiis” szóval jelöli. 1511-ben e korai alakzat nem lehetetlen, de mégis feltűnő.

A bibliográfusok óvatosak, kétkedők, még a szavahihető Keménynek sem hisznek föltétlenül, szerintük még az autopszia is tévedhet, - mégis minduntalan „bedőlnek”. Tán ezért is alkalmaznak annyi kérdőjelet.

Kemény pontosnak látszó leírásai ellenére ugyanilyen kételyeket ébreszt egy másik budai kiadóval, Antonius Murariusszal kapcsolatban. Ez 1513-ban Nürnbergben, Peypus nyomdájában latin retorikai iskolai tankönyvet adott ki - „impensis vero honesti viri Antonii Murarii bibliopole budensis” - s kiadói monogramjában a *M+A* betűjegyet használta, szintén a keresztnév hátravetésével. Kemény Kenderesi Ferenc könyvtárában látta, ott készítette leírását, de azóta a példány eltűnt és más nem ismeretes.

Még egy harmadik - szintén magyar származású - budai kiadóra is Kemény az egyetlen forrásunk. A neve Leonardus de Sessardia, bibliopole budensis. (Sessardia = Szekszárd.) Ő is tankönyvet adott ki - földrajzit - Turinban 1523-ban. Megvolt a nagyenyedi könyvtárban G. 27 raktári jelzet alatt, de a példány csonka volt. Kemény nem tudta megállapítani, hogy Szekszárdi Lénárd használt-e kiadójelvényt? Ha igen, a hiányzó levelek egyikén lehetett.

1526 előtt az utolsó budai kiadó Michael Prischwicz. Három kiadványa maradt fenn: az 1523. évi *Psalterium Strigoniense*, az 1524. évi *Breviarium Strigoniense* és az 1525. évi *Obsequiale Strigoniense*. Szabó Károly (RMK III. 264.) Wallaszky nyomán negyediknek még egy esztergomi misekönyvet is említ, de ebből példányt nem ismerünk. Szabó feltételezi, hogy Wallaszky tévedett: „Breviarium” helyett a „Missale” szóra emlékezett, s a kiadó nevét is akaratlanul elferdítette Pelschnitzre. Ami Szabóval is előfordult: az *Obsequiale* címlapján szerinte a kiadó neve „Michael brischwicz”, - jóllehet ott „Michael Prischwicz” áll, miként a Szabó által helyesen visszaadott kolofonban is.

Mindhárom - példányokkal is hitelesített - kiadványát ő is, miként Heckel, kizárólag Petrus Liechtensteinnél nyomatta Velencében. Mindegyiknek címlapja is, kolofonja is van. A könyv új korszak felé halad, de az új szokások mellett még megtartja a régi hagyományt. A *Psalterium* és a *Breviarium* címlapja a címen kívül már a modern impresszum-adatokat tartalmazza (a nyomtatás helyét és évét, a nyomdász és a kiadó nevét); az *Obsequiale* címe alatt csak a kiadó monogramja és neve látszik. A kolofonok aztán megismétlik, illetőleg kiegészítik a címlap adatait.

A *Breviarium* és az *Obsequiale* címlapjának díszjele egy-egy fametszet. Úgy látszik, ennek dűczeit nem a nyomdász, hanem a kiadó adta, mert más budai kiadványokból ismerjük őket. Végh ezért nem is egyszerű dísznek hanem kiadójelvénynek véli őket. A *Breviarium* fametszete (Végh 24) Száz Máriát ábrázolja a kisdéddel. Ugyanez az immaculatakép látható az 1519-ben Alantse és Kaym költségén kiadott *Breviarium Ordinis Sancti Benedicti*ben, - de egy 1540-ben Velencében Liechtensteinnél nyomtatott *Breviarium* címlevelének hátlapján is, amikor budai kiadóknak már másfél évtized óta nem volt se híre, se hamva... Az *Obsequiale* címlapján pedig szintén Kaym által több ízben alkalmazott metszet (Végh 16) látható.

A metszetek e vándorlásából - más adatok hiányában - bajos messzemenő következtetéseket vonni, mint pl. hogy Prischwicz Kaym üzleti utóda és hogy a mohácsi vész után Liechtenstein már nem tudta visszaküldeni a dűcot, mely végül is - ismeretlen jogcímen - tulajdona lett. Prischwiczcel a budai kiadótevékenység befejeződik.

„Mohács után, 1526-ban már Budán a török. Az inkább német és olasz Budát odahagyja a polgárság. Üresen maradt házaikat s egész Budavárát a királyi palota kivételével fölégeti Szulejmán. Három év múlva a tiszta magyar Pest városa is jóformán elnéptelenedik.” (Ballagi BP 14.)

Irodalom. Kemény József gr.: Történeti és irodalmi kalászkok. Pest 1867. - Ábel Jenő: Die Anfänge des Buchhandels in Ungarn. (Ung. Revue 1883, 3. füzet.) - Uhlirz Karl: Beiträge zur Geschichte des Wiener Buchhandels. (Centralblatt für Bibliothekswesen 1892.) - Végh Gyula: Budai könyvvarusok jelvényei 1488-1525. Bp. 1923, Magy. Bibliophil Társaság kiadása. 2.º. - Gárdonyi Albert: Budai könyvkiadók a középkor végén. Bp. 1931. (Pest-budai Emléklapok, 69-75. l.) - Hubay Ilona: Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. Bp. 1938, az Orsz. Széchényi Könyvtár és a Magyar Bibliophil Társaság kiadása. (A 73-105. lapon hasonmásokkal.) - Borsa Gedeon: Budai könyvkereskedők a középkorban. (A Könyv 1955, 6. sz. 270-273. l.) - Ua.: Adalékok a középkori budai könyvkereskedők történetéhez. (MKSz 1955, 296-298. l.) - Ua.: Constitutiones Novae Almae Ecclesiae Strigoniensis. (Uo. 1956, 287-293. l.) - A liturgiákra vonatkozólag vö. még Knauz Nándor: A magyar egyház régi mise- és zsolozsmáskönyvei. Esztergom 1870. - Ua. Libri missales ac breviaria Ecclesiae Hungariae. Uo. 1898. - Dankó József: Vetus hymnarium ecclesiasticum Hungariae. Bp. 1893. - Radó Polycarpus: Libri liturgici manu scripti bibliothecarum Hungariae. Bp. 1947, Orsz. Széchényi Könyvtár kiadása.

Külföldi nyomdászok és kiadók a magyar könyvkiadás szolgálatában

Áttekintésük. E fejezethez bibliográfiai főforrásunk Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár*-a III. kötetének első része. Hiányos, de ha a nyomtalanul elveszett kiadványok tömegére gondolva nem a statisztikája számait, hanem arányait tekintjük, mégis képet alkothatunk magunknak arról, hol és kik nyomtatták hazai szerzőink műveit, vagy a magyarországi kiadóktól, iskoláktól és hatóságoktól megrendelt egyéb kiadványokat. Számuk tekintélyes. Szabó Károly és Hellebrant Árpád a mohácsi vész előtti időben megjelentekből 267-et ír le. Köztük 88 a 15. században, 179 pedig 1501 és 1526 közt nyomtatott. Hét német nyelvű és egy olasz hírközlő röpiraton kívül valamennyi latin.

Európában nyomdászat csak Budától és Krakkótól nyugatra volt, a legkeletibb könyvrendelők pedig Lengyelországban és Erdélyben éltek.

A magyar vonatkozású megrendeléseket és a magyarországi közönség számára külföldi vállalkozóktól rendezett kiadásokat 8 ország 22 megnevezett és ismeretlen számú meg nem nevezett városának műhelyeiben nyomatták.

Az impresszumos RMK-nyomtatványok közt Hessé után a legrégebbek 1480-ban Velencében és Veronában keletkeztek. Utánuk néhány évig kiadóink továbbra is főleg Olaszországhoz fordultak (Pádua 1482, Velence 1484), de azután a német Strassburg-Nürnberg-Augsburg vonal nyomul előtérbe.

Az egyes tipográfusok közül legtöbbet a hegenauai Henricus Gran nyomtatott számunkra. Utána a budai kiadóknak dolgozó velencei Petrus Liechtenstein és Lucantonio Giunta következnek, mindegyike másfél évtized alatt fejenként 12, a püspöki misék pompájára emlékeztető szerkönyvvel. A nyomtatványok száma, de nem terjedelme tekintetében vetekszik velük Hieronymus Vietor, akinek nevét 9 bécsi és 1518 óta a mohácsi vészig 7 krakkói magyar eredetű kiadvány kolofonjában látjuk. Csakhogy ő nyomtatványai külsejének polgári hétköznapisága miatt csínben és minőségben messzire elmarad a velenceiek mögött.

A többi nyomdász ritkábban szerepel. Vannak köztük világhírű remeklők, mint Ratdolt Velencében (1480-1486) és Augsburgban (1488), Koberger Nürnbergben (1483-1484), Winterburger (1494-1514) és őt követően Singrenius Bécsben, Stephanus-Etienne Párizsban (1509, 1511), Frobenius Bázelen (1518) és Aldus Velencében (1522).

Ország	Városok	A kiadványok száma		Összesen	%
		1480-1500	1501-1526		
Németország		32	79	111	40
	Strassburg	8	7		
	Nürnberg	6	4		
	Augsburg	1	6		
	Lipce	1	-		
	Köln	4	4		
	Hagenau	12	58		
Olaszország		15	42	57	21
	Velence	10	37		
	Verona	1	-		
	Pádua	1	-		
	Firenze	1	-		
	Róma	2	1		
	Bologna	-	4		
Franciaország		4	22	26	10
	Lyon	2	11		
	Párizs	2	11		
Ausztria		7	14	21	8
	Bécs	7	14		
Lengyelország		-	10	10	4
	Krakkó	-	10		
Hollandia		8	-	8	3
	Leyden	1	-		
	Deventer	1	-		
	Löwen	6	-		
Morvaország		2	-	2	1
	Brünn	2	-		
Svájc		-	2	2	1
	Bázel	-	2		
Hely megjelölése nélkül		20	10	30	12
RMK-kiadvány együtt		88	179	267	100

Nyomdász-kiadók. Ha a nyomdász a kolofonban az „impressit” (nyomatta) vagy „laboribus” (munkájával) kifejezés mellett az „impensis” vagy „expensis” vagy „sumptibus” (költségén) szót használja, akkor nemcsak a tipográfiai munka az övé, hanem ő vállalta a kiadói terheket is. Csakhogy nem minden kiadványban van kolofon, s ha van, nem tünteti fel minden esetben

a kiadó nevét. Emiatt oly sok a nyomdászattörténetekben a találgatás. Feltevés pl., hogy Párizsban Stephanus 1509-ben és 1511-ben a maga költségén tette közzé a jó üzletnek bizonyult, mert sok érdeklődést keltett *Tractatus de Turcis* (a törökök erkölceiről, szokásairól és lehetőségeiről szóló emlékirat) 7. és 8. kiadását. Avagy Bázelen Frobenius Janus Pannonius Panegyrisét és Velencében Aldus a kiadói irányába igen beillő Seneca-magyarázásokat, melyeket ott átutazó magyar diplomata adott át neki.

Ha a kolofonok határozott kiadómegjelöléséhez ragaszkodunk, mindössze három olyan nyomdászt vehetünk tekintetbe, aki magyarországi szerzők munkái megjelentetésének költségeit viselte. S valamennyi elég későn, - már a 16. században.

Ámbár a hozzánk legközelebb fekvő külföldi nyomdaváros Bécs, mégis soká kerültük. Nyugat felé sem a Duna természetes és egyenes vonalán közlekedtünk, hanem északnyugati kerülővel Csehországon át. Az ok: Mátyás háborúskodása Frigyes császárral, kitől élete végén el is foglalta az osztrák fővárost. Csak az elhunyt utáni időből ismerünk magyar vonatkozású bécsi kiadványokat. Valószínűleg több jelent meg, mint ahány tudomásunkra jutott, sőt az 1492 óta gazdag felszereléssel működő Winterburger állítólag magyar szöveget is nyomtatott, de misem maradt belőle. Plakát alakú, piros-fekete nyomású naptára az 1495. évre a budai délkörre szerkesztetett. Mint kiadótól - „impensis et laboribus Joannis Winterburger” - az esztergomi misekönyv 1508. évi kiadása való tőle. Ebben az első fametszet Szent Istvánt a jogarral és országalmával, Szent Lászlót a jogarral és bárdal, Szent Imrét a liliummal és karddal - az azóta hagyományossá vált jelképekkel - és mindegyik lába előtt más-más változatú magyar címerrel ábrázolja. Némelyik figurális iniciáléja tájképi háttérrel az utána következő szövegrészt illusztrálja, pl. az „Ad te levavi” ima előtt álló A-ban a térdeplő Dávidot látjuk.

Winterburger után a kor leghatalmasabb nyomdáját bíró Antonius Koberger nevét látjuk Magyarországról származó munkák kiadói záradékában. Már volt szó 100 munkással és 24 sajttal dolgozó nürnbergi üzeméről, mely nyomdát, kiadóvállalatot és könyvkötészetet egyesített magában. Sokat nyomtatott egyrészt megrendelésre többek közt 1484 óta a budai könyvkereskedők számára -, másrészt pedig ő maga, a saját számlájára adott ki könyveket, köztük a legismertebb és legnagyobb alakút, Schedel krónikája latin és német kiadásainak súlyos köteteit, ezernyi fametszetes illusztrációval. Bennünket leginkább a Michael Wohlge-muth metszette Mátyás király Budájának képe miatt érdekel. Még ma is ráismerünk benne a Halászbástya környékére. Nálunk elért sikerét bizonyítja, hogy mai régi könyvtárainkban több példányban maradt fenn, mint bármely más ősnymtatvány. Ballagi a latin kiadásból 18-at, a németből 15-öt talált Magyarországon.

Koberger nemcsak a saját nyomdájában adott ki könyveket, sőt nem is csak Nürnbergben. Érthető, hogy túlterhelése esetén Joannes Stuchsnál, nürnbergi kartársánál, nyomatta - „sumptibus honesti viri Antonii Kobergeri” - Temesvári Pelbárt *Stellarium*-át (1518) és beszédeinek 3 kötetét (1519), de ami meglepőbb, Pelbárt beszédeit 4 kötetben más országban, Lyonban is közzétette, Jacques Sacon (eredeti nevén Zacchone) műhelyében - „impensis commendabilis viri domini Anthonij Koberger ciuis Nurembergensis” (1509). Öt évvel később, 1514-ben ugyancsak Lyonban, de magister Bernardus Lescuyer nyomdájában jelenik meg Koberger költségén Pelbárt munkáinak új négykötetes kiadása. (Neve a kolofonban ezúttal sajtóhibásan Johannes Lroberger ciuis Nurembergensis.)

Ez a lyoni nyomda fiókja lehetett Kobergernek, előbb Sacon-Zacchone, később Lescuyer vezetése alatt. S ez esetben Koberger adhatta Saconnak azt a korábbi megbízást, hogy a magyar könyvpiac számára nyomja az esztergomi misekönyv fekete-piros és hangjegyes 1501. évi lyoni kiadását, mely ugyan nem nevezi meg nyomdászát, de típusai a Sacon-félék. A

címlap hátoldalát Szent István, László és Imre fametszetes képe díszíti, amint pajzsukra támaszkodva egymás mellett állnak. Pajzsukon a magyar címer, István és László fején a magyar korona, Imre kezében liliom. Fejük fölött a Patrona Hungariae, a kép alatt pedig disztichonok ünneplik őket mint a magyarok védőszentjeit. A képek rajzait nyilván a szöveggel együtt kapták Magyarországból.

A harmadik bizonyítható nyomdász-kiadó Joannes Knoblauch Strassburgban. Michael de Hungaria Evagatoriuma 1516-i kiadásában az ő sumptibus-záradékát látjuk.

Hivatásos nem nyomdász-kiadók. Ha a kolofon „iussu et impensis”-t (megrendelésére és költségére) mond, akkor a kiadó nem a nyomdász, hanem vagy könyvkereskedő, vagy alkalomadtán nyomdához forduló magánember.

A mi számunkra működő legrégibb hivatásos kiadók az előbbi fejezetben tárgyalt budai könyvkereskedők. Már közel másfél évtizeden át arattak kiadványaikkal szép sikereket, mikor 1494-ben mint első külföldi Hieronymus Opitz krakkói polgár jelentkezett Velencében, nyomtatott esztergomi breviáriumával.

Utána, 1497-től kezdve, Joannes Rymman (vagy Ryman, illetőleg Rynman = Rheinmann, a. m. Rajna vidéki) valamennyi kiadó közt a legfeltűnőbb érdeklődést tanúsította a latinul író magyar szerzők iránt.

Hagenau, nem pedig a nála nagyobb és szerencsésebb összekötő vonalak mentén fekvő Strassburg volt az elzászi városok szövetségének főhelye. Noha gazdasági szempontból s a könyvpiac tekintetében is a frankfurti évi vásároktól függött, a könyv világában az egész 15. század folyamán kiemelkedő szerepet játszott. A kéziratkorban itt működött a gótikus kódexek legismertebb művésze, Diebold Lauber. Talán éppen kéziratpiacának hagyományai miatt honosodott meg itt a nyomdászat elég későn. De aztán első mestere, Henricus Gran, 1489-től 1527-ig annál nagyobbarányú tevékenységet fejtett ki. A város tanácsa hívta meg s privilégiummal is biztosította boldogulását. A saját költségére és kiadásában azonban csak pályája elején jelentetett meg könyveket, köztük mindjárt az első évben - állítólag, mert a kiadást csak hírből ismerjük, egykori egri példánya elveszett -, Temesvári Pelbárt beszédeit. 1497 óta kizárólag rendelésre, más kiadó számára dolgozott. S a korszak legtermékenyebb kiadója, Joannes Rymman, éppen Hagenauban élt és Grant szüntelen munkával, állandó megrendelésekkel látta el. Három évtized alatt 240 mű kinyomtatására adott neki megbízást. A terjedelmes kötet előállítására Grant műhelye kibővítésére kényszerítette. 1497. Október 6-án e célra kölcsönt vett fel s zálogul lekötötte ingatlanát, a várfal melletti kertes telkét, rajta két egybeépített házát, pajtáját meg gazdasági épületét.²⁶ A műhely nagyobbítása jól sikerülve, 1498-ban, egyetlen év alatt, ki tudta hozni Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát 6 vastag kötetét.

Rymman nem kevesebb mint 53 kiadást rendezett 30 év alatt Pelbárt és 16 kiadást a másik magyar ferencrendi szónok és író, Osvát műveiből. Szakíróink azt sejtették, valami személyes kapcsolata lehetett a budai és pesti ferencesekkel. Ballagi Aladár (BP 51) és nyomában Pintér Jenő azt hitték, Rymman az 1490-es évek derekán Magyarországon járt, - (Ballagi: „sokszor meg kellett fordulnia Budán és Pesten”,) - hol Pelbártot és tanítványát, Osvátot, bekapcsolta vállalatába s kézírataik testes csomagjait vitte magával Hagenauban. Ez esetben nála jelentek meg munkáik első kiadásai, - következésként a bibliográfiákban említett 1497 előttiak s példányokban fenn nem maradtak nem létezhetek.

²⁶ A. Hanauer: Les imprimeurs de Hagenau. 14. l.

Valóban, Pelbárt további kiadási utánnyomatok, melyek szövegüket Rymmantól vették át. Négy kötete 1502-ben Augsburgban ifj. J. Schönsberger, a híres bibliofil nyomdász fia költségén, de nem az apai nyomdában, hanem Joannes Otmarnál készült. 1505-ben és 1506-ban pedig ugyancsak négy kötetben Joannes de Ravesberck (kolofonváltozatban Rauenspurg) költni polgár nyomatta le újra őket Strassburgban Knoblouchnál.

Utánnyomatok Jehan Petit és párizsi társainak Pelbártjai is.

Petit kiadó voltát a kolofonok rendszerint nem a költségviselésre utaló kifejezésekkel, hanem a „pro” (számára) viszonyszóval jelzik. Eleinte Michael de Hungaria beszédeit terjesztette, hol évszám nélkül, hol 1501-ben, hol 1510-ben. Pelbárt 5 kötete 1517-ben jelent meg. Egyikük sajtóhibásan 1507-et jelez, de Petit 1517. évi társkiadóját említi: „Impressum per Joh. bienayse Pro honestis viris Johanne petit, Francisco regnault et Ponceto lepreux.”

Regnault 1521-ben a maga nevében külön is nyomatta Pelbártot.

Petit mellett más francia könyvkereskedő cég is dolgozott érdekünkben. A török veszélyről szóló *Turchice perfidiae* 1514-es kiadását a nyomdász, Jodocus Badius ajánló előszavával a Marnes-testvérek hozták forgalomba. A címlapot jelvényük díszíti.

1509-ben Joannes Haller Krakkóban az egri egyházmegye *Ordinarius*-ának kiadási költségeit fedezte. Az 1510-es években a bécsi Alantse-testvérek hol Bécsben, hol Velencében rendeltek meg magyar szerzőktől (pl. négy ízben Ambrosius Pannoniustól) írt munkákat; kinyomatták a pannonthalmi bencés breviáriumot is.

Állami és egyházi hivatalos kiadványok. A Régi Magyar Könyvtár-ba tartozó nyomtatványok tekintélyes része nem nevezi meg sem a kiadóját, sem a nyomdászát. Adatok hiányában a tartalmukból vonunk ingadozó következtetéseket közzétételük indokaira és körülményeire. De ilyenkor kutatásunk eredményeként nem biztos tényeket, hanem csupán vitatható feltevéseket adunk elő.

Válasszuk el a többi nyomtatványtól mindenekelőtt azokat, melyek hivatalos kiadványoknak tekinthetők. Ezeket is két csoportra osztjuk: államiakra és egyháziakra. De vajon mondhatjuk-e, hogy az államiak kiadásáról állami hatóság, az egyháziakról pedig az érdekelt egyházmegye káptalanja gondoskodott? Az államiak közt vannak olyanok, mint II. Lajos király hat segélykérő levele a török közeledése idején, melyeknek a könyvpiacra bizonyosan keletjük lehetett s ezért hivatásos kiadó is vállallhatta őket. Az egyháziak közt pedig éppen a legfontosabbak, a szerkönyvek, meg is nevezik világi kiadóikat. Ennek ellenére mégis hivatalosaknak kell őket tekintenünk. Az első nyomdábaadását Mátyás király rendelte el, sajtó alá pedig egyházmegyéjük valamelyik megbízott kanonokja rendezte őket. Csupán a nyomdai megrendelés és a közreadást követő terjesztés lebonyolítását bízták üzletemberekre, a budai könyvkereskedőkre. Alkalomadtán külföldi kiadókat is juttattak e keresethez Kobergert, Opitzot, Hallert, az Alantse-testvéreket.

A 24 misekönyvből egyházmegyéjétől függetlennek mindössze egy látszik: az Alpoktól északra magyar földön miséző papok számára általában készült *Missale ad usum dominorum Ultramontanorum*. Nem lehetett sem vatikáni, sem egyéb hivatalos kiadvány, mert amióta Nicolaus de Cues bíboros az 1450-es évek óta a miseszövegek egységesítésének tervét kidolgozta, az egyházmegyéknek nem volt szabad misekönyvüket kinyomatni, egészen 1483-ig, amikor a pápa kiadásukat megengedte.²⁷ Már pedig ez a hegyeken túli használatra szánt missale 1480-ban jelent meg Veronában, ismeretlen felhatalmazásra, a kolofonjában meg nem

²⁷ O. W. Fuhrmann: Über die Auflagenhöhe der ersten Drucke. Mainz (1954), 36. l.

nevezett roueni származású Petrus Maufernél. Valamennyi példánya Magyarországon maradt fenn s naptára meg sequentiái a külföldön nemigen ismert magyar szenteket sorolják fel.

Állami hivatalos kiadvány volna mindenekelőtt Mátyás király törvénykönyve. Hubay Ilona azonban azon a véleményen van, hogy Koberger adta ki, mégpedig ezúttal sem a maga nyomdájában. Ebben megakadályozta Frigyes császár tilalma. Amióta Mátyás Bécset 1485-ben elfoglalta, haláláig, 1490-ig nem jelenhetett meg magyarországi mű Nürnbergben. Ezért Koberger a kiadás helyéül Lipcsét választotta. Ott a jogi szöveg korrektúráját rábízhatta a nagyhírű egyetem valamelyik jogtanárára, a kelet felé szabad utakkal rendelkező Lipcse vásáraitól az áruforgalmat lebonyolító karavánok pedig aránylag gyorsan és biztosan szállíthatták a példányokat Budára.

Az előzőleg kéziratos másolatokban elterjedt törvénykönyv nyomtatott kiadása 1488. június 2-án Lipcsében kelt, de sem nyomdászát, sem kiadóját nem nevezi meg. A nyomdász a típusok szerint Moritz Brandis. Tudjuk, ha valamely kiadvány nem nevezi meg nyomdászát, annak rendszerint az az oka, hogy nem rendelkezett a kiadvány fölött. A nyomdász nyilván itt is csak a munkát adta, a költségeket azonban más fedezte - mint Hubay Ilona hiszi -, Koberger, aki a császár miatt nem merte magát megjelölni.

A „B.R.L.” (BRandis Lipsiensis?) által aláírt előszó közli, hogy a könyvárusok régóta sürgetik e törvények kiadását, amiért is Mohorai Vidfy Ambrus, Nógrád vármegye alispánja sajtó alá rendezte őket.

Példányait hamarosan elkapkodták és új kiadás vált szükségessé. Ez sem nevezi meg nyomdászát, sőt megjelenési helyét és évét sem. A típusvizsgálat azonban kiderítette, hogy szintén Lipcsében, de ezúttal Konrad Kachelofennél jelent meg. Aláírás nélküli előszava Mátyást, aki 1490. április 6-án váratlanul meghalt, még élőként említi.

A két kiadvány azonos sajtóhibái azt bizonyítják, hogy Kachelofen a Brandis-félét nyomatta le újra. Brandis maga már nem foglalkozhatott vele, mert miután rendezetlen anyagi körülmények közé került s a hitelezői német törvénykönyve, a Sachsenspiegel példányaikat elkoboztatták, Lipcséből Magdeburgba költözött. Ott - vetekedve a lübecki Bartholomaeus Ghotannal - több magyarországi hírt közlő aprónyomtatványt, népszerű beszámolókat állítólag nálunk történt csodatételekről, szörnyszülöttekről és járványok pusztításáról adott ki.

Mátyás törvénykönyve második kiadásának fametszetes címlapja azt a jelenetet ábrázolja, amikor a trónon ülő gnómszerű királynak Filipecz kancellár és egy másik püspök átadja a kinyomtatott törvénykönyvet. Az alsó jobb sarokban a hollós korvinciper látszik. A király arcképe hitelesnek tűnik, ha összehasonlítjuk a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásában közölt Mátyás-képpel. Nem osztom Hubay Ilona ama véleményét, hogy a dúcokat a nyomdász - lipcsei fametsző-műhely híján - a lipcsei vásárra érkező fametszőkkel készítette. A király ábrázolása egyáltalán nem sablonos és megfelel a Mátyás-ikonográfia többi fennmaradt emlékének. Valószínűbb, hogy a metszet vagy rajza a kézirattal együtt közvetlenül Magyarországból származik. S ez esetben Hubay ötleténél közelebb fekvőnek tűnik az a feltevés, hogy Mohorai nem Koberger, hanem a budai kormánykörök megbízásából rendezte sajtó alá a törvénykönyvet, költségeire pedig Drágffy utalt ki állami pénzt.

A magyar törvénykönyv kiadása mintául szolgált a lengyelek *Constitutiones regni Poloniae*-jének.

Hubay szerint ezt is Koberger nyomatta, szintén Lipcsében, ismét két egymást követő kiadásban, az elsőt megint Brandis, a másodikat újra Kachelofen üzemében. Brandiséra egy 1489. szeptember 8-án tartott lengyel bírósági tárgyalás hivatkozik, tehát e dátum előtt, de a magyar törvénykönyv után jelent meg. Kachelofen pedig 1491 körül, éppúgy mint a magyar

törvénykönyv esetében újra lenyomatta Brandis szövegét. Mindkét nyomdász típusaiban is követte a magyar törvénykönyvet. Sőt Kachelofen a címlapot is ugyanazzal a Mátyást ábrázoló fametszettel díszítette, csak éppen Mátyás címerét helyettesítette IV. Kázmér lengyel király címerével.

E problematikus esettől eltekintve, nincs okunk kételkedni abban, hogy az 1490-ben és 1491-ben a hely és évszám megjelölése nélkül valószínűleg Bécsben nyomtatott állami meg-egyezőések pontozatai (Mátyás és Frigyes közt: *Capitula concordiae* s ua. németül *Capittel der bericht*, továbbá mint Ulászlóval kötött szerződés a *Concordia*) valóban hivatalos kiadványok. Csak az a kérdés, melyik kormány tette közzé, a magyar-e vagy az osztrák? Talán megosztották őket: a példányok egyrészét a magyarok, másik részét az osztrákok vehették át.

Mecénások. Ha piaci sikerhez számításba nemigen jövő szerző a műve kiadására nem talált vállalkozó üzletembert, támogatásért gazdag és a hazai meg általános műveltség emeléséért lelkesedő mecénáshoz fordult. Utóbbi több esetben az egész nyomdaköltséget fedezte, úgyhogy ő tekinthető a voltaképpeni kiadónak. Tőkeszegény nyomdászok is hozzáfordultak, ha nem élő szerzők vagy jelentős régi névtelen művek megjelentetéséről volt szó.

Az első hazai mecénásokkal, Karai Lászlóval Hess András budai nyomdájában és Filipecz Jánossal a Thuróczy-krónika brünni kiadásakor már találkoztunk.

A későbbi, 16. század eleji mecénások közreműködését egyrészt a támogatásukat megköszönő dedikáló előszókból, másrészt a kiadványokban közölt címerükből állapítjuk meg.

Paulus Crosnensis Bécsben megjelent költeményei (*Ad divum Ladislaum et sanctum Stephanum carmina*. 1509) címlap-fametszetén Szent László alatt a Perényi címet látjuk s ezenkívül a rutén szerző előszavát is Perényi Gábor ugocsai főispánhoz, „patrónusához” intézte. A kiadójelvény Vietoré, de a kiadvány Perényi hozzájárulása nélkül aligha jelent volna meg.

Perényi Gábor egy másik bécsi könyvben is szerepel. Janus Pannonius (*Panegyricus in laudem Baptistae Guarini Veronensis*) 1512-i kiadását Vietor és Singrenius neki ajánlották s a címlapon ezúttal is közölték címerét.

Vietor Krakkóba költözése után, 1518-ban Janus Pannonius epigrammáinak első kiadását (*Epigrammata antea non impressa*) tette közzé, igénytelen hatleveles füzetben s ebben nem említi Perényi nevét. A tudománypártoló irodalombarátnak mégis köze lehetett hozzá, mert a Mohácsnál elesett főúr családja Krakkóban is támogatta Vietort. Perényi özvegye, Frangepán Katalin, nála nyomatta Komjáthi Benedek Szent Pál-fordítását (1533), valamint Ozorai Imre Krisztusról és az Antikrisztusról szóló könyvét (1535). Gálszécsi István *Énekeskönyv*-e (1536) pedig Perényi Péternek szóló ajánlással jelent meg.

Vietor és Singreniusnak van olyan Janus Pannonius-kiadása is (*Elegiae* Bécs 1514), melyet Werbőczynek dedikáltak. Az utóbbi más alkalommal is mecénáskodott. Legalábbis a Károly császár előtt Wormsban elhangzott beszéd (*Oratio coram diuo Carolo Caesare*. 1521, Singrenius ny.) az ő költségén nyomathatott, mert Werbőczy a szónoklatnál ott volt a wormsi birodalmi gyűlésen mint Magyarország egyik követe.

Az ajánlásból felismerhető mecénási kiadványok további példái Krakkóban Monetarius hangjegyes *Epithoma musices*-e (1518) Thurzó Györgyhez, és Georgius Wernher elégiái (1523) Salcanus egri püspökhöz intézett ajánlással.

A Bécsben tanuló Bartholomaeus Frankfurter Pannonus színdarabját (*Comoedia Gryllus*. 1516) György brandenburgi örgrófnak, II. Lajos király Budán élő nevelőjének, s ugyane kötet függelékét (*Dialogus Vigilantiae et Torporis*) Szakmári György pécsi püspöknek (a későbbi esztergomi érseknek) dedikálta. Elméletünk szerint tőlük koldulta össze a költségeket.

Számos esetben a mecénás kilétét nem tudjuk felderíteni. Frater Petrus de Sopronio, aki bizonyára nem volt pénzes ember, egykori útítársának, Capistran Jánosnak *Preconisatio*-ját (felmagasztaltatását) nyomatta 1523-ban, ismeretlen helyen, - talán rendi apátja költségén. Földi javakkal el nem látott más szerzetes szerzők mint Valentinus Vngarus, a Buda környékéhez tartozó Szent Lőrinc-zárda hitszónoka 1500 táján és Tyrnavinus (Nagyszombati) Márton bencés író munkáikat feltehetőleg szintén rendjük segítségével jelentethették meg. Tyrnavinus ugyan a magáét (*Opusculum ad Regni Hungariae Procures*. Bécs 1523) Szalkai László egri püspöknek ajánlotta, de azt hiszem, nem mint mecénásnak, hanem a tárgy miatt annak a politikusnak, aki a szerző javaslatait megvalósíthatja. Szalkai egyúttal II. Lajos kancellárja volt.

Önkiadók. Ez az utolsó csoport.

Akadtak köztük gazdag püspökök és államférfiak, akik munkáik nyomdai előállítását könnyen fizethették. Elsejüknek Miklós módrusi püspököt ismerjük. A szixtuszi kápolna bíborosának halálát sirató beszéde négy kiadást ért; keltezett csupán a páduai 1482-ből. A következő évben ő maga sem élt már.

Macedóniai László szerémi választott püspök latin és ugyanakkor német kiadásban bocsátotta ki a nürnbergi diplomáciai tanácskozásokon a törökök megfékezése érdekében tartott beszédét (Augsburg 1522). Báthori István nádornak és Szapolyai János erdélyi vajdának ajánlotta, de nem mint kiadást fedező mecénásoknak (- pénze neki magának is elég volt), hanem mint Magyarország katonai főkapitányainak, akik a török előnyomulásnak gátat vethetnének. Amint ajánlólevelében írja, négy magyar kiküldött-társa, köztük Werbőczy, valamint az egyik német delegátus kérte, hogy szónoklatát nyomassa ki.

Bécsben az 1514-ben önállósult Singreniusnál jelent meg 1517-ben Werbőczy *Tripartitum*-a. Errata-jegyzékében a nyomdász azzal mentegeti a sajtóhibákat, hogy a közel 300 oldalas könyvvvel 40 nap alatt kellett elkészülnie. Egy másik kiadványát Werbőczynek ajánlotta hálából „pompás ajándékaiért”.

Takarékosabbak az egyetemi hallgatók, akik professzoraiknál egy-egy kinyomtatott rövidterjedelmű füzettel úgy jelentkeztek, mint világháborúink előtt doktori disszertációjukkal a bölcsészszigorlók. Kiadványaiknak azonban nem kellett tudományosnak lenniük. Versek, könnyű csevegések, dialógusok is megfeleltek. Nem is mindig a saját szerzeményeik. Érdemüket egyetemi fokozatra azzal is elérhették, hogy szövegkiadásokban régi vagy új irodalmi nevezetességek alkotásait mentették át az utókorra.

Kiadványaikat tanáraiknak dedikálják, pl. Wolfhard Adorján, a Bécsben tanuló beszerce-naszódi teológus, a császárnak udvarló *Panegyris*-ét (1512) a bölcsélet és jogtudomány erdélyi származású professzorának és egyúttal Bécs főcenzorának, Martinus Capinius Transsylvanusnak; - Kassai János Antal orvostanhallgató Dubravius *Theribolia*-ját (1521) a krakkói egyetem rektorának, Erdzieschow Jakab kanonoknak; - ugyanannak az ugyancsak orvostanhallgató Stein Kristóf (Christophorus Stratander Steynensis, akit Weszprémi István orvosi bibliográfiájában kassai magyarnak mond) Arisztotelész-szemelvényeit (*Textus Elenchorum Aristotelis*. Krakkó 1521). Stein még több másfajta idegen szöveget adott ki: az 1506-ban elhunyt velencei Szent Márk könyvtár humanista igazgatója, Marcus Antonius

Sabellicus poémáját szintén Erdzieschownak, egy másik humanista tudós, Georgius Valla, retorikai dolgozatait pedig Michael Vratislaviensis krakkói egyetemi tanárnak dedikálta.

Sabellicus különösen közkedvelt lehetett Krakkóban. Újhelyi Buzás Ferenc is vele keresett babérokat, amennyiben kiadta Szűz Máriához intézett himnuszait (1524), de a füzetkét a vele együtt Krakkóban tanuló neveltjeinek, a gazdag Homonnai-Drugeth fiúknak ajánlotta.

Bécsben inkább ókori klasszikusokhoz fordultak. Graffinger Farkas Pannonus teológus Aurelius Prudentius *Cathemerino*-ját bocsátotta ki négyszólamú kottákkal Vietornál 1515-ben, Bartholomaeus Frankfurter Pannonus pedig mint mecénási kiadványt ugyanott a Homérosznak tulajdonított béka-egérharcot (*Batrahomyomachia*. 1516), melyet rokonának, Mihály kalocsai prépostnak - nyilván támogatójának - ajánlott.

A krakkói kapcsolatok egyik érdekes terméke a thébai klasszikus cinikus, Crates, 1512-ben közzétett párleveles elmefuttatása, melyhez Robertus Haller Budensis bevezető disztichonokat írt. Apponyi Sándor szerint e versek szerzője Haller Ruprecht budai kanonok, a kis füzet nyomdása pedig Haller János, Krakkó legrégibb tipográfusa.

A legsikeresebb magyar szerzők. Ami a szerzők és műveik jelentőségét illeti, számarány tekintetében messzire kiemelkednek a szerzetes hitszónokok beszédgyűjteményei.

A domonkosrendi magister Michael de Hungaria szónoklatai 1482 óta Strassburgban és Löwenben 6-6, a századforduló évtizedében Kölnben 7, majd Párizsban 5 kiadást értek s megjelentek Leydenben, Deventerben és Lyonban is. Csupa Rajnán-túli városban.

Még híresebb, talán Európa, az egész akkori világ legismertebb egyházi szónoka Temesvári Pelbárt, aki a budai ferencrendi zárda templomában, amikor fent a várban Mátyás király a legkápráztatóbb luxust fejtette ki, lent a Vízivárosban mert ez ellen mennydörögni. Világhatását 90 mohácsi vész előtti kiadása bizonyítja. Franciaországban (Párizsban és Lyonban) 16 jelent meg, Németország négy városában (Nürnbergben, Strassburgban, Augsburgban és Hagenauban) 68 s ezenkívül további 6 kiadás ismeretlen helyen. Nyomavesztett kiadásai is lehettek, - hiszen a fennmaradtak egy részét csak unikumpéldányaikból ismerjük.

Sikere meglepő, mert a lelkipásztorok számára mintakönyvül közrebocsátott félezer beszéde korszerűtlen: humanistaellenes. Az akkor legbámultabb írókat - Homéroszt, Vergiliust, Ovidiust, - erkölcsteleneknek bélyegzi. Talán éppen a bátorsága gyakorolt oly vonzó hatást: szembeszállt a hatalmasoktól, pápától, püspököktől, királyától és főhatósági vezetőitől dédelgetett korszellemmel.

Máig sem akadt még olyan hazai író, kinek külföldön akkora sikere volt, mint neki. Egyik sem ért el oly rövid időn (két évtizeden) belül annyi kiadást, mint ő. Még hozzá javarészen a halála után. (†1504. január 22.)

A harmadik nagy prédikátor a pesti szalvatoriánus ferencrendi kolostor főnöke, Pelbárt tanítványa, a baranyai származású Osvaldus de Laskó. (†1511.) Őt csak Hagenauban adták ki, 1497-től 1516-ig tizenötször. Kevésbé népszerű, mert oktató modora és hosszadalmasan elemző módszere miatt nem volt annyira közvetlen mint Pelbárt.

A világi irodalom képviselői közül Janus Pannonius vezet. Több mint 40 év telt el, amióta Mátyás király haragja az ifjú pécsi püspök-költőt halálba üldözte. 1512 után aztán egyszercsak hét kiadást ért, - Bécsben, Bázelen, Krakkóban és Bolognában, csupa 16. század eleji humanista központban.

Ma a szigorú prédikátorokat nem olvassuk, a könnyed reneszánsz-poétát is csak ritkán. A mi számunkra a 15. század legnevezetesebb külföldi könyve a Thuróczy-krónika, a 16. század második évtizede termékeiből pedig a régi magyar magánjog alapvető tárháza és főforrása, Werbőczy *Tripartitum*-a.

Tudománytörténeti szempontból megemlíthető még Nicolaus de Farnad évszám nélkül Bécsben - a típusok szerint Singreniusnál - megjelent útleírása Jeruzsálemről, valamint Georgius de Hungaria *Arithmetica*-ja (Deventer 1499).²⁸

A korra jellemző, hogy a szászsebesi névtelennek 1438-tól 1458-ig elszenvedett húszévi fogsága tapasztalatairól írt *Tractatus de moribus Turcorum*-át 1509 óta a közelgő török veszedelemre ráeszmélő közönség számára 9 ismert kiadásban nyomatták, többnyire Párizsban. Korszerű Stephanus Taurinus Olomucensis *Stavromachia*-ja is, mely 1519-ben az ifjúságnak szóló s Gyulafehérvárt kelt ajánlólevelével meg a székely Franciscus Siculus Transilvanus kísérő versével Bécsben Singreniusnál jelent meg. Fametszetes címlapján Dózsa György máglyahalálát ábrázolja, művésze a tüzes trónuson szenvedő elítélt kínjait vidám dudaszóval kísérteti. (Szabó Károly e kiadványt nem vette be a RMK-ba; Apponyi írja le).²⁹

S 1523-ban, majd 1526-ban a sajtó útján terjedt el II. Lajos király német nyelvű segélykiáltása a török veszedelem ellen. Mire a harmadik megjelenik, a mohácsi csataterőről menekült király már befűlt a Csele patak iszapjába.

Hamisítványok, koholások

Keményről nem tételezzük fel, hogy csalt volna. Az általa leírt példányok, melyek még megvannak, lelkiismeretes pontosságról tanúskodnak. Az elveszett példányok leírásának hitelességét pedig részletezése és raktári jelzetközlése biztosítja.

Wallaszky itt-ott tévedett, elírta magát, de csalási szándék bizonyára benne sem volt.

Velük szemben légiója áll a tényleges irodalmi hamisításoknak. A világirodalomét már bibliográfák gyűjtötték össze.³⁰ A történetüket elmondó könyvek szinte polcokat töltenek meg. A legmulatságosabb eseteket Fumagalli, a firenzei könyvtörténeti intézet igazgatója meséli el bibliográfiai adomagyűjteményében.³¹ Néha tragikomikusak, sőt vannak köztük tragikusak is.

Nálunk a *Régi Magyar Könyvtár* I. kötetének legelső száma olyan magyar nyomtatványról szól, mely valószínűleg sohasem jelent meg s melynek idézett verssorait alighanem közel 300 évvel állítólagos kiadása után írták. Szövegét 1771-ben Bécsben és 1797-ben Budán egy-egy néhányleveles aprónyomtatványban közölték a 22 strófás költeményt régi magyar nyelven a „deucheoseeges zenth iob keez”-ről. A közzétévők azt állították, hogy egy 1484-ben Nürnbergben megjelent könyvből idézik. Első 4 sorát 1794-ben leírta Bartalis Antal Kolozs

²⁸ Szily Kálmán: Magyarországi György mester Arithmetikája. (Akadémiai Értesítő 1892. nov., és két hasonmással MKSz 1892-1893, 86-91. l.)

²⁹ Alexander Graf Apponyi: Hungarica. München 1913, Rosenthal Verl. Bd. I. N°. 137.

³⁰ E. Weller: Die falschen und fingierten Druckorte. Két kötet, Leipzig 1864.

³¹ G. Fumagalli: Aneddoti bibliografici. Roma 1933. - Vö. még Ráth-Végh István: A könyv komédiája. Bp. 1937. (Ebben 123-128. l.: A nemlétező könyvek katalógusai.) - Franciául G. Brunet írt hasonló koholásokról: Essai sur les bibliothèques imaginaires. Paris 1862.

megyei plébános, névtelenül kiadott latin munkájában (*Notitia Parochiae Jegenyensis. Claudiopoli 1794, 122-123. l.*), de hangsúlyozza, hogy csak hírből ismeri, a nürnbergi példányt nem látta.

Más sem látta.

Irodalomtörténetünkben nagy port vert fel Toldy Ferenc száz évvel azelőtt, az *Új Magyar Múzeum* 1857. évi kötetében komolyan foglalkozott vele, hitt benne, s azt a címet adta neki: *Imádság és ének Szent István király jobb kezének megtalálásáról.*

De minél inkább haladt a magyar nyelvtörténet régi nyelvünk sajátságainak megállapításában, annál több kétely támadt a költemény hitelességéről. A 15. században nem ilyen nyelvezettel írtak magyarul. Ha pedig a nürnbergi kiadás régi, 12-14. századi nyelvemléket akart volna közölni, azt az akkori általános szokás szerint átírta volna a maga korának helyesírására.

Ma hamisítványnak tartjuk. Pintér Jenő véleménye szerint valamelyik katolikus egyházi költő írta az 1770-es évek elején, Mária Terézia környezetének felhívására.

A *Régi Magyar Könyvtár* II. kötete, mely a Magyarországon nyomtatott könyvekkel foglalkozik, szintén leír jónéhány munkát, melynek létében kételkedünk. Még lesz szó róluk, különösen a reformáció korabeli nyomdászattal kapcsolatban.

Csak mint kuriózumot említem meg egy régebbi olasz író, Baruffaldi, ama feltevését, hogy Manardus egyik műve Magyarországon, Bernardus Odonius sajtóján nyomtatott, 1521-ben, s címlapján hamis megjelenési helyként Ferrarát nevezi meg. (MKSz 1881, 201. l.)

Az e század eleji lengyel és a legújabb szlovák nyomdásztörténetben szó esett egy a mohácsi vész előtt Lőcsén élt nyomdászcirillről, - nyomtatványairól azonban nem tudunk. Fiol Szvatopluk 1491-ben Krakkóban valóban nyomtatott cirill betűs egyházi szerkönyveket, de aztán *huszita üzemek* miatt börtönbe került. Kiszabadulása után Lőcsén telepedett meg s itt is halt meg 1525-ben.³² Még pedig mint nyomdász. (De ezt az állítást már megkérdőjelezzük.) Hradsky kanonok a múlt század második felében látott egy ma ismeretlen német-szlovák nyomtatványt s azt emlékezete szerint Fiol adta ki 1515-ben Lőcsén.³³

E sovány adatok nem nyújtanak alapot arra, hogy hitelt adjunk nekik.

A *Régi Magyar Könyvtár* III. kötete a mohácsi vész előtti időből 267 külföldön megjelent hazai származású kiadvány címét közli. 23-nak azonban, vagyis 9%-nak, példány-lelőhelyét nem tudja megadni. Szabó Károly és Hellebrant Árpád lelkiismeretesen megemlítik a forrást, melyből a címadatot merítették, e 23 állítólagos kiadásnál azonban éppen csak a döntő bizonyíték, a példány hiányzik. Nevezetes munkák is vannak köztük, pl. 5 hazai liturgia, Temesvári Pelbárt 5 kiadása stb. Valóban megjelentek-e, vagy csak elírásból, esetleg téves emlékezésből származik a címadat? Lehet, hogy egyik-másik felsorolt könyv megjelent - hiszen annyi vészelt el -, de lesz olyan is, amelyik sosem létezett. Úgy állunk velük, mint Hain ősymtatvány-bibliográfiája csillagatlan számaival.

³² Rožický: Die Buchdruckerkunst in Polen. (Zeitschrift für Bücherfreunde 1906, 487-488. l.)

³³ Mišianik Ján: Dejiny levocského knihtlačiarstva. Trnava 1945. - Repčák Josef: Prehl' ad dejin knihtláče na Slovensku. Bratislava 1948.

A GYAKORLAT

Régi könyvekkel való foglalkozás

Mi a célunk a nyomdászattörténettel?

Nem önmagáért műveljük, mert nem önálló studium, nem állapít meg olyan okokat és következményeket, melyek ismerete tárgyának továbbfejlesztéséhez, pl. a könyvkészítéshez nélkülözhetetlen. Csak segédtudomány, mely a más területek kutatóinak - főleg a művelődéstörténet, irodalomtörténet és tudománytörténet tudósainak a munkáját elősegíti.

A foglalkozási ágakban a könyvtáros látja legtöbb gyakorlati hasznát. Régi nyomtatványok bármikor bármelyiknek a kezébe kerülhetnek, úgy hogy hivatalból kell velük foglalkoznia: meghatározza korukat, hazájukat és tartalmukat, katalogizálja őket, érdeklődőknek felvilágosítást ad róluk, vagy pedig hatóság vagy magányos részére árbecslést kell végeznie. Bajos volna azt mondanía, „nem értek hozzájuk”.

Akit nagy könyvtárban, pl. nálunk az Orsz. Széchényi Könyvtárban, az Egyetemi Könyvtárban, a M. Tud. Akadémia Könyvtárában alkalmaznak, azt fogja tapasztalni, hogy ezek állományában többségben van a régi könyv. Használóik is aránylag sok régi könyv iránt érdeklődnek. Ismerniök kell tudományszakuk forrásait. Tudományuk részleteit csak úgy ismerhetik alaposan, ha azokat keletkezésükben és fejlődésükben ismerik.

Ezért van a szakkönyvtárakban is sok régi könyv. Közművelődési könyvtárakba magánosok adományaival kerülnek, már pedig alig van könyvgyűjtő magánember, kinek többek közt nem volna régi könyve.

A népkönyvtárakban ritka. De a népkönyvtároshoz is fordulnak kérdésekkel. Öreg nénike tudni szeretné, mennyit kaphat dédapja bibliájáért? A könyvtáros csak akkor felelhet neki, ha meg tudja állapítani, híres nyomda terméke-e, sok példánya ismeretes-e, keresett-e, milyen árakat ért el, stb.

Mi a régi könyv? Igen viszonylagos valami. A fogalmát talán úgy fogjuk legjobban megérteni, ha keletkezésében és fejlődésében vizsgáljuk.

A régi nyomtatvány fogalma 1640-ben született. Németországban akkor ünnepelték meg először a nyomdászat jubileumát - felfedezésének 200 éves emlékét. Ez alkalomra egész sereg ünnepi beszéd, értekezés meg vitairat jelent meg, köztük Bernardus de Mallinckrot műve: *De ortu et progressu artis typographicae*. (A nyomdászat keletkezéséről és fejlődéséről.) Feleletül szánta egy holland írónak, Petrus Scrivernek, aki régi hagyományokra támaszkodva azt állította, hogy az első betűszedést 1430 táján Jan Laurens Coster haarlemi tanító eszelte ki. Mallinckrot bőbeszédű aprólékossággal azt igyekszik bizonyítani, hogy a feltaláló Fust János, az ismert munda Doktor Faustusa, kit a gazdag főnemes Gutenberg pénzzel támogatott. De nem ez a tévedés a lényeges. A lényeges az, hogy már időbeli távlatból tudja nézni az ősnymtatványokat és összehasonlítja őket a saját korabeli könyvekkel. Ezzel az összehasonlítással fedezte fel a „régí nyomtatvány” fogalmát.

Mallinckrot az első író, aki az ősnymtatványokat „incunabula”-nak, azaz a nyomdászat bölcsőkorából származó nyomtatványoknak nevezi. (Incunabula latin szó, a. m. bölcső, pólya, csecsemőkor.) Ő az első, aki záró korhatárakat a ma is elfogadott „annus saecularis”-ban (a félévezredes jubileumi évben), az 1500. évben jelölte meg. Ő az első, aki azáltal, hogy a

köztük meg a későbbi nyomtatványok közti különbségekre rámutatott, a többitől lényegesen eltérő könyvekként külön nyomtatványcsoporttá avatta őket. Felismerte, hogy különleges sajátosságaik miatt más bibliográfiai módszerekkel kell foglalkozni velük, mint a többi könyvekkel.

Ha mi ma, miként 1640-ben ő, összehasonlíthatók a 140-190 évvel azelőtt megjelent könyveket a saját korunkbeliekkel, tehát Bessenyei, Kazinczy, Virág Benedek, Dugonics András első kiadásait a mai kiadványainkkal, alig találunk lényeges különbségeket. A papírjuk kissé bolyhosabb mint a miénk, az illusztrációk rokokó- és empire-stílusú rajzokat mutató rézmetszetek, szemben a mi élesvonalú fametszetes vagy élénk színű offset-illusztrációinkkal, a helyesírásuk régies, a stílus és szellem ódon, de egyébként a. könyv ugyanolyan alakú és beosztású, van címlapja és tartalomjegyzéke, vannak fejezetcímei stb. Ha a könyvtárban katalogizáljuk őket, pontosan ugyanolyan szabályok szerint írjuk le az 1780-ban megjelent könyvet, mint az 1958. évit.

Mallinckrot sokkal nagyobb különbséget talált az 1500-ban és az 1640-ben megjelent könyvek közt. Az ősnymtatványok betűi - mondja - a kéziratok betűit utánozzák, még pedig - szerinte - esetlenül és nyersen. A 17. század betűit az övékhöz képest kiforrottaknak, egyenleteseknek, tökéleteseknek látja. Az ősnymtatványok a folytonos szórövidítések és betűösszevonások miatt nehezen olvashatók. A szedésük egyhangú, mert az ősnymdász rendszerint csak egyféle típussal szedte az egész könyvet, míg a 17. század tipográfusa 10-12 betűfajtát is alkalmazhatott ugyanabban a nyomtatványban. Mallinckrotnak művészi szempontból is vannak kifogásai: az ősnymtatványokban a díszítő, szakaszkezdő betűk csak kézzel festettek, nem pedig nyomtatott iniciálék, mint az ő korában. A 17. századi pompás rézmetszetekkel szemben az ősnymdász kezdetleges fametszetekkel illusztrálta a könyvet. Pajzs alakú nyomdászjelvényei is esetlen fametszetek; mennyire elegánsabbak a kortársai, Plantin és Elzevir emblémái! A legfurcsább pedig, hogy az ősnymtatványnak nincs címlapja, sőt rendes címe sem, sokszor sem a szerző nevét, sem a kiadás helyét és évét nem említi meg, s ha mégis, nem a könyv elején, hanem a végén, a zárósorokban (kolofonban) teszi. Otromba nehéz könyv a maga nehéz fatábla-kötésében a könnyed 17. századi libellihez képest. Még a papírja is milyen durva, milyen kellemetlen tapintású. Régi holmik, de érdekesek, mert régiek és ritkák. Csak egy tekintetben hajol meg Mallinckrot: az ősnymdászok tudós férfiak, akik maguk válogatták ki és gondozták a szöveget, míg a saját kora nyomdászaik csak mesteremberek, a kiadók alárendeltjei s a hivatásukat csak üzleti szempontok szerint üzik.

Három évvel Mallinckrot könyve után, 1643-ban, megjelent egy kis könyv - *Historia Bibliothecae Norimbergensis* (A nürnbergi könyvtár története) -, melyhez szerzője, Johannes Saubertus, rövid függelékkel csatolt: *Appendix de typographia*. Párlapos bevezetésül elmondja, hogy a nyomdászatot a tudós Faustus doktor találta fel, kinek famulusai között szerepelt az a bizonyos Gutenberg nevű lovag. Ezután közli a Szt. Sebaldus templom 825 ősnymtatványának címjegyzékét. Ez az első nyomtatott ősnymtatvány-katalógus. Míg Mallinckrot még csak külön bibliográfiai csoportot látott az ősnymtatványokban, Saubertus már külön könyvtári felállítást követelt számukra s könyvtári különgyűjtemény anyagaként tárgyalta őket.

Címleírásai rövidek: első helyen a megjelenés évét és helyét említi, ezután következik a szerző neve, a mű címe és a nyomdász neve. Két újítás volt ezekben a címleírásokban: az időrendes elrendezés és a nyomdász neve. A régibb bibliográfia ez utóbbi adatra nem volt kíváncsi. Az évszám Gesner óta ugyan benne volt a címleírásokban, de a címeteket nem az évszámok sorrendjébe helyezték, hanem vagy a szerzők betűrendjébe, vagy pedig szakrendbe. Az időrendes módszerrel Saubertus a nyomdászat fejlődésének haladását kívánta szemléltetni

s a történeti szempontot még aláhúzta a nyomdász nevének közlésével. Kisebb gyűjteményekben még ma is az ő módszerét követik.

De ha az ősnymtatványoknak nem volt címük, honnan vette Saubertus a címeket? A művek későbbi, címlapos kiadásaiából. Ha pedig a műnek későbbi kiadása nem volt, az irodalomból, a bibliográfiából, főleg Gesnerből. Azt a címet adta, melyet az irodalom idézni szokott. Ezt a módszerét is átvette az utókor.

Katalógusának hibája egyúttal erénye is. Lelkiismeretességében csak olyan ősnymtatványokat ír le, melyek zárósoraiban meg van jelölve az évszámuk. Abszolút megbízható: kétségtelen ősnymtatványok s hogy semmilyen kétely ne merülhessen fel, adva van a lelőhely is: a nürnbergi Sebaldus-könyvtár. De ugyanebből az erényből fakadt a katalógus hibája: hiányos. Ha Saubertus mai meghatározó módszereinket ismerte volna, háromszor annyi művet sorolhatott volna fel. Annyira pontos volt, hogy könyve végén helyreigazítja az ősnymdáknak itt-ott elkövetett sajtóhibákat a keltezés tekintetében s ezzel a 16. századba utal át olyan nyomtatványt, mely az impresszumban vagy a kolofonban a szedő tévedéséből 15. századnak vallotta magát. Szigorú kritikával katalogizált.

A 17. században még két további ősnymtatvány-jegyzék jelent meg. Az egyik - Philippe Labbé szerkesztésében (1653) - a párizsi királyi könyvtár kéziratkatalógusának függelékében 1289 ősnymtatványt ír le. De nem Saubertus módja szerint időrendben, hanem helyrajzi jelzeteik sorrendjében. A kéziratok leírásában ugyanis gyakran utalt rájuk, utalt a jelzetre. Nem a nyomdászat fejlődése érdekelte, hanem a szöveg. Most bukkan fel először a „prima editio”, az „első kiadás” fogalma. Az ősnymtatványokat a kéziratokhoz való viszonyukban vizsgálja. Azt nézte, hogy az ősnymtatvány szövege mennyiben egyezik a kézirat szövegével, vagy mennyiben tér el tőle. Ebből következtetések vonhatók a szöveg hitelességére, értékére vonatkozólag. Címleírásaiban nem a nyomdász nevét közli, hanem a korrektorokat nevezi meg, amennyiben nevük a kolofonban előfordul. A katalógus elkészítésénél nem a történészekre, hanem a filológusokra gondolt.

A másik jegyzék szerzője a holland Cornelius a Beughem emmerichi könyvkereskedő. Műve (*Incunabula Typographiae*. Amsterdam 1688) nem katalógus, hanem a lelőhelyektől független bibliográfia. A bibliográfiáknak a katalógusokkal szemben gyakran van meg az a hátránya, hogy kevésbé megbízhatók. Leírásaik nem mindig példányok alapján készülnek, hanem a címeket sokszor átveszik más könyvészeti munkákból, valamint a tudományos szakmunkák címidézeteiből. Így tett Beughem is. Ő maga csak egyetlen ősnymtatványt látott - a Fust és Schöffer-féle 1462. évi latin bibliát - a többi címét átvette Gesner és későbbi kiegészítői, Simler meg Frisius általános bibliográfiáiból, továbbá Scriver, Mallinckrot, Saubertus és Labbé munkáiból. Az efféle könyvészetnek is van haszna, mert összeszedi a különféle helyeken szétszórta címeket. Ez előny, de egyúttal hiba is, sőt végzetes hibaforrás, mert a címekkel együtt átveszi a tévedéseket. Utóbbiak aztán továbböröklődnek, átmennek más bibliográfiákba, későbbi idézetekbe s úgyszólván kiirthatatlanok.

Beughem 3000 ősnymtatvány címét közli. Ennyit ismertek 1688 táján. A kor, melyet a jegyzék átfog, az 1441. évtől 1500 végéig terjed. Csakhogy mindjárt a legrégibb ősnymtatványnál tévedés csúszott be a jegyzékbe s ez a tévedés a mai napig kísért. Legalábbis ez a holland nyelvű munka mindaddig nem került elő s ilyen évszámmal ellátott könyvet sem ismerünk. Beughem az adatot átvette Scrivertől, mint jó hollandus örült neki, de a kritika gyakorlását elmulasztotta.

Jegyzéke betűrendes. Ezzel - bár a betűrend az akkori bibliográfiában általános volt - az ősnyomtatványokat új szempont szerint csoportosította. Nem Saubertus történeti és Labbé filológiai szempontja szerint, hanem a 15. századi irodalom tanulmányozására. Megemlíti a szerzők életrajzi adatait s egy-egy szerző műveit együtt, egymás alatt sorolja fel. (Ha a bibliográfia az irodalom szempontjait követi: betűrendes; ha a történelemét, a fejlődés gondolatát: időrendes; ha a tudományét: szakszerinti.) Címleírásaiban a szerző nevén és a mű címén kívül csak a megjelenés helyét és évét, valamint a könyv formátumát tünteti fel. Csak azt, ami az akkori irodalomtörténész-könyvvásárlót közvetlenül érdekelte.

A 18. század tudományos életét a nagyarányú adatgyűjtés jellemzi. Forráskiadványok hatalmas sorozatai jelennek meg. A tudósok felfedező utakra indulnak a régi klastromi könyvtárakba és új műfaj, az irodalmi útleírások műfaja keletkezik. Részletesen ismertetik a kolostorok kincseit s ezek megtárgyalásával ők indítják meg a nagy vitát a Gutenberg-bibliáról s ők teszik meg a nyomdászat feltalálójává Gutenberget.

A könyvtárak átbúvárlása után sor került a városi levéltárak és a kancelláriák iratanyagára. Míg Scribe és Mallinckrodt kolofonokból, előszavakból, elszigetelt megjegyzésekből bogarászta össze adatait s főként vakon hitt a szájhagyománynak, a helyi legendáknak, most megindult a rendszeres levéltári kutatás. Egyelőre csak lassú részlet-célkitűzéssel, csak egyes nyomdák vagy csak egyes városok nyomdászata elszigetelt történetével. Monográfiák jelennek meg Lipcse, Lübeck, Mainz, Speier, Augsburg, Bamberg, Nürnberg, Oppenheim, Bécs, Firenze, Róma, Ferrara, Párizs és Párizs nyomdászatairól. Legtöbbje két részre oszlott, az egyik oklevelek alapján a történeti adatokat hámozgatta, a másik a városban megjelent nyomtatványokat sorolta fel. Magyarország sem maradt ki: Wallaszky Pál *Tentamen*-je utolsó fejezetében 1769-ben megírta a Mátyás király-korabeli budai nyomda történetét. A sokféle részlettanulmányból lassanként összefüggő kép alakult ki: Michael Denis, a bécsi Garelli-könyvtár prefektusa *Einleitung in die Bücherkunde* c. munkája első kötetében 1777-ben megírta az első általános, minden országra kiterjedő nyomdásztörténetet.

A 18. századi ősnyomtatvány-bibliográfia e két studiumra - a régiségek felkutatására és a nyomdásztörténetre - támaszkodott. Leírásainak száma rohamosan emelkedett: a század első felében Maittaire 5600-at címtároz, a század második felében kiegészítője, Michael Denis az ismertek számát 12 000-re emeli, a század végén pedig Panzer több mint 16 000-re. S amilyen mértékben nő a címek száma, ugyanúgy nő a régi könyvek ismerete és finomodnak a meghatározási módszerek.

Michael Maittaire angol bibliofil, aki időrendes *Annales Typographici* c. ősnyomtatvány-bibliográfiáját 1719-től 1741-ig 5 kötetben adta ki Hágában, Amsterdamban és Londonban, újjátként a címleírásai végén, a nyomdász megnevezése után, rendszeresen közli a kolofonokat és számontartja a nyomdászjelvényeket is. Denis, aki bár nem akar más lenni mint Maittaire kiegészítője, s aki - elsősorban a bécsi udvari könyvtár állományából - 6311 eddig nem ismert ősnyomtatvány címeivel gazdagította a bibliográfiát, további új szempontokkal szolgál a meghatározáshoz, amennyiben a középkori kéziratok leírásánál használt módszereket alkalmazza, megjelölve a használt betűfajt (gót vagy antiqua), a laponkénti hasábok és sorok számát, a szignatúrák (örszók), valamint a registrum (kezdőszavak jegyzéke) használatát. Abból a megfontolásból indult ki, hogy az ősnyomtatvány közelebbi rokonságban van a kódexszel, mint a későbbi nyomtatványokkal. Mesterségesen - szedéssel és sajtóval - sokszorosított kódex. Az ősnyomdász annyira a kéziratokat utánozta, hogy termékei olvasásához szükségünk van paleográfiai ismeretekre. Tehát leírásuknál is igénybe kell vennünk a paleográfia módszereit.

Denis mikroszkopikus eljárásával elérte, hogy meg tudott határozni keltezetlen nyomtatványokat is. A régi könyvek rendezésének és bibliográfiai feldolgozásának legnagyobb nehézsége az, hogy az ismert ősnyomtatványoknak mintegy egy harmada nem árulja el sem a nyomdásza nevét, sem a nyomtatása helyét, sem pedig az idejét. Nehéz őket lokalizálni és nehéz őket időrendbe sorolni. Ezzel a problémával vette fel a küzdelmet Denis. A paleográfia segítségével megállapította azokat a jellegzetes összevonásokat, amelyek többnyire csak 15. századbeli típusokban fordulnak elő s ebből sok esetben meg tudta állapítani, hogy valamely impresszum nélküli könyv egyáltalán ősnyomtatvány-e vagy sem? Lokalizálásukat pedig, meglepő sikerrel, a típusok összehasonlítása segítségével kísérelte meg. A 15. század nyomdászata ezer meg ezer betűtípust használt s Denis felismerte, hogy a nyomdászok sohasem alkalmaztak olyan típust, amely minden részletében, hajszálnyi egyezésben előfordulna más nyomdásznál. Mindegyiknek megvolt a saját típusa, a típusból tehát következtetni lehet a nyomdászra. Persze fel kellett tételeznie, hogy minden nyomdász maga metszette és öntötte a betűit, s hogy nem volt betűkereskedelem. Mindenesetre sikere volt, mert míg Maittaire mindössze 84 impresszum-nélküli könyvről állapította meg - előszókból és irodalmi forrásokból -, hogy ősnyomtatvány, addig Denis típus-összehasonlításai folytán 2237 keltezetlen nyomtatványt tudott *Supplementum*-ába iktatni.

A *Supplementum* hátránya, hogy éppen csak supplementum, kiegészítés Maittaire-hez, mely nem tette fölöslegessé Maittaire-t, mert hiszen annak címadatait nem ismételte. A keresőnek mindkét könyvet kell használnia. Maittaire módjára az időrendet követi, az évrendet tehát újra előről kezdte s mégis el kellett térnie Maittaire sorrendjétől, mert a 18. század végén már tudománytalannak látszott az a szakbeosztás, melyet Maittaire az évszámokon belül követett. Denis helyett az ugyanabban az évben megjelent könyvek címeit betűrendben közölte.

Jönnie kellett a nagy rendszerezőnek, aki az addig ismeretessé vált ősnyomtatványokról összefoglaló egységes áttekintést ad. Ez volt Georg Wolfgang Panzer. Bámulatos gyorsasággal és szorgalommal dolgozott. Ő is, mint Maittaire, *Annales Typographici*-nek nevezte művét. 1793 óta évenként adott ki egy-egy vaskos kötetet, ötöt az ősnyomtatványokról s további ötöt az 1501-től 1536-ig megjelent kiadványokról, de aztán a XI. kötetben ismét visszatért az ősnyomtatványokhoz s *Supplementum*-ot csatolt vele az első öt kötethez. Panzer a nyomtatványok tipográfiai származására helyezte a fősúlyt, s a könnyű áttekinthetőségnek megfelelő új, az eddigiektől eltérő beosztást választott. Földrajzi sorrendet követett: az országok s az országokon belül a nyomdászékhelyek (a városok) betűrendjét, a nyomdászékhelyeken belül pedig az ott megjelent nyomtatványok időrendjét. Ezáltal az olvasó egészen új összefüggésben látta az ősnyomtatványokat és értékelni tudta az egyes városok és az egyes nyomdák teljesítményét. Kár, hogy a német nyelvű könyveket nem vette fel az *Annales*-be, hanem külön munkában, a kétkötetes *Annalen der deutschen Literatur*-ban írta le. Két bibliográfiája tehát szervesen kiegészíti egymást, a használó azonban - mint Denisnél - kénytelen két helyen tájékozódni a nyomdák termelése fölött. Az *Annales*-ben és az *Annalen*-ben együtt jóval több mint 16 000 ősnyomtatványt ír le; vagyis ő maga 4000 új leírással gazdagította a bibliográfiát. A dél-németországi könyvtárakat búvárolta át s a másutt még elő nem forduló saját leírásait a cím előtt álló csillaggal jelölte meg. Denis tanítványa, annak módszerét követi, de nála is van egy fontos újítás: megnevezi a leírt ősnyomtatványok lelőhelyeit, vagy pedig, ha ezeket nem ismerte, a forrást, melyből a címet vette. Az incunabula-címek nagy száma, a bibliográfia földrajzi, illetőleg nyomdászékhelyek szerinti beosztása s a lelőhelyek meg irodalmi források közlése tette Panzer művét oly kiemelkedően jelentőssé.

Panzer munkájával a 18. századi ősnyomtatvány-bibliográfia véget ért. Nemcsak az évszám szerint, hanem szellemben meg érdeklődésben is. A nyomdászattörténeti szempont kimerült, a 18. századi bibliográfusok hosszú időre mindent learattak, amit a nyomdászattörténet

nyújthatott. A 19. század az ősnymtatványokban nem annyira a ritkaságot nézte, hanem inkább a műveket. A 15. században jelentős irodalmi szövegeket nyomtattak, a görög és latin remekírók prima editióit, Arisztotelész és a skolasztikus bölcselek első kiadásait, a reneszánsz kori humanisták könyveit és a német, francia, angol, olasz, spanyol, holland és cseh középkori irodalom és nyelv emlékeit. A 18. században a bibliográfia elsősorban a történetírók és bibliográfusok segédeszköze, a 19.-ben új, fiatal tudomány - az összehasonlító irodalomtörténet - mellé szegődik s az új célnak megfelelően átalakított módszerekre tér át.

Első képviselője Ludwig Hain *Repertorium Bibliographicum*-ával, mely, mint másfél századdal korábban Cornelius a Beughem *Incunabula Typographiae*-ja, ismét betűrendes. Egymás mellé kerültek a szerzők különféle művei és azok kiadásai. Az olvasó a nyomdák helyett a 15. században nyomtatott irodalmat látja. De Hain nemcsak a címeket csoportosította át, hanem a címek mellett szövegleírást is ad, amit a régebbi bibliográfia elmulasztott. Panzer és elődei a leírt munkának csak egészen rövid s voltaképpen önkényes címét s a nyomdászattörténeti adatokat tartalmazó kolofonját közölték s ezenkívül legfőbb tipográfiai ismertetőjeleket adtak. Szempontjuk szerint többre nem is volt szükségük. Hain egyazon mű különféle kiadásainak téves azonosíthatóságát és megkülönböztetése nehézségeit tapasztalva, felismerte ennek az eljárásnak a fogyatékoságát s betűhűen közölte leírásában a könyv első és utolsó mondatait, sőt nemcsak ezt, mert hiszen a nyomtatványok nagyvésze előszóval kezdődött és kolofonnal végződött, hanem mindenkor a tulajdonképpeni szöveg kezdetét és végét, az Incipitet és Explicitet is.

Ezt a fontos újítást tetézte a sormetszet bevezetésével, a nyomtatott szöveg sorvégeit jelölő függőleges vonalakkal, melyek segítségével némely mű szószerint lenyomtatott újabb kiadásait tudta egymástól megkülönböztetni. Hasonlóképpen lényeges újítása volt, hogy bibliográfiaja számára abbreviatúra- és ligatúrajeleket öntetett, hogy ezeket a paleográfiai sajátosságokat is híven adhassa vissza. Segítségükkel pl. 34 különféle keltezetlen Donatus-kiadást tudott széjjelválasztani, míg elődei leírásában ezek azonos kiadásnak, egyetlen kiadásnak tűntek. Pontos és következetes szövegleírásaival Denis mintájára, de tárgyilagos rövideggyel megadta a tipográfiai ismertetőjeleket is. Egy-két keskeny hasábsorban kis kezdőbetűkre redukált rövidítésekben elmond mindent, ami a nyomtatvány tulajdonságaira vonatkozik: formátumot, terjedelmet, betűfajt, hasábok és sorok számát, szignatúrák, levélszámozás, fametszetek, iniciálék, registrum használatát. Módszere a példányok azonosításakor kizár minden tévedést.

A nyomdászattörténeti problémákkal azonban nem sokat vesződött s az impresszum-nélküli nyomtatványok nyomdászának meghatározása kevés gondot okozott neki.

Ez a különös műkedvelő a legsanyarúbb életviszonyok közt, részben az adósok börtönében írta *Repertorium*-át, mely minden további ősnymtatványkutatás alapja lett s ma is az. Igénytelen köntösben jelent meg, nincs előszava, egyetlen megjegyzése, mely a szerző törekvéseire utalna. Leírásai megtöltenek 4 kötetet, anélkül, hogy a szerző csak egyszer is magyarázó szóval fordulna az olvasóhoz. A címleírásoknak körülbelül kétharmada előtt csillag áll, de Hain nem mondja meg, mit jelez vele. Nyilván azt, hogy Panzer módjára a megcsillagozottakat maga vizsgálta meg, míg a csillagtalantakat átvette mások bibliográfiáiból. A megcsillagozott leírások mindvégig pontosak, Hain módszerére jellegzetesek, kifogástalanok. De van néhány ugyanilyen kitűnő, sormetszetes, abbreviatúra- és ligatúrajeles leírása, mely előtt nem áll csillag. Talán sajtóhibából maradt el.

Hain 1836-ban, 55 éves korában sorvadásban halt meg s korai halála megakadályozta, hogy művét befejezze. Az utolsó kötet 4000 címleírással már csak a halála után jelent meg, 1838-ban. A hozzá nem értő kiadó gondatlansága miatt ez a poszthumusz kötet csonkán került ki a

sajtó alól s épp a legfontosabb szerzők, a V-betűs Vincentius Bellovacensis, Vergilius és Jacobus a Voragine kimaradtak belőle. Pedig a bibliográfia technikája a cédulázás, a cédulákat akkor írják, amikor a könyv a címleíró kezébe kerül s elképzelhetetlen, hogy Hain a betűk sorrendjében cédulázott volna. Föltétlenül meg voltak, még pedig már betűrendezett gyűjteményben, de hát munkájának ez az utolsó része elkallódott.

A 4 kötet együtt 16 311 címleírást tartalmaz, körülbelül ugyanannyit, mint Panzer Annalesei. Hibájául róják fel, hogy nem nevezi meg a lelőhelyeket és nem idézi a forrásait azoknál a címeknél, melyeket más bibliográfiákból vett át. Művének mégis oly nagy jelentősége volt, hogy az utána következő ősnymtatvány-bibliográfusok még 70 évvel később is kénytelenek voltak Hain hiányait számkonkordanciákkal, nyomdászindexszel és supplementumokkal pótolni. Konrad Burger 1908-ban kiadott egy testes számkonkordanciát, melyből Hain forrásait meg tudjuk állapítani s ugyanő készítette el Hain művéhez a nyomdászregisztert is. Hain listájának kiegészítésére pedig a 19. század végéig megjelent adalékokat összegyűjtötte és kiadta az angol Copinger 3 kötetes Supplementumában, összesen 6832 címleírást. Copinger azonban kritika nélkül vette át az időközben megjelent katalógusok és bibliográfiák igen vegyes módszerű és értékű leírásait.

Copinger után Dietrich Reichling münsteri tanár 6 folytatolagos füzetben (1905-1914) még további 2143 eddig ismeretlen ősnymtatvány leírását közölte, Hain módszere szerint, de mindenkor feltüntetve a lelőhelyet. Az olaszországi és svájci könyvtárakban kutatta fel őket.

Hain, Copinger és Reichling együttvéve 25 286 ősnymtatványról adtak számot. De a kép nem valami egységes: Hain csillagtalan számai, Copinger kritikátlan átvételei, helyenként Reichling tévedései az impresszum-nélküliek keltezésében, a bizonytalanság érzetét keltik. S bosszantó, hogy meghatározásainkban 3 különféle műhöz kell fordulnunk. Mert ha Hainban meg is találjuk a keresett leírást, mégis meg kell néznünk, hogy Copinger vagy Reichling nem nyújt-e valami kiegészítő adalékot (variációt, lelőhelyet) Hain leírásához.

Mint Panzer idején, ismét esedékessé vált egy összefoglaló áttekintő ősnymtatvány-bibliográfia készítése.

A 20. századnak más az irodalomszemlélete mint amilyen az előző koroké volt. Az összefüggésekre figyel: a sokféleségre való tekintettel kutatását a szervezettség jellemzi. A munka bizottságokban kapja irányítását, a szerepeket szétosztják, az egyéni munka mechanizálódik és beilleszkedik az összmunkába. Az egyes országokban bibliográfiai hatóságok, felvilágosító állomások, bibliográfiai központok létesülnek s az ország könyvtárainak állományát összkatalógusokban tartják nyilván. Csakhamar még szélesebb program: világösszkatalógus terve vetődik fel. Brüsszelben nemzetközi bibliográfiai intézet alakul. De a végtelent nem lehet megfogni s a terv végrehajtását 20 millió címleírás kartotékolása után felfüggesztik. Belátják, hogy világbibliográfiát csak részletről részletre, korszakról korszakra haladva lehet tervszerűen felépíteni. A legegyszerűbb és legkönnyebb (mert már előmunkálatokra lehet támaszkodni) az ősnymtatványokkal kezdeni. A porosz közoktatásügyi minisztérium bizottságot létesít (Commission für den Gesamtkatalog der Wiegendrucke) és a berlini Állami Nyilvános Könyvtár osztályt szervez az ősnymtatványok összkatalógusának elkészítésére. A feladat óriási, a bizottságot átalakítják nemzetközivé, az anyaggyűjtés szempontjából átbúvárlandó területeket felosztják a munkatársak között s ezek nemcsak Európában dolgoznak, hanem a többi világrész könyvtáraiban is, mert vásárlás útján oda is jutottak ősnymtatványok.

Húsz évi előkészület után megjelent a GW első kötete. Akkorára berlini központjában 38 000 egyöntetű ősnyomtatványleírás gyűlt össze. A második világháború kitöréséig ez a szám jóval a 40 000 fölé emelkedett. A hadüzenet után a nemzetközi együttműködés és vele a munka megakadt.

A GW hármas célt tűzött maga elé. Betűrendes részében, melynek eddig megjelent 8 kötete még csak az F-betűnél tart, Hain szempontjai szerint az egyes ősnyomtatványokkal foglalkozik: szövegleírásaikat és tipográfiai ismertetőjeleiket közli, azonkívül idézi a róluk szóló irodalmat és felsorolja példányaik lelőhelyeit. Utóbbiakból látjuk, mennyire ritkák e nyomdászattörténeti emlékek ma is, amikor pedig már az egész világon felkutatták őket. A második részben a nyomdák termelését fogja áttekinteni, valószínűleg a nyomdászok időrendjében. A földrajzi beosztású harmadikban pedig a nyomdákban a szellemi centrumokkal való belső összefüggését világítja meg. Köln, Löwen és Párizs az ősnyomtatványkorban még a skolasztikus gondolkodás központjai, míg Bazel, Erfurt, Lipcse, Buda és az olasz városok a humanisztikus és antiskolasztikus törekvések szolgálatában álltak. Bemutatja, miként oszlottak meg a szellemi erők, hol és hogyan ágazódtak el a tudományos és irodalmi irányok a középkor végén, a 16. századi súlyos lelkiválság, a reformáció előestéjén.

40-45 000 ősnyomtatvány! Nagy szó. De a GW jelentősége nemcsak e hatalmas számban van, hanem - talán még inkább - a módszertani újításaiban, melyekből az ősnyomtatvány-meghatározás úgyszólván holtbizonyossá válik. Amikor munkaközössége tagjait szétküldte a világ minden tájára, útravalóul pontos utasításokkal látta el őket, hogy a begyűjtendő leírások egységesek legyenek. E módszereknek - számolva az emberi értelem állhatatlanságával és befolyásolhatóságával - gépieseknek kellett lenniök.

Denis paleográfiai módszere lángeszű, de hátránya, hogy a nagyon is véges emberi emlékezőképességben bízva, az impresszum-nélküli nyomtatványokat a betűtípusok hasonlósága alapján akarta meghatározni. Csakhogy, mi a hasonlóság? Valami, ami tisztára az egyén képességeitől függ. A típusok finom árnyalatokban különböznek egymástól s a hasonlóság köre a megfigyelő felfogása szerint tágul vagy szűkül.

Már a század első éveiben Robert Proctor a British Museum és az oxfordi Bodleiana közös ősnyomtatvány-katalógusában megkísérelte, hogy a típus-meghatározásból száműzze az egyéni véleményt, a hasonlóság fogalmát, s helyébe milliméterekben lemérhető anyagi tényezőket állított. Katalógusában Panzer földrajzi beosztására tért vissza, de azzal a változtatással, hogy az országok és azokon belül a városok nyomdászati elsőbbségének időrendes sorrendjén belül a nyomdák, a nyomdákban pedig nem a művek, hanem a betűtípusok következtek s végül egy-egy típuson belül az azzal nyomtatott műveket sorolta fel. A főhangsúly a típusokra esett. Szövegleírásokat mellőz, de a típusok sajátságait (rövidítési és elválasztó jeleit, betűpárjait és változatait) részletezi és mindenkor megadja 20 sor méretét. Hibát követett el, amikor a sorméretet a lap legalsó sora alsó peremétől az alulról számított huszadik sor felső pereméig mérte. Ezáltal oszthatatlan méretet kapott s a töredékeket, vagy a túl nagy betűs nyomtatványokat, melyekből a lap tükrébe nem fért 20 sor, nem tudta meghatározni. Maga is belátta félrefogását és utolsó - halálos - svájci kirándulása előtt azt javasolta, hogy követői a sorméretet a legalsó sor peremétől az alulról számított 21. sor alsó pereméig mérik; ezáltal 20 teljes sor méretét kapják s ez a legkisebb részekig, akár egyetlen sor erejéig is osztható.

A hiba kiküszöbölésére maga a British Museum vállalkozott 1908 óta eddig megjelent 8 kötetnyi új ősnyomtatvány-katalógusában. Címleírásai a Proctor javasolta osztható méretet közlik. Minden kötethez függelékül a típusok hasonmás-próbáit mellékelik.

A British Museum azonban minden gazdagsága ellenére is az összes ősnymtatvány-kiadásoknak a negyedét sem bírja. Szükség volt olyan meghatározó eszközre, mely függetlenül bármely gyűjteménytől bárhol alkalmazható. S ezt adta útravalóul a munkatársainak Konrad Haebler, a GW bizottságának elnöke, 6 kötetes *Typenrepertorium der Wiegendrucke* c. munkájában. A típusokat két, egymástól az első szempillantásra könnyen megkülönböztethető főcsoportra, gót meg antiqua típusokra osztotta, azután a gót típusokat a variációiban legváltozatosabb nagy M-betű szerint 207 alcsoportra tagolta, az egymáshoz inkább hasonló antiqua-típusokat pedig a nagy Q-betű szerint különböztette meg, aszerint, hogy a Q az u-val közös lécre van-e öntve, vagy pedig külön-külön lécre. A csoportokat aztán a 20-20 teljes sorról vett osztható sorméret szerint aprózta tovább, az egyenlő sorméreteken belül pedig a többi betűalakot mutatja be. Az ekként táblázatokba osztott típusok mindegyikéről elmondja, melyik nyomdász és milyen eltérésekkel használta, azonkívül külön táblázatokból megtudjuk, hogy minden egyes nyomdász melyik betűkészlettel és milyen sorméretekkal dolgozott. A típust sorméret után indulva könnyen megtalálhatjuk. A tipográfia e logaritmustáblái segítségével az impresszum-nélküli nyomtatványok meghatározása gépiesen folyik s az összehasonlítás eredménye független a megfigyelő egyéni véleményétől.

Egy másik ősnymtatványszakértő, Ernst Consentius, szellemes könyvben (*Die Typen der Inkunabelzeit*) Haeblerrel szemben azt vitatta, hogy a 15. században is volt betűkereskedelem s a legtöbb ősnymdász nem maga rajzolta, még kevésbé metszette a betűképeket - a Denis-Proctor-Haebler-féle alapfeltevés tehát téves és erre nem lehet a típusrepertóriumot felépíteni -, de amint Haebler bebizonyította, ez az ellenvetés csak elméletben igaz. Megtörtént - ritkán, de mégis megtörtént -, hogy valamelyik nyomdász egy másik nyomdásztól betűkészletet szerzett és azzal nyomtatott. A gyakorlatban a két azonos típus mégis különbözik. Az átvevő nyomdász vagy hozzátett vagy elhagyott belőle valamit, a gyorsan kopó ólombetűket adjusztálnia vagy átöntenie kellett s akarva-nemakarva megkülönböztető jelek támadtak. Erre mi is mondhatunk példát. A budai ősnymdászt, Hess Andrást, volt gazdája, Lauer római nyomdász látta el betűkkel. Hess maga betűt metszeni nem tudott. Lauer matricáit magával hozta Budára s azok öntvényeivel nyomtatott. De amikor a Basiliushoz átöntötte őket, lécvastagságuk és sorméretük megváltozott. A különbség jellegzetessé teszi típusát.

Ezek után lássuk, mit cselekszik az a könyvtáros, akinek ősnymtatvány kerül a kezébe? Megvizsgálását az utolsó lapon kezdi: megnézi a kolofont. Ha megtalálja benne a szerző nevét és ez a név az A-F betűk valamelyikével kezdődik, a címleírást a GW megfelelő kötetében találja és összeveti a példánnyal. Ha a név az F-Z betűk egyikével kezdődik, Hainhoz, vagy ha annak Repertóriumában a kiadás leírását nem találja, Copinger vagy Reichling Supplementához fordul. A címleírást ezúttal is pontosan össze kell vetnie a példánnyal.

Ha a kolofonban nem talál szerzőnevet, de megtalálja a nyomdász vagy a nyomdahely nevét, Burger nyomdászregiszterében (Copinger III. kötete függelékében) keres útmutatást. Burger közli a nyomdász termékeinek címét utalással Hain vagy Copinger megfelelő leírására. Esetleg kombináltan Proctornál vagy a British Museum katalógusában a nyomdahely alatt megtalálja a nyomdászt és ha szerencséje van, a kiadás leírását is.

Ha pedig a meghatározandó ősnymtatványban nincs kolofon és egyéb támpont sem áll rendelkezésére, melyből a szerző, vagy a nyomdász, vagy a hely, vagy az év megállapítható volna, Haebler *Typenrepertorium*-ához folyamodik. Amíg be nem gyakorolta magát a típus-meghatározásba, nehézségei lesznek, de segíthet magán, ha az Orsz. Széchényi Könyvtárban a remek, több ezer táblából álló típus-hasonmás gyűjteményekben (*Monumenta Typographica* és a *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde* köteteiben) lapozgat. Haebler elvezeti a nyomdászhoz, innen aztán Burgeren vagy az angol katalógusokon át ismét könnyű az útja.

Ha a kezében levő példányt a GW-ből vagy Hainból, illetőleg ez utóbbi kiegészítőiből, esetleg részletező újabb ősnymtatvány-katalógusból meghatározta s az ott talált leírással azonosította, könyvtára számára rövid címleírást készít. Adatai folytatólagosan a szerző neve, a mű rövid címe, a megjelenés helye, a nyomdász neve, a kiadás éve és a formátum. Jól jegyezzük meg: a formátum, nem pedig a gerincmagasság centiméter-mérete, mert a 15. századi könyv nem rétrehajtott, hanem füzetekből összetett s az összetételt a vízjegyek fekvése szerinti formátumból ismerjük meg. A címadatok leírása után külön bekezdésben feltüntetni annak a bibliográfiának a szígláját, valamint leírása számát, melyből a példányt meghatározta; pl. GW 8501, vagy H 246, vagy C 5490, vagy R 1980. A nagyobb gyűjteményekben érdemes a betűrendes katalógus mellett nyomdászok szerinti címjegyzéket is vezetni s ez utóbbi céljaira ajánlatos a meghatározó bibliográfián kívül a British Museum katalógusának megfelelő kötet- és lapszámát is feltüntetni, pl. BMC VII. 1490. (A BMC leírásai ugyanis nincsenek számozva.) Végül a példány egykorú kötésére hajdani tulajdonosaira és kéziratos bejegyzéseire vonatkozó megjegyzést teszünk a bibliográfiában szokásos rövidített formában. Pl.: „15. sz. bk. - Prov.: 1605 Conv. SJ Poson.; Kazinczy F. - Magy. marg. 16. sz.” Ami azt jelenti: „15. századi bőrkötés. Provenientia (Egykori tulajdonosok): 1605-ben a pozsonyi jezsuita rendházé, majd - a 18. század végén vagy a 19. század elején Kazinczy Ferencé. 16. századi magyar bejegyzésekkel (margináliákkal).”

Szövegleírást és tipográfiai jellemzést nem adunk, mert hiszen azt már megadta a GW, illetőleg Hain stb, kikre utalunk.

Ha példányunk leírását azonban egyik bibliográfiában sem találtuk, a típusa viszont előfordul a típusrepertóriumban és a szöveg sem kelti azt a gyanút, hogy 1500 utáni kiadásról van szó, - akkor mint eddig nem ismert unikumról a GW módszere szerint teljes, szöveges leírást készítünk (ennek szabályait a GW II. kötetének bevezetése közli), s ennek egy másolatát megküldjük a GW-nek, melynek ezáltal munkatársává válunk.

Mit csináljunk azokkal a régi könyvekkel, melyek nem ősnymtatványok?

Említettem, hogy Panzer a régi könyvek körét az 1536-os korhatárig terjesztette ki. Vannak az ilyenekben gazdag könyvtárak, melyek ennél is tovább mennek és az 1550-ig, némelyütt az 1600-ig megjelent nyomtatványokat *Vetustissima* nevezetű különgyűjteményben állítják fel. De itt disztigválni kell. 1501 óta a ma is szokásos címlap gyorsan terjed, noha a század harmadik évtizedében is jelentek még meg ősnymtatvány-formájú könyvek. A címlapos könyvet viszont maga a címlap határozza meg. Azonkívül 1501-ben divatba jön az Aldus Manutius-féle kisebb és keskenyebb formátum, a rétrehajtás, a modern lapszámozás és a könnyű kötés. 1530 után mindinkább eltűnik a régi nehézkes foliált alak is. Misem indokolja, hogy a mai értelemben vett címlapos könyveket másként katalogizáljuk, mint a modern könyveket. *Vetustissimaként* tehát csak azokat a 16. századi könyveket kezelném, melyek még ősnymtatvány-jellegűek.

S ezzel eljutottam oda, ahonnan kiindultam: a régi könyv fogalmához. Mi ez? Azt mondanám: régi könyv először is az, melyet nem lehet az újkori nyomtatványok címfelvételi szabályai szerint katalogizálni; másodszer pedig az, melyre az újkoriakra vonatkozó szabványunkat ugyan alkalmazzuk, de egyúttal annotációban hivatkozunk az őket, mint fontos emlékeket leíró bibliográfiákra és számon tartjuk a példánytörténeti (kötésre, provenientiára, bejegyzésekre vonatkozó) adatokat. S itt bukkan fel ismét a bevezető szavaimban említett viszonylagosság szempontja. Könyv lehet régi a tudomány fejlődése szempontjából is. Láttam könyvtárat, melyben külön kezelték az 1800-ig megjelent technikai irodalmat; ez ott, abban a könyvtárban profilszerű, tehát indokolt volt. Más könyvtárakban ugyanezeket a könyveket nem tekintik régieknek.

Mi magyarok az 1712 előtt megjelent magyar, magyarországi és külföldön magyar szerzőktől, továbbá külföldi szerzőktől magyar tárgyról megjelent könyveket régieknek tekintjük, mert nemzeti bibliográfiánk ilyeneként tartja őket nyilván. Más nemzetek könyvtáraiban nem különböztetik meg őket a többi könyvtől. A korhatárt ott tolják ki, ahol a nyomdászat később honosodott meg, vagy ahol a nemzeti ősnymtatványok leírásaiból nem telik ki külön kötet.

A nemzeti bibliográfia, mely mindent felölel, ami a nemzet nyelvén, területén vagy a nemzettel kapcsolatban egybeült megjelent, a 19. század szüleménye. A nemzeti mozgalmak gazdasági okokból keletkeztek, azonban a nemzeti gondolat csakhamar az elméleti politika, az irodalom és a történettudomány vezető szólama lett. A bibliográfia kora érdeklődését szolgálja, az irodalmat is tehát a kor szempontjai szerint lajstromozta. Így került bibliográfiánkban a nemzeti irányzat előtérbe. Elég korán: Sándor István *Magyar Könyvesház*-a már 1803-ban jelent meg. 75 évvel később Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár*-a a magyar könyvrégiségek korhatárát a kuruckort lezáró szatmári béke évében állapította meg és Sándor Istvánnak ebből a korból felsorolt 905 magyar nyelvű tételét megkétszerezte. Második kötete, mely a Magyarországon, de nem magyar nyelven kiadott nyomtatványokat sorolja fel, 2452 címleírást tartalmaz. A gyűjtés Szabó után is tovább folyt és Sztripszky Hiador 1912-ben 738 újabb címet közölt. Máig az ismert régi magyar nyelvű és hazai nem magyar nyelvű könyvek együttes száma 5500-ra emelkedett. (Ma egyetlen év alatt több könyv jelenik meg nálunk.) Külföldi magyar vonatkozású mű (ideértve Apponyi Sándor gyűjtőkörét) kb. mégegyszer annyi van. Apponyi értelmében magyar vonatkozásúaknak a nem magyar szerzőktől írt, de részben vagy egészben Magyarországról vagy a magyarságról szóló külföldi műveket tekintjük. A legrégebbi Gutenberg Türkenkalendere, mely Hunyadi Jánosnak a török előnyomulást gátló hadmozdulatairól emlékezik meg.

Szabó nem követte Haint, nem ad sem szövegleírást, sem tipográfiai ismertetést, nem alkalmaz sormetszeteket, nem ad képet rövidítésekről és betűkapcsolatokról. Az egyes leírásokhoz csatolt jegyzetei az értékesek. Ezekben a felsorolt mű korábbi bibliográfiai leírásaira utal és megnevezi a lelőhelyeket. Kiegészítője, Sztripszky - aki Szabónak mintegy a Copfingere s ahhoz hasonló vegyes módszerű, különféle forrásokból átvett leírásokat közöl -, a variációk megkülönböztetésére leírásai egy részében alkalmazta a sormetszetet. A rövidítéseket azonban nem jelezhetette, mert munkája gépírásos sokszorosítványként jelent meg.

Régi könyveinket a szabványosított címleírási szabályzat szerint katalogizáljuk, de annotációban utalunk Szabóra vagy Sztripszkyre, s ha a példánynak régi mintás bőrkötése vagy korabeli bársonykötése van, s ha a könyvbe írt bejegyzés elárulja az egykori tulajdonos vagy tulajdonosok nevét, ezt is megemlítjük.

Minden RMK keretébe tartozó mű címleírásának másolatát küldjük meg az Orsz. Széchényi Könyvtárnak, ez anyagnak, illetőleg bibliográfiai adatainak fő gyűjtőhelyére és országos nyilvántartó központjára.

Irodalom. K. Haebler: Handbuch der Incunabelkunde. Leipzig 1925, K. W. Hiersemann. (Főként az 1-30. lapon.) - Gulyás Pál: A bibliográfia kézikönyve. Bp. 1941, Orsz. Széchényi Könyvtár, I. köt. 117-134. l. - Varju Elemér: Az 1711 előtti magyar nyomtatványok könyvészete. (MKSz 1898.)

Rövidítések

- Ballagi BP - Ballagi Aladár: Buda és Pest a világirodalomban, 1473-1711. Bp. 1925.
- BMC - Catalogue of books printed in the XVth century now in the British Museum. London 1908-1949. Eddig 8 kötet.
- Briquet - Ch. M. Briquet: Les filigranes. Genève 1907. 4 kötet.
- C - W. A. Copinger: Supplement to Hain's Repertorium Bibliographicum. London 1895-1902. 3 kötet. (Új helioplán lenyomata: Berlin 1926.)
- Fava-Bresciano - M. Fava e G Bresciano: La stampa a Napoli nel XV. secolo. Leipzig 1911-1912. 3 kötet.
- Fogel - Fogel József: A Corvina-könyvtár katalógusa. (Bibliotheca Corvina, Mátyás király Budai Könyvtára. Írták: Fraknoi Vilmos, Fogel József, Gulyás Pál és Hoffmann Edith; szerkesztették: Berzeviczy Albert, Kollányi Ferenc, Gerevich Tibor. Bp. 1927, 59-82. l.)
- GW - Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Leipzig 1925-1940. Eddig 8 és egy harmad betűrendes kötete jelent meg. (A-tól Federicus címszóig.)
- H - L. Hain: Repertorium Bibliographicum. Stuttgart & Paris, 1826-1838. 4 kötet.
- Hubay - Hubay Ilona: Missalia Hungarica. Régi magyar misekönyvek. Bp. 1938.
- Langer - E. Langer & W. Dolch: Bibliographie der Österreichischen Drucke des XV-XVI. Jahrhunderts. Wien 1913.
- MKSz - Magyar Könyvszemle. Az Országos Széchényi Könyvtár Közlönye. Bp. 1867-től máig.
- R - D. Reichling: Appendices ad Hainii-Copingeri Repertorium Bibliographicum. München 1905-1911 és Münster 1914. 6 füzet és egy Supplementum.
- RMK - Régi Magyar Könyvtár. I-II. köt. Szabó Károlytól. Bp. 1879-1885. - III. köt. 2 részben Szabó Károlytól és Hellebrant Árpádtól. Bp. 1886. - Sztripszky Hiador: Adalékok Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár c. munkájának I-II. kötetéhez. Bp. 1912.
- Végh - Végh Gyula: Budai könyvtárak jelvényei, 1488-1525. Bp. 1923.

-&-